Türkçenin

Gücü

Türk Dilinin

Zenginliklerine

Tanıklar

* * *

DOĞAN AKSAN

TÜRKÇENİN GÜCÜ, Türk dilinin zenginliklerini gözler önüne seren önemli bir kaynaktır. **Prof. Aksan da**; "**Bu ilk denemeyle, ilgi ve çalışma alanları dilcilik olmayan kimselerin Türkçenin gücünü tanımalarına, dilimizin zenginliğine inanmalarına yardımcı olmayı amaçladık**" diyor: "**Kitabın yeni basımı hazırlanırken de, Türkçenin genel nitelikleri ve kendine özgü anlatım yolları konularında birtakım eklemelere gereksinme olduğunu düşündük. Bu eklemelerle çalışmanın, öğrencilerin ve anadilimize ilgi duyan herkesin isteklerine yanıt vereceğine inanıyoruz.**"

DOĞAN AKSAN, 1929'da İzmir'de doğdu. Ankara Atatürk Lisesi'ni (1948), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi (1952). Aynı bölümde asistanlığa atandı. Dilbilim alanında çalışmaya başladı. A.von Humboldt bursunu kazanarak Bonn Üniversitesi Dilbilim Enstitüsü'nde bilimsel çalışmalara katıldı. Daha sonra Frankfurt Üniversitesi Doğu Dilleri Kürsüsünde Türk Dilbilimi dersleri verdi. 1972'de DTCF'de profesörlüğe yükseldi. 1996'da emekli oldu. Başlıca yapıtları: Anlambilimi ve Türk Anlam bilimi (1971), Tartışılan Sözcükler (1976), Her Yönüyle Dil (3 cilt, 1977-1982), Turkçenın Gücü (1987, genişletilmiş 6. basım, 1999), Şiir Dili ve Türk Şiir Dili (1993), Türkçenin Sözvarlığı (1996), Anlambilım Konuları ve Türkçenin Anlambilimi (1998), Halk Şiirimizin Gücü (1999), En Eski Türkçenin İzlerinde (2000), Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını (2000), Cumhuriyetin Çocukluk, Gençlik Yılları ve Bugün (2001) kitaplarıdır. Bunların dışında, dilbilim ve Türkçeyle ilgili 70'i aşkın araştırması vardır. Türk Dil Kurumu'nda Dilbilim ve Dilbilgisi Kolu Başkanlığı sırasında Türkiye Türkçesiyle ilgili birçok çalışmayı yönetmiştir. Türkiye

Bilimler Akademisi'nin 1998 Yılı Hizmet Ödülü'nü de almıştır.

1.

BİLGİ YAYINLARI / BİLGİ DİZİSİ: 76

DOĞAN AKSAN: 1

ISBN 975-494-199-8

2001.06.Y.0105.1992

Birinci Basım 1987

İkinci Basım 1990

Üçüncü Basım 1993

Dördüncü Basım 1997

Beşinci Basım 1998

Genişletilmiş Altıncı Basım 1999

Yedinci Basım Ekim 2001

BİLGİ YAYINEVİ

Meşrutiyet Caddesi, No: 46/A, Yenişehir 06420 / Ankara

Tlf: (0-312) 434 49 98 - 434 49 99 - 431 81 22

Faks: (0-312)431 77 58

BİLGİ KİTABEVİ

Sakarya Caddesi, No: 8/A, Kızılay 06420 / Ankara

Tlf: (0-312) 434 41 06 - 434 41 07

Faks : (0-312)433 19 36

BİLGİ DAĞITIM

Narlıbahçe Sokak, No: 17/1, Cağaloğlu 34360 /

İstanbul

Tlf: (0-212)522 52 01-520 02 59

Faks: (0-212)527 41 19

www.bilgiyayinevi.com.tr * e-mail:

info@bilgiyayinevi.com.tr

kapak düzeni: fahri karagözoğlu

Bana,

anadilimi kazandıran

annem

Sabiha Aksan'ın

anısına...

ÖNSÖZ

Bu benim anadilim bir denizdir; derinliğiyle, gözün erişemeyeceği genişliğiyle, sınırsız gücü, güzellikleriyle... Dibinde gün görmemiş inciler yatar; üstünde binbir rengin çalkantısı var.

Bu benim denizim Türk insanının içliliğinin, duyma, düşünme gücünün, dünyayı görüşünün en iyi yansıtıcısıdır; onun çektiklerini, duyduklarını, özlediklerini dile getirir. Türkçeye eğiliniz, tek tek sözlerine bakınız; onlarda Türk'ün bilgeliğini görecek, yüzyıllar boyunca doğayla içice geçen yaşamını öğrenecek, sevgisini, yaradılışının yüksek değerlerini sezinleyecek, bu sözlerin birçoğunda şiir tadı bulacaksınız. Bunların yanı sıra insana, doğaya, yaşama ilişkin binlerce gözlem çıkacak karşınıza...

Deyimlerimize eğiliniz; onları başka dillerin deyimleriyle karşılaştırınız: Bambaşka bir anlatımla taptaze, canlı benzetmelerle, değişik imgelerle karşılaşacak, anlatımı, açıklanması güç duyguların, belirtilmesi zor durumların bir çırpıda kuruluveren bir sahne üzerinde ortaya konduğunu göreceksiniz. Burada yalnızca birkaç örnek üzerinde durmakla yetinelim:

Bir kadının, bir kimse ve özellikle bir yuva için çok büyük bir özveri göstermesi, büyük sıkıntılara katlanması, uzun bir süre çeşitli zorluklara göğüs germesi Türkçede **saçını süpürge etmek** deyimiyle anlatılır ki, böylesine kısa ve güçlü bir anlatım, ancak Türkçenin somutlaştırma eğilimi ve Türk'ün imge gücüyle açıklanabilir, sanıyoruz. Yeteneklerini, olanaklarını göz önünde bulundurmaksızın kendini büyük ve güçlü görüp yapılan bir işe katılmayı anlatan **topal eşekle kervana karışmak** deyimi de belli bir durumu canlandırarak dile getiren bir sözdür. **Körler mahallesinde ayna satmak** ya da **Müslüman mahallesinde salyangoz satmak** gibi çok özgün sözler de insanoğlunun, dünyanın her yerinde rastlanan çeşitli tutum ve davranışlarını, ilgi çekici benzetmelere başvurarak, âdeta sahneye koyarak, somutlaştırarak anlatan deyimlerdir. Anadolumuzda, çoğumuzun duymadığı, bilmediği böylesine nice güzel sözler, özgün anlatım örnekleri vardır.

Yazı dilimizde ve Anadolu ağızlarındaki kimi sözlerin, deyimlerin, hatta kimi bitki adlarının, yıllar yılı okunup bellenmiş nice şiirlerden daha güçlü olduğu, Türk insanının anlatım gücünü, buluş ve nüktesini nasıl kısa yoldan ve içtenlikle ortaya döküverdiği eskiden beri ilgimi çekmiştir.

Alman dilinin ve yazınının önde gelen kurucularından Jacob Grimm'in, dünyanın

neresinde, hangi toplumda olursa olsun, halk şiirini "doğal şiir", kültürlü kimselerin yazdıklarını da "yapma şiir" sayması (1) bütün bütün haksız değildir. Halk şiiriyle, özellikle manilerimizle deyim ve atasözlerinin kaynağı aynıdır; bunların tümünü aynı kaynağın ürünleri sayabiliriz. Çoğunlukla aynı söz sanatlarından yararlanan, dilimize mal olmuş bu öğeleri bir arada gözden geçirmek doğru olur, diye düşünüyoruz.

Türk'ün şiirine, manisine, türküsüne giderseniz duygunun en incesini, söyleyişin en yücesini, en içten anlatımla size tattırdığını görürsünüz. Hem de yavaştan, belli etmeden, kolayca...

Türkülerimize kulak veriniz, şurada burada kulağımıza çalınan basit ama özgün ezgileri güçlendiren, içtenlik dolu dizelere... Kışı soğuk, yazı sıcak geçen, yazın dereleri çekilip yeşilleri sararan kuru Orta Anadolu'nun kavruk insanı, duygusunu nasıl güçlü bir anlatımla dile getiriyor:

Güvercin uçuverdi
Kanadın açıverdi
Eloğlu değil mi
Sevdim de kaçıverdi

Güvercinim uyur mu?

Çağırsam uyanır mı?

Sen orada ben burda

Buna can dayanır mı?

Önce güvercinden, onun kanadından söz eden halk ozanı -halk şiirimizin birçok örneğinde olduğu gibi- birdenbire, hiç beklenmedik bir anda yüreğinin yangınını ortaya döküveriyor. Uçuveren güvercinle kaçıveren sevgili birbiriyle ilişkiye sokuluyor; zihinde çizilen güvercin imgesi, onun uçuverişi, kaçıp giden sevgilinin elden gidişini dile getiriyor; uzak çağrışımlarla bizde güvercin gibi hafif, yumuşak, ılık duygular uyandırıyor.

İkinci dörtlükte uyuyan güvercin imgesi, çağrılsa uyanıp uyanmayacağı sorusu ve "Sen orada ben burda" yargısının ardından özlü, güçlü "Buna can dayanır mı?" sorusu yine duygulara kapı açıyor.

Aynı güvercin imgesi şu Elazığ türküsünün dörtlüğünde aynı zamanda içten, cüretsiz bir dileği de yansıtıyor:

Kövengin yollarında

Çimeydim göllerinde

Bir çift güvercin olsam

O yarin kollarında...

Niceleri var daha bunların, bilinen bilinmeyen, duyulan duyulmayan... Bu kitap, işte Türkçenin bu yönlerini gözler önüne sermeye çalışıyor.

Türkçenin zenginlikleri elbette, yalnızca bu kitapta verilen örneklerle ortaya konabilecek kadar sınırlı değildir. VIII. yüzyıldan bu yana, değişik dönemlerde, Asya ve Avrupa'nın birçok yöresinde yayılıp lehçe ve ağızlarıyla tükenmez bir hazine oluşturan Türkçenin gücü, geniş kapsamlı araştırmalarla, derlemeler ve bu derlemelerden elde edilecek gereçlerin başka dillerin sözvarlıklarıyla karşılaştırılmasıyla yeterince sergilenebilir. Biz burada Türkiye Türkçesinin bugününü temel alarak böyle bir çalışmaya başlamayı denedik. Dileğimiz, bu yoldaki çabaların sürdürülmesidir; burada verdiklerimiz, Türkçe denizinden birkaç damladır ancak...

Bu ilk denemeyle, ilgi ve çalışma alanları dilcilik olmayan kimselerin Türkçenin gücünü tanımalarına, dilimizin zenginliğine inanmalarına yardımcı olmayı amaçladık. Bu kitaba alınmayan daha binlerce örneği, ayrıca, Türk dilinin sözdizimi özellikleri nedeniyle kazandığı güçlü anlatım yollarını ileride ele almayı düşünüyoruz.

Doğan AKSAN

Ankara, Ekim 1986

6. BASIMIN ÖNSÖZÜ

Kitabımızın bu yeni basımı hazırlanırken Türkçenin genel nitelikleri ve kendine özgü anlatım yolları konularında birtakım eklemelere gereksinme olduğunu düşündük. Bu eklemelerle çalışmanın, öğrencilerin ve anadilimize ilgi duyan herkesin isteklerine yanıt vermesini amaçlıyoruz.

Doğan AKSAN

Ankara, Ekim 1999

Dipnotlar:

1) Gedanken, wie sich die Sagen zur Poesie und Geschichte verhalten, 1808 (Kleinere Schriften, yay. K. Müllenhoff, I. Berlin, 1864).

GİRİŞ

İnsanoğlunun dili, yalnız, onun konuşabilmesi, düşündüğünü başkalarına iletebilmesi demek değildir. Dil dediğimiz düzen insanın gözüdür, beynidir; düşüncesi,

ruhudur. Ama insan beyninin nasıl gizli yönleri, bilinmeyen noktaları varsa, dilin de çözümlenemeyen, apaçık ortaya konamayan birçok yönü vardır. Özellikle işleyişi, ruhla, mantıkla olan ilişkisi açısından.

Beynin bu gizliliklerine karşın her dil, evreni, doğa olaylarını, duygu ve düşünceleri, insanlar arasındaki ilişkileri kendince, kendine yeterli bir biçimde anlatır; açığa vurmaya yarar. Bu nedenle dilbilimciler genellikle "yoksul" ya da daha doğrusu "ilkel dil" olarak nitelenebilecek bir dilin varlığından söz etmezler. Ancak bir dili konuşan toplum günümüzün her türlü uygarlık gelişmelerinden uzak bulunuyor, örneğin Afrika'nın güç ulaşılan, balta girmemiş ormanlarla kaplı bölgesinde ya da Okyanusya'nın insan gözünden uzak bir adasının içlerinde yaşıyorsa, onun dilinde insanoğlunun bugün tanıdığı, uygarlığa ilişkin kavramlar (uçak, telefon, teleks, uydu... gibi) bulunamayacağı için dili de bir bakıma, gelişmemiş sayılabilir. Hele bu diller yalnızca "konuşulan dil" olarak kalmış, şiirler, destanlar, tarih kitapları, kısacası yazılı ürünler vererek bir kültür diline dönüşmemişse, elbette bu dilin yoksulluğundan söz edilebilir. Özellikle soyut kavramlar, düşünce ve ruha dayanan konuların karşılıkları açısından bu gibi dillerin zengin sayılmalarına olanak yoktur.

Yeryüzünde öyle diller vardır ki, yüzyıllar boyu sanat, edebiyat, düşün ve teknik alanlarında pek çok ürün vermiş, bu alanlara büyük katkılarda bulunmuştur. Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Rusça gibi, bu niteliği taşıyan dillere bu nedenle "kültür dili" denmektedir.

Türkçeye gelince, geçmişi bu dillerden daha eskilere uzanan, VII. - VIII. yüzyıllara ait belgelerinde bile gelişmiş, sanatlı bir dil görünümü sunan, Asya'nın en

kuzeyinden, Sibirya'nın Buz Denizi kıyılarından Avrupa içlerine kadar uzanan, bugün bile Asya ve Avrupa'da aşağı yukarı 150 milyon kişinin konuştuğu çeşitli lehçeleriyle eski, yaygın, güçlü bir dille karşılaşırız. Bu dilin Yakutça, Çuvaşça, Kazakça gibi çeşitli lehçeleri birer dil durumuna gelmiştir.

Türkçenin anlatım gücünü araştırmak, onun zenginliklerini ortaya koyabilmek için seçilecek en iyi yol, bizce, onun kaynağına inerek önce en eski yazılı ürünlerini incelemek, sonra, bugüne gelinceye kadar söz, anlatım açısından gösterdiği gelişmeleri, kazandıklarını ve yitirdiklerini incelemektir.

Şunu her şeyden önce belirtelim ki, bir dil, onu konuşan ulusun yaşayış biçiminin, en geniş anlamda kültürünün, dünya görüşünün, tarih boyunca geçirdiği çeşitli evrelerin ve başka toplumlarla kurduğu ilişkilerin yansıtıcısıdır. Ama bütün bunların yanı sıra her dilin kendine özgü bir "dünyayı anlayış ve anlatış biçimi" vardır. Bu biçim, dilin sözvarlığının, anlam açısından incelenmesiyle ortaya konabilir. Dildeki benzetmeler, aktarmalar, deyim ve atasözleri incelendiğinde o ulusun çeşitli nitelikleri kendiliğinden belirir.

İşte biz bu çalışmamızda Türkiye Türkçesini temel alarak Türkçenin sözvarlığını bir süzgeçten geçirmek, onun engin gücünü ortaya koymak istiyoruz. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken önce, Türkçenin ses özelliklerini, sonra yapısını ve türetme gücünü, daha sonra da sözvarlığının anlam yapısı ve özelliklerini gözden geçirmek istiyoruz.

Eğer dünyada Türk dili üzerindeki çalışmalar incelenecek olursa, birtakım dilbilgisi

kitaplarının, sözlüklerin ve konuşma kılavuzlarının yayımlandığı XVII. yüzyıldan başlayarak bugüne kadar Batıdaki ve özellikle XX. yüzyılda yurdumuzdaki yayınlarda Türkçenin bir alanına yeterince önem verilmediği görülür. Bu da Türkçenin anlam yönünden incelenmesi, anlatım yollarının ve gücünün ortaya konmasıdır. Kitabımız bu alana birkaç taş koymayı amaçlıyor.

TÜRKÇENİN GENEL NİTELİKLERİ

1

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Bir dilin başka dillerden ayrılan yönlerinden biri, onun ses düzenidir. Bir dil bir başkasından -eğer bir yakınlıkları, bir akrabalıkları yoksa- seslerinin niteliği açısından bütün bütün ayrılır.

Ses düzeni deyince de bir dilde var olan sesleri ve bunların niteliklerini anlıyoruz. Bu niteliklerin başında da ünlü ve ünsüzlerin (vokal ve konsonların) çıkış yerleri ve biçimleri açısından özellikleri, o dildeki kimi ses eğilimleri, uzunluklar, vurgu, ton, ezgi özellikleri akla gelir. Örneğin Türkçenin ünlüleri berrak ağız ünlüleri olup Türkçe, ünlüler açısından zengin bir dil sayılır. Çünkü bütün dünya dillerinde ünlülerin toptan

sayısı 13 iken, kimi dilde çok az sayıda ünlü bulunurken (örneğin Arapçada /a/, /u/, /i/ gibi üç temel ünlü varken) Türkiye Türkçesinde 8 temel ünlü kullanılmaktadır. Ünsüzlerin sayısı da öteki dillere oranla az değildir.

Burada, sesbilim açısından önemli bir nokta üzerinde de durmak gerekir, sanıyoruz: Her ne kadar dünya dillerinde belli sayıda ünlü ve ünsüz bulunuyorsa da bunların nitelikleri birbirinden çoğu zaman ayrılır. Örneğin Türkçedeki /a/ ile İngilizcedeki, Fransızcadaki, Farsça ve Japoncadaki /a/ sesleri birbirinden farklıdır. Bu /a/ türlerinden kimi /o/ya yakın, kimi genzel, kimi de Türkçedekinden daha uzundur, /r/ için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Türkçedeki /r/, çıkış yeri diş eti olan, çarpmalı türden bir ses iken örneğin Almancada bunun yanı sıra, küçük dil yakınında çıkarılan bir /r/ sesi bulunur. Buna karşılık A/ sesi Türkçede sözcük başında görülmez. /ı/ ünlüsü Türkçede, Rusçada bulunurken birçok dilde yoktur, /c/ ve /j/ sesleri Almancada yokken birçok dilde vardır. Diller arasında, sesler açısından göze çarpan bu ayrımlar, bir dili konuşan bir yabancının sözcükleri, tümceleri söyleyişi sırasında apaçık belli olur, kendi seslerini söylemeye alışan bir kimse, yabancı dili konuşurken genel olarak anadilindeki sesleri kullanır. Bir sözcük başka başka dillerde kullanılır durumda bulunsa da bunların her dildeki söyleniş biçimleri genellikle değişiktir. Örnek olarak Türkçe ve Farsçada da bulunan Arapça cahil sözcüğünü bu dilleri anadili olarak konuşan kimselere söyletecek olursak birbirinden ayrılan söyleyiş biçimleriyle karşılaşırız.

Türkçenin ses açısından çok önemli bir özelliği, onu pek çok dilden ayıran ve Altay dilleri gibi pek az dilde bulunan "ünlü uyumları"dır. "Büyük ünlü uyumu kuralı" dediğimiz kural, Türkçede sözcüklerin ilk hecelerinde art (kalın) ünlü varsa sonraki

hecelerde de yine art ünlünün; ön (ince) ünlü bulunuyorsa, sonrakilerde de yine ön ünlünün yer alması, sözcüğe eklenen birimlerin de -pek az istisnası dışında- bu eğilime uymasıdır. Örneğin

kar-şı-laş-tır-dı-ğı-mız,

o-tu-rum-la-rın,

u-za-ta-ma-ya-ca-ğım

gibi kuruluşlarda ilk hecedeki art ünlüleri yine art ünlüler izlerken

ken-di-li-ğin-den,

i-çi-ri-le-me-di-ği,

is-tek-siz-li-ği-miz,

ü-züm-cü-ler-den

gibi kuruluşlarda bunun tam tersi bir durum söz konusudur; ön ünlülerden sonra, yalnızca ön ünlüler sıralanmıştır.

Bu eğilim bir söyleyiş kolaylığı da sağlamakta, dilin ön ya da arkada tümsekleşmesi sonucunda çıkarılan bir ünlüden sonra yine aynı nitelikteki bir sesin oluşturulması daha kolay olmaktadır.

Küçük ünlü uyumu ya da dudak benzeşmesi adı verilen kurala göre de Türkçede ünlülerin çıkarılışı sırasında dudakların durumunda bir uyum sağlanmış olur; bir

sözcüğün ilk hecesinde bir düz ünlü (dudakların düz durumunda çıkarılan ünlü) varsa sonraki ünlüler de düzdür: tıkamak, başladığım, kapalı; iliştirmek, geldiğimiz, gecelemeliydi... örneklerinde olduğu gibi. Aynı kurala göre, eğer bir sözcüğün ilk hecesinde yuvarlak ünlü bulunuyorsa bunu izleyen hecelerdeki ünlüler ya dar yuvarlak, ya da geniş düz niteliktedir: yosun, kocaman, duraklamak, kurutma; üşenmek, öksüzlük, üzüntüden... örneklerinde olduğu gibi. Geniş ve yuvarlak olan /o/, /ö/ ünlüleri yalnız ilk hecede bulunabilir: oyuncu, korkmak; sömürüldü, örselenmesin... gibi.

Türkçedeki bu ünlü uyumları, bu dile giren pek çok yabancı öğeyi de etkilemiş, bu sözcükler dilin ses eğilimlerinin etkisiyle değişmiş, Türk'ün söyleyişine uygun bir biçime getirilmiştir. Örneğin Arapça kökenli sûret surat'a, mumkin mümkün'e, zaîf zayıfa; Farsça kökenli hâste hastaya, dîuar duvara, mâle malaya; İtalyancadan gelme brillante pırlanta'ya dönmüştür. Örneklerde de görüleceği gibi, değişikliklerin oluşumunda Türkçede, özellikle Türkiye Türkçesinde uzun ünlülerin bulunmaması da rol oynamış, bunları taşıyan yabancı öğelerde bu uzunlukların kısaltılması yoluna gidilmiştir.

Türkçede söz başında birden çok ünsüz bulunmamakta, bu sesleri olan yabancı öğelerde değişiklikler meydana gelmiş bulunmaktadır: station istasyon'a, scala iskeleye, spirto ispirto'ya dönmüştür. Öte yandan dilimizde sonseste, yani sözcük sonunda yalnızca ötümsüz (sert) ünsüzlerin bulunması (ağaç, tarak, top gibi örnekler düşünülmelidir) buna aykırı ses yapısındaki yabancı sözcüklerde değişikliklere yol açar. Böylece kitâb, kitap; derd, dert; Ahmed, Ahmet; ilâç, ilâç; reng, renk biçimlerini almıştır.

Kitabımız bir dilbilgisi kitabı olmadığı için Türkçenin öteki ses özellikleri üzerinde durmuyoruz. Ancak burada anadilimizin ilginç bir niteliğine değinmeden geçemeyeceğiz:

Türkçe, yazılışı aynı (İng. homographic), değişik anlamlı öğeleri belirgin bir vurguyla birbirinden ayırmaktadır. Örneğin bir bez ve bir kitap türünü gösteren yazma, ikinci hecesi vurgulu olarak, yazMA biçiminde söylenirken aynı eylemin buyrum (emir) kipinin 2. tekil kişi olumsuz çekimi YAZma biçiminde sesletilmektedir. Buna, gezME-GEZme, silME - SİLme gibi pek çok örneği ekleyebiliriz. Daha da ilginç olanı, özel ada dönüşmüş ad ve sıfatların da vurgu ayrımıyla belli edilmesidir:

çeşME 'su alınan yer' - ÇEŞme 'yer adı'

elmaLI 'elması olan' - ELmalı 'yer adı'

paZAR 'çarşı' - PAzar 'yer adı'

tepeCİK 'küçük tepe' - TEpecik 'semt adı'

(İzmir)

Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

Dilciler, dilleri ses açısından "güzel" ya da "çirkin" biçiminde nitelemezler. Bunun nedeni, güzellik ya da çirkinliğin kişisel değerlendirmelere dayanması olduğu kadar, her dilin, iyi konuşanların, sözcükleri doğru ve güzel söyleyen, vurgu ve tonlamaları yerinde gerçekleştiren kimselerin ağzında, kendince bir güzelliğinin bulunduğunun söylenebileceğidir, sanıyoruz. Bir dil için "güzel dil" biçimindeki değerlendirmeleri daha çok halkın ve kültürlü, entelektüel kimselerin konuşmalarında duyabiliriz.

Bu bakımdan Türkçe için yan tutan, önyargılı bir tutumla "güzel dildir" demek, yerinde görülmeyebilir. Ancak hemen söyleyelim ki, yukarıda değindiğimiz gibi, ünlüleri bol bir dil olan Türkçe bu niteliğiyle, ünlü uyumları ve ünsüz benzeşmeleriyle kulağa hoş gelen, kulağı tırmalamayan ses birleşmeleriyle, sözün değişik yerlerinde beliren vurgu, ton ve ezgi (entonasyon) özellikleriyle ahenkli, kulağa hoş gelen bir dil görünümü vermektedir. Kaldı ki, Türkçe bilmeyen ya da bu dili yeni öğrenen birçok yabancının, Türkçe için "ne hoş ahengi var şu Türkçenin" dediklerini duymuşuzdur.

TÜRKÇENİN YAPISI, TÜRETME GÜCÜ

Yeryüzünde insanoğlu konuşmaya, sözle anlaşmaya başladığından beri sürekli olarak yeni sözcüklere gereksinme duymuştur. Uygarlık gelişip kültür alışverişleri arttıkça yeni ve yabancı kavramlara karşılık bulmak gerekmiş, yeni dinler, yeni kültürler de yeni terimler, kavramlar getirmiştir. Bugün şöyle diyebiliriz: Her dil sürekli olarak yeni sözcükler yapmak zorundadır. Bu yola gitmezse, başka dillerden alacaktır. Bilimde, teknikte ve öteki alanlardaki gelişmeler her gün yeni kavramları doğurduğu için her dilde bunlarla ilgili yeni terimler belirmektedir.

Dilcilikte türetme dediğimiz şey, en yalın biçimiyle "dilin bir öğesinden çeşitli ekler ya da büküm biçimleriyle yeni sözcükler üreterek değişik kavramların anlatımını sağlamak" olarak tanımlanabilir. Dildeki sözcükler böylece yenilerini doğurur ya da başkalarıyla biraraya gelerek bileşik sözcük olup çıkar.

Bağlantılı diller (ya da bitişken, eklemeli diller) dediğimiz dil tipinde (2) çeşitli biçimbirimler (kök ve ekler) gerek çekim, gerekse sözcük yapımı sırasında birbirine sıkıca bağlanarak ek yerleri belli olmayan yeni sözcükler oluşturur. Türkçe, bu dillerin tipik ve güçlü bir örneğidir. Aşağıdaki örneklerde, önce eylem kökleri, sonra da ad köklerinin çok değişik görevler yüklenen ve birbirine sımsıkı bağlanan çeşitli biçimbirimlerle birlikte, nasıl, değişik kavramların anlatımını sağladığı görülmektedir: (3)

dön-dür-ül-e-me-dik-çe

koru-n-a-ma-ma-sı-ndan-dır

kuru-t-tur-ul-duk-tan

yabancı sözcükle:

hesap-laş-a-ma-ma-sı-yla...

Eylem çekimlerinde de başka başka kiplerin ve zamanların anlatımında çeşitli görevler gören soneklerin art arda gelerek sıkıca kaynaştığına tanık olunur. Böylece, Almanca gibi bükümlü bir dile eksiksiz çevrilmesi gerektiğinde, Türkçe yazmışmışım gibi, tek bir sözcük durumundaki bir çekimli eylem ich soll, wie es heisst, geschrieben haben biçiminde, birbirinden ayrı altı öğeyle aktarılabilir. Dinlemektesiniz sözcüğü Fransızcaya vous etes â l'ecoute biçiminde, birbirinden ayrı beş biçimbirimle çevrilebilir; söylemelisin çekimli eylemi de Farsçada ancak tura mi bâyed goft gibi dört biçimbirimle anlatılabilir.

Dilin bu değindiğimiz özelliği, ona, yeni kavramları yansıtan sözcüklerin

türetilmesinde olağanüstü geniş yollar sağlar. Aşağıda bir tek sür (mek) kökünden türemiş olup bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılan sözcükler birarada gösterilmiştir:

1) sür-
sürü
sürgü sürgülü, sürgüsüz,
sürgüle-, sürgülen-,
sürgület-, sürgülettir-,
sürgüleme-, sürgüleyiş
sürgün sürgünlük
sürme sürmeli, sürmesiz
sürmelik, sürmeci,
sürmecilik,
sürmelemek, sürmedan
sürücü sürücülü, sürücüsüz,
sürücülük
sürek sürekli, süreksiz
süreklilik, süreksizlik
sürüm sürümlü, sürümsüz
sürümsüzlük, sürüm sürüm
süre süreli, süresiz,
süreğen,
süreğenleş-, süreölçer,

2) sürdür-
sürdürme
sürdürüm
sürdürüş
sürdürt-
sürdürül-
sürdürülme

süreaşımı, süreyazar

sürerlik

süreç

3) sürt-

sürtük sürtüklük

sürtme

sürtüş- sürtüşme

sürtün- sürtünme,

sürtünüş,

sürtüştür- sürtüştürme

sürttür- sürttürme

4) sürü-

sürüme,

sürüyüş

sürüt- sürütme

sürütül-

süreüttür-

süreüttürül-

5) sürül- sürülme

9) sürç- sürçme

sürçtür- sürçtürme

6) sürün- sürünme,

sürünceme, sürüngen

süründür-süründürme

süründürül-süründürüldürülme

10) sürükle- sürükleme

sürükleyici

7) sürüş-

sürüştür- sürüştürme

sürüklen- sürüklenme

8) sürül- sürülme sürüklet- sürükletme

sürükletil- sürükletilme

Burada sür- kökünün yalnız bugün Türkiye Türkçesinde yaşayan 100 kadar türevi gösterilmiş olup başka lehçe ve ağızlardaki türevlerine yer verilmemiştir. Daha eski dönemlerdeki sürçitmek 'sürçtürmek', sürçek 'gece toplantısı', sürkülemek 'kovalamak, sürmek', sürülgen 'her zaman, her yerden sürülen' gibi örnekleri ve bugün Anadolu ağızlarında görülen sürtünürce 'sürünme, emekleme çağındaki (çocuk)', sürecek 'okuma sırasında satırları izlemek için kullanılan mukavva ya da çubuk', 'kar süpürme aracı', (4) sürelge, süreke 'ekilen alan, tarla', süreğeç "harman toplamaya yarayan tahta araç' (5) gibi pek çok sözcüğü de katacak olursak bu sayı çok büyüyecektir.

Türkçenin ne denli doğurgan, ne denli güçlü bir türetme dili olduğunu gösterecek daha pek çok örnek vardır. Birkaçı üzerinde daha durmakla yetinelim:

1) gör-

görme görmegözesi

görür görmez, görmezlik

görüş

görmüş görmüşlük, görmemiş, görmemişlik

göre görece, görecelik,

görecelik, göreli,

görelilik

görsel

görgü görgülü, görgülüce,

görgülülük, görgüsüzlük

görgüsüz, görgüsüzce

görüm görümce, görümcelik

görücü görücülük

görev görevcilik, görevsel, görevselcilik,

görevdeş, görevdeşlik, görevli, görevsiz,

görevlilik, görevsizlik

görevlendir- görevlendirme

görevlendiril- görevlendirilme

görenek, görenekti, göreneksiz,

göreneksizlik, göreneksel

2) görün- görüntü

görünüm

görünme

görünüş

görünür

görünmez

görüngü

3) görüş-

görüşül-

görüştür-

görüştürme

görüştürül-

görüştürülme

görüştürt-

görüşme

görüşmeci

4) görül-

görülme

5) gördür- görülüş

gördürt- gördürtme görülmüş

gördürme. görülmemiş

Bu örnekleri de kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Türkçede türetmede görev alan öğelerin sayısı da çok yüksektir. Bugün yalnızca Türkiye Türkçesinde türetmeye yarayan biçimbirimlerin (gı, -ci, -lık, -sız... gibi) sayısının 100'ü geçtiği görülmüştür; ki, her ne kadar karşılaştırmalı bir sayım yapılmamışsa da bu sayıyı başka bir dilde bulmanın kolay olmayacağını sanıyoruz. (6) Bu birimlerin her birinin birden çok görevi yüklendiği de göz önünde tutulursa Türkçenin anlatım gücü üzerinde, aydınlatıcı bir gerçek ortaya çıkar.

Burada, türetmede görev alan ve genellikle "meslek eki" olarak adlandırılan bir biçimbirimin (-Cİ) Türkiye Türkçesinde yerli ve yabancı adlardan ne denli çok sözcük türettiğini, bunların anlam açısından birbirinden nasıl değişik olduğunu, görev ve kavram ayrımlarını nasıl yansıttığını göstermek istiyoruz:

A1) A2) A3)

Meslek gösterme	Mesleği üretme, satma ya da her ikisi olan kişi	Mesleği bir araç-gerece ya da yere bağlı olan kişi
hukukçu	tatlıcı	makasçı
fizikçi	şekerci	dümenci
ruhbilimci	sütçü	iğneci
denizci	turşucu	tornacı
havacı	çaycı	frezeci
maliyeci	takunyacı	topçu
nakliyeci	havlucu	bisikletçi
kadın-doğumcu	bakırcı	pazarcı
bevliyeci	balıkçı	kapıcı
dişçi	kurukahveci	odacı
futbolcu	sucu	kaloriferci
basketbolcu	simitçi	fırıncı
güreşçi	kürkçü	kahveci
dokumacı	mermerci	.
kalaycı	taşçı	.
aşçı	.	.
atçı	.	
arıcı		
sunucu		
.		

.

.

A4)	B1)
Mesleği yerine getirmede özelliği olan kişi	Bir davranışı, tutumu, huyu ağır basan kişi
gezginci	inatçı
gezici	kuşkucu
gündüzcü	kışkırtıcı
gececi	gösterişçi
nöbetçi	mızıkçı
gözcü	kinci
programcı	çıkarcı
planlamacı	maceracı
teşkilatçı	yalancı
uygulamacı	bozguncu
öncü	uykucu
artçı	savaşçı
toptancı	dalgacı
perakendeci	dalavereci
.	.

.

.

B2)

<u>Bir işi gerçekleştiren kişi</u>

yolcu

kampçı

haberci

müjdeci

satıcı

alıcı

şikâyetçi

davacı

aracı

.

.

.

.

.

B3)

<u>Bir kurama, bir kimseye bağlı olan kişi</u>

Atatürkçü

Türkçü

Kantçı

gerici

ilerici

.

.

.

C)

<u>Araç-gereç, madde adı</u>

alıcı

verici

püskürtücü

susturucu

ateşleyici

çekici

uyuşturucu

.

.

.

Türkçenin çok işlek eklerinden olan (-lik) ekinin incelenmesinde de bu biçimbirimin başlıca dört öbekte toplanabilecek olan çeşitli anlam ve görevler yüklendiğine tanık oluruz:

1) Bir ada eklenerek bu ad aracıyla anlatılan nesnenin bulunduğu, kullanıldığı yeri belirten adların yapımı: Kömürlük, odunluk, çimenlik, çamlık, ayakkabılık, kitaplık...

2) Organ adlarından, onlarla ilgili bir aracı gösteren araç adlarının yapımı: Kolluk, başlık, gözlük, kulaklık, ayaklık...

3) Soyut kavramları yansıtan adların yapımı: Güzellik, çirkinlik, doğruluk, çocukluk, babalık, benlik, çokluk, içtenlik...

4) Adlardan sıfatların yapımı: Saniyelik, dakikalık, saatlik, günlük, aylık, yıllık, yüzyıllık, yemeklik, kıymalık, sofralık, bayramlık, kışlık...

Bu örnekleri de rahatlıkla çoğaltabiliriz. Öte yandan bu türetme birimlerinin kullanım alanlarının genişletilmesi ve bunlarla yeni türetmelere gidilmesi de dilin anlatım gücünü artıran etkenlerden biri olmuştur. Örneğin, eylem köklerinden ad yapan ve eskiden yalnızca süpürge, kavurga, yonga gibi pek az örnekte karşımıza çıkan (-gE) sonekine işlerlik kazandırılınca Türkçeye duyarga, gösterge, değiştirge, dizge, sömürge, yönerge, yörünge gibi birçok sözcük katılmış, bunlar kullanılır olmuştur. Aynı biçimde, (-EnEk) ekiyle yetenek, tutanak, ödenek, seçenek gibi, kullanım alanları çok geniş olan kavramlar (sırasıyla, kabiliyet, mazbata, tahsisat, alternatifi karşılamak üzere) dile yerleşmiştir.

Çeşitli soneklerle türetilen dilekçe, eğitmen, izleyici, kalıtım, olumlu, olumsuz... gibi yüzlerce sözcük de bunlara katılabilir. Eski Türkçe döneminden başlayarak çok uzun süre kullanılmış olan kut sözcüğü sonradan unutulmuş, bunun yerine talih, şans, saadet, baht gibi yabancı sözcükler yerleşmişken dilin bu öğesi canlandırıldıktan sonra bununla türetilmiş kutlamak, kutlama, kutlu, kutsal, kutsallık, kutsallaşmak gibi öğeler dile yerleşebilmiştir. Olmak kökünden, daha önceleri (XIII.-XIV. yüzyıllar) kullanılan olası unutulmuşken bugün olasılık, olanak, olanaksız, olanaksızlık, olay, olgu, olumlu, olumsuz, olabilirlik gibi pek çok öğe kullanılmaktadır.

Gerek dildeki sözcüklerin terime dönüştürülmesi, gerekse lehçe ve ağızlardaki öğelerin terimleştirilmesi, dilin sözvarlığını zenginleştirmede çok önemli bir yol olmuştur. Birkaç örnek üzerinde duralım:

XVII. yüzyılda Türkçede 'gölge' anlamında kullanılan dulda sözcüğünü (7) ve bunun türevi olan duldalanmak 'sığınmak, siper almak' eylemini görüyoruz; dalda

biçimine de XVI.-XVII. yüzyılda rastlanıyor. (8) Bugün Anadolu ağızlarında da rüzgâra, yağmura ya da güneşe karşı korunmalı durumda olan yere dulda denmektedir. Aynı sözcüğün dalda biçimi bulunduğu gibi daldalamak, dalda etmek, daldalanmak, daldalık; duldalanmak, duldalık gibi türevlerine de rastlanmaktadır. (9) Eskiden rüzgâra maruz olmayan taraf biçiminde ya da Fransızca, İngilizce ya da Almancalarıyla -cöte sous le uent; Leeward, Lee-side; Lee-seite- kullanılan bu terim, Türkçeye önem veren coğrafyacılarca benimsenip terimleştirilmiştir. (10) Aynı biçimde, inhidam karşılığında çökme ve çöküntü önerilmiş, çöküntü alanı, bölgesi, depremi, dolini, gölü, hendeği, vadisi, kıyısı gibi tamlamalar da kullanılır olmuştur. (11) Bu tutumun önemli bir sonucu, sâha-yı münhedime ya da hufre-i inhidamiye gibi yabancı ve anlaşılması, öğrenilmesi güç terimler yerine, sırasıyla çöküntü alanı, çöküntü hedeği gibi aydınlık, anlaşılır karşılıkların yerleşmesidir. Fransızca kökenli fay (faille) yerine, yine coğrafyada kırılma önerilmiş, kırılma çizgisi, çöküntüsü, dağları, yüzeyi gibi tamlamalar da kullanılır olmuştur.

Türkçede birtakım ses olaylarının ve kullanım sıklığının etkisiyle kimi sözcüklerin tıpkı bağlantılı dillerde, değişik biçimbirimlerin birbirleriyle kaynaşmalarında olduğu gibi tek bir sözcük durumuna geldikleri görülür. Örneğin ne + için —> niçin, ne + asıl —> nasıl, ne + asıl + ise -> nasılsa, o + ise —> oysa, o + ile —> öyle, o + ile + ise —> öyleyse, bu + ile + ise —> böyleyse olup çıkmış; güllü + aş güllaç'a, sütlü + aş sütlaç'a, kahve + altı kahvaltıya dönüşmüştür. Aynı biçimde pazar + ertesi -> pazartesi, cuma + ertesi —> cumartesi, hanım + nine -> haminne sözcüklerini oluşturmuştur.

Ses olaylarının ağır bastığı ve seyrek olan bu birleştirmelerin yanı sıra, önemli bir

türetme yolu sayabileceğimiz sözcük birleştirme, dile yeni kavramlar kazandırmaya ve yabancı kavramların aktarılmasına yarayan bir anlatım biçimidir. Her dilde görülen bu tutum, yukarıda değindiğimiz -Türkçe gibi- bağlantılı dillerde, özellikle kaynaştıran dillerde ve aynı tipte olmayan kimi dillerde kendini belli eder. Almancada, öteki Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak birleşik sözcüklere sık rastlanır.

Türkçenin daha, en eski döneminde, Köktürkçede subaşı (sonradan subaşı), anteg, andag 'onun gibi' gibi sözcüklerde, Kültigin, İlbilge, İltiriş gibi özel adlarda birleşik sözcüklere rastlanmaktaydı. Bugünkü Türkiye Türkçesinde de değişik türleriyle bu öğelerin oldukça önemli bir yer tuttuğu görülür. Her öğesi kendi anlamında kullanılarak biraraya gelen ağaçkakan, onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, milletvekili, başbakan, ateşkes, dalgakıran gibi örneklerin yanında, bir öğesi kendi anlamında olan bitpazarı, karayel, dilbahğı gibi sözcükler ve kendisini oluşturan öğelerin anlamlarının dışında, yeni bir kavramı yansıtan demirbaş, hanımeli, kırkbayır, karafatma, çobanaldatan, sıçankuyruğu (bir âlet), kirlihanım (bir peynir türü), kuşbaşı, karyağdı, sinekkaydı, yanardöner gibi sözcükler bu arada sayılabilir.

Dildeki sözcük birleştirme eğilimi özellikle yeni, yabancı kavramları, çeşitli bilim, sanat, teknik alanlarının terimlerini karşılamak üzere elverişli bir anlatım yolu oluşturur. Son elli yılda, bir yandan Osmanlıca terimlerin Türkçeleştirilmesi, bir yandan da yeni tanınan, yeni beliren yabancı kavramların karşılanması amacıyla bu yoldan dilimiz binlerce öğe kazanmış bulunmaktadır ki, bunların bir bölümünü vermekle yetiniyoruz: atardamar, toplardamar, içbükey, dışbükey, eşkenar, ikizkenar, ısıölçer, dilbilim, ruhbilim, sıkıyönetim, eşzamanlı, artzamanlı, varoluşçuluk, varsayım, bilgisayar, tamgün, yarıyıl, tıpkıbasım, dışalım, dışsatım, olağanüstü,

gerçeküstü... gibi.

Dipnotlar:

2) Fr. les Langues agglutinantes. ing. agglutinative languages.

3) Kaynaştıran diller adını alan dillerde, özellikle Amerikan yerli dillerinde görülen bir özellik ise bunun daha ileri, daha değişik bir türüdür; bu dillerde bütün bir tümce tek bir sözcük durumunu alabilir.

4) Başka anlamları da vardır; bkz. Derleme Sözlüğü.

5) Bkz. Derleme Sözlüğü.

6) Verdiğimiz sayı, üniversitedeki derslerimizde yüksek lisans öğrencilerimizle yaptığımız bir araştırmada ortaya çıktı.

7) Bkz. Tarama Sözlüğü IV.

8) Bkz. aynı yer.

9) Derleme Sözlüğü I. Osman Nedim Tuna, dulda sözcüğünü Moğolcadan gelme olarak gösteriyor (Osmanlıcada Moğolca kelimeler: Türkiyat Mecmuası XVIII [1973-75], 281-313). Biz, daha XVI. yüzyılda yerleşik olduğu görülen bu öğeyi -dildeki türevlerini de göz önünde tutarak- Türkçe sayıyoruz.

10) Bkz. Reşat izbırak, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1976, dulda maddesi.

11) Bkz. aynı yer.

TÜRKÇENİN SÖZDİZİMİ (SYNTAX) AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ Anadilimizin sözdizimi incelendiğinde onun pek çok yönünden ve bütünüyle kendine özgü niteliklerinden söz etmek gerekir. Burada bu niteliklerden başlıcalarına değinmekle yetineceğiz: a) Yeryüzünde konuşulan diller arasında, öznenin başta, yüklemin sonda, nesnenin ortada olduğu diller içinde bulunan Türkçe, kısaca ÖNY (özne +

nesne + yüklem) diye adlandırılan tiptedir (Çocuk kediyi kovaladı örneğinde olduğu gibi). Dilimiz bu niteliğiyle Altay dillerine yakınlık gösterir. b) Türkçenin Altay dilleriyle bir başka yakınlığı, sıfatların her zaman, adlardan önce gelişiyle ortaya çıkar (Çizgili kumaş, çürük yumurta, durmuş oturmuş kız örneklerinde olduğu gibi). Ayrıca, sayı sıfatlarından sonra gelen adların çoğul olmayışı (sekiz elma, otuz iki diş gibi) özelliği de belirtilmelidir. c) Anadilimizin en önemli özelliklerinden biri, sözdiziminde görülen olağanüstü esnekliktir. Geçişli eylemle kurulmuş "Kadın elmayı çocuğa yedirdi" gibi, dört öğeli bir tümceyi ele alırsak, bunun Kadın elmayı yedirdi çocuğa, Yedirdi kadın çocuğa elmayı 35 biçiminde 12 değişik biçiminin kurulabileceği, bu farklı kuruluşlar ve değişik vurgularla başka başka anlamların yansıtılabilece-ği görülür. Bu esnekliğe bir başka dilde rastlayamıyoruz. ç) Türkçeye kısa ve kıvrak anlatım olanağı sağlayan özelliklerden biri ve dilin çok önemli, ayrı bir niteliği, bileşik ve girişik tümcelerin yapısında ortaya çıkar: Yan tümceler, tümcecikler ana, temel tümceye ilgi adıllarıyla (zamirleriyle) değil, ortaç (participle) ve ulaç (gerund)'larla bağlanır. Modern dilbilimde adlaştırma (nominalization), sıfatlaştırma (adjectivalization) ve belirteçleştirme (adverbialization) denen işlemlerle oluşan şu türlü tümceler rahatlıkla kurulabilir: "Evde tam çalışırken, elektriğin kesilmesine kızarak çantamı alıp fakülteye gidince, ışık denen şeyin yaşamımızda ne denli önemli olduğunu düşündüm." Burada, temel tümceye (Ben düşündüm), sıkıca bağlanan 6 ayrı önerme yer almakta, 6 ayrı olaydan söz edilmektedir. Başka dillerde, örneğin Hint-Avrupa dillerinde bu türlü tümceler ilgi adıllarıyla birlikte ve ve benzeri bağlaçların kullanılmasını gerektirir. "Geçen yıl, yaz tatilinde aldığım kitabı dün trende okudum" gibi bir tümce kurulurken "Kitabı dün trende okudum" temel tümcesine eklenen "geçen yıl yaz tatilinde aldığım" yargısı bir ilgi adılı'yla (relative pronoun) tümceye birleştirilmiş olur. Türkçede ise (-Dik) birimiyle kurulan aldığım ortacı böyle bir öğeye gerek göstermez. Yazı dilimizde çoğunlukla,

yabancı dillerin etkisiyle yerleşmiş bulunan ve benzeri bağlaçlar konuşma dilinde pek az kullanılır. d) Kitabımızda, ayrı bir bahiste (2.ç.) ele aldığımız ikilemeler, orada verdiğimiz örnekleriyle Türkçeye ayrı bir anlatım gücü kazandırmaktadır. Burada şu kadarını söyleyelim ki, Kitabın her satırını okudum gibi bir tümce yerine Kitabı satır satır okudum 36 tümcesi, bu ikilemelerle daha etkileyici, daha güçlü olmaktadır. Benzeri biçimde, Kadın, yüzüne çok makyaj yapmış tümcesi yerine Kadın, yüzüne sürüp sürüştürmüş tümcesi, aynı zamanda bir imge yaratan daha etkili bir anlatım sağlamaktadır. e) Sözdiziminin önemli özelliklerinden biri de Hint-Avrupa dillerinde ayrı birer eylemle (örn. Fr. etre, İng. to be, Alm. sein) yerine getirilen görevin yalnızca ek biçimindeki ekey-lem'le gerçekleştirilmesidir. Şimdiki zamanı (-İm, -sin, -Dİr, -İz, -sİnİz, -DİrlEr) soneklemiyle çekilen bu eylemin 3. kişisini gösteren (-Dİr) ekini (koşaç, copula) ele alacak olursak bunun da günlük konuşmalarda çoğu kez, kullanılmadığını görürüz: Elimdeki para az ya da Tuttukları ev küçük gibi. Ancak, gerçeğin belirlenmesinde ve resmi açıklamalarda bu eke yer verilir: Ekonomiyi olumsuz etkileyen nedenlerden biri enflasyondur. ya da Başvurular 1 Mart 1999 tarihine kadar kabul edilecektir. gibi. Aynı ekin tahmin yürütme, kişisel yorum ve olasılık belirtme gibi durumlarda, Doktor ameliyattadır, onu göremeyiz, Parayı kaybetmiştir, üzüntüsü ondan gibi tümcelerde olduğu gibi, geçmişte sürekli gerçekleşen bir olayın, bir durumun anlatımında da kullanıldığı görülür: 37 Ada'ya her gidişimde onu hatırlamışımdır. Sınavlarda hepimiz aynı hatayı yapmışızdır. Bu işlerde çok dikkatlidir. gibi. Daha başka kullanım yerleri de olan koşacın olumsuzu de-ği/'le anlatılır; ancak ek, değil'e de eklenebilir: Eşi tutumlu değil(dir) gibi. EYLEMLERDE ÇEKİM EKLERİNİN DEĞİŞİK İŞLEVLERİ Türkçede, eylemlerin çekiminde görev alan sonekler, belli bir zamanı olduğu gibi, değişik kuruluşlarda, birden çok zamanı ve yerine göre, değişik kipleri dile getirebilmekte, kimi zaman da görünüş adını

verdiğimiz, konuşan kimsenin kişisel görüş ve yorumunu yansıtmaktadır. Burada, Türkiye Türkçesindeki çekim eklerinin tümü üzerinde duracak değiliz (geniş bilgi için bkz. Doğan Aksan, An-lambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Ankara, 1998, s. 183-207). Örnek olarak yalnızca, temelde şimdiki zamanı (present) anlatan [-(İ)yor) çekim biçimbirimini ele alalım. Bu ek Bak, bacadan duman çıkıyor! örneğinde, içinde yaşanan andaki olayı yansıtırken Haziran başında vergi kalkıyor. tümcesinde gelecek zamanı (future) dile getirmekte, şu tümcede ise geniş zamanı (aorist) anlatmaktadır: Uçak yolculuğunu sevmiyorum. Aynı ekin, geçmişin anlatımında ve masallarda da yer aldığını görüyoruz: Padişah ordunun başına geçiyor, sefere çıkıyor. [-(İ)yor] ekinin yine geçmiş zamanı anlattığını ve [-(İ)ken] ile 38 türetilen ulaç yerine de kullanıldığını gösteren bir başka örnek de şudur: Tam vapura biniyorum, anahtarı unuttuğumu hatırladım. Bir başka kipin, buyrum fcipi'nin (imperative) anlatımını da aynı ek üstlenebilmektedir: Yarın sabah burada toplanıyoruz; gecikmek yok! (mİ) SORU EKİ ÜZERİNE Burada, soru tümceleri kuran biçimbirime de kısaca değinmek istiyoruz. Bilindiği gibi, genel olarak Ali yarın gelecek mi? biçimindeki tümceleri oluşturan bu ek, beklenmedik bir olayın anlatımını da üstlenerek bir soru sorma işlevini yitirebilir: Sokakta cüzdanımı düşürmeyeyim mi. Onaylanması beklenen olumsuz bir düşüncenin, bir yargının vurgulanması amacıyla Ehliyetsiz araba sürülür mü, cezasını çeksin! Aynı ekle, içinde bulunulan durumun daha belirgin olarak anlatılması da sağlanmaktadır: Yaz geldi mi, bizim evde sıcaktan durulmuyor. İlginç bir kullanılışı da soru işlevinin bütün bütün yitirildiği olumsuz bir kararın dile getirildiği şu örnekte görülür: Bir daha mı, onunla yola çıkmak, Allah esirgesin! Güçlü bir olasılığın ve kişisel yorumun belirtilmesinde de eylem yinelenerek aynı ekten yararlanılır: Parayı yer mi yer; sonra bir şey yapamazsınız. Ad tümcelerinde de vurgulanmak istenen kavramın yine-lenmesiyle oluşturulan Otel soğuk mu soğuk gibi tümcelerde soru

işlevi bütünüyle yitirilmiştir. 39 Burada kısaca üzerinde durduğumuz bir çekim ve bir soru eki, Türkçedeki bu türden öğelerin ne denli değişik anlamların yansıtılmasını sağlayabildiğini gösteriyor, sanırız. TÜMCE ANLAMINI ETKİLEYEN DEĞİŞİK KALIPLAR ÜZERİNE... Türkiye Türkçesi sözdiziminde tümce anlamını pekiştirme, daraltma, sınırlama... gibi amaçlarla kullanılan çok çeşitli anlatım biçimleri, anlam ayrımlarını ortaya koyan değişik anlatım kalıpları vardır. Yukarıda değindiğimiz kitabımızda (s.207-222), üzerinde uzun uzadıya durduğumuz bu anlatım yollarına burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Zaman açısından sınırlama sağlayan yollardan biri, eylemin görülen geçmiş zaman'ı ile gelecek zamanı'nın 3. tekil kişisinin birarada kullanılmasıyla oluşturulan Radyonun pili bitti bitecek yapısındaki tümceler kurmaktır. Dikkat edilecek olursa bu anlatım yolunda, bir olayın çok yakın bir zamanda, çok kısa sürede gerçekleşecek olduğu anlatılmaktadır. Bizce bu kalıp Radyonun pili bitmek üzere, Radyonun pili bitecek gibi, Radyonun pili biteceğe benziyor örneklerinden çok daha yakın bir zamanı, daha kesin biçimde anlatmakta, bu bakımdan, Türkçenin ince ayrımları dile getirebilme niteliğini de ortaya koymaktadır. Bu anlatım kalıbına, ha ünleminin eklenmesiyle kurulan Radyonun pili ha bitti ha bitecek kullanımını da ekleyebiliriz. Yine, zaman açısından bir sınırlama gösteren başka kalıplar da vardır. Örneğin, 40 Onu görür görmez tanıdım tümcesinde, bir eylemin geniş zaman 3. kişisinin olumlu ve olumsuz çekiminin art arda getirilmesiyle iki ayrı olayın, birbirinin hemen arkasından gerçekleştiği anlatılmaktadır. Bu kulla- nım Onu görünce tanıdım ya da Onu gördüğümde tanıdım tümcelerindekinden daha kısa bir sürenin geçtiğini göstermektedir. Zaman bakımından bir kısıtlama, bir sınırlama belirten anlatım yollarından biri de gibi ilgecinin (edat) değişik bir anlamla kullanılması durumunda ortaya çıkar: Parayı aldığı gibi gitti ya da Güreşçiyi tuttuğu gibi yere vurdu örnekleri bunu göstermektedir.

Burada bir benzetme eğilimi söz konusu olmamakta, birbirini izleyen iki eylemin, aralarında hiç süre kalmadan meydana geldiği anlatılmaktadır. Aynı konuda anımsatmak istediğimiz bir başka anlatım kalıbı da Parayı almasıyla gitmesi bir oldu ya da Güreşçiyi tutmasıyla yere vurması bir oldu gibi bir başka kalıbın, zaman açısından yine bir kısıtlamayı gösterdiğidir. Ancak sanıyoruz, önceki anlatım yolu, buna oranla daha kısa bir süreyi belirlemekte, daha da kesinlik taşımaktadır.

TÜRKÇENİN ANLAM YAPISI VE ANLAM ÖZELLİKLERİ TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞININ ANLAM AÇISINDAN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ Türkçenin anlam yapısını, özelliklerini, anlatım gücünü ortaya koyabilmek için yapılacak en doğru işlerden biri, onun kavramlar dünyasını gözden geçirmek, Türk'ün dile getirdiği kavramları ve bu dilin anlatım yollarını başka dillerle karşılaştırmaktır. Aşağıda da değineceğimiz gibi, daha XV. yüzyılda Çağatay şairi Ali Şîr Nevaî'nin denediği bu yol, herhangi bir nesnenin adlandırılışını, bu nesnenin türlerine verilen adları inceleme sırasında Türkçenin ne denli zengin, nasıl, ayrıntıları bile belirleyen bir dil olduğunu, doğadaki her varlığı, bu varlıkların birbirlerinden ayrımlarını, çeşitli duyguları, karşılaşılan olay ve durumları nasıl dile getirdiğini gözler önüne serecektir. Uzun yıllardır Türkçenin sözvarlığı ve anlambilimi üzerinde yoğunlaştırdığımız çalışmalarımızda dilimizin sözvarlığının anlam açısından başlıca şu özelliklerinin bulunduğunu saptadık: 1) Türkçe, doğadaki varlıkların adlandırılmasında, insana özgü duyguların, insanlar arasındaki ilişkilerin anlatımında, yaşam boyu karşılaşılan durumların dile getirilmesinde genellikle somut bir anlatım yolundan gider; yine doğadaki varlıkla- 45 ra başvurarak, benzetmeler yaparak duyanın zihninde hemen bir imge, bir hayal yaratan konuyu, kavramı canlandırıveren bir dildir. Bu özelliğiyle Türkçe, kimi bilginlerce "betimleme gücü olan bir dil" biçiminde nitelenir. Örneğin

Alman Türko-loğu H.W. Brands bu niteliğe değindikten sonra imajla anlatma eğiliminin ilk evrelerden bugüne kadar geldiğine değinir.12 Biz Türkçeyi bu niteliğiyle bir "somut anlatım dili" sayıyoruz. 2) Türkçe, anlatım, adlandırma sırasında yine aynı eğilimlerle benzetmelere sık sık başvurur; temelini benzetmelerin oluşturduğu aktarmalarla güçlü bir anlatım sağlar. 3) Türkçe, aynı zamanda bir "ayrıntılı anlatım di/i"dir. Başka dillerden farklı olarak birçok kavramını kendi oluşturur. Birçok dilde bir genel kavram olarak birarada anlatılan konuları ayrı kavramlara dönüştürür. Akrabalık adlarında, renk tonlarında, başka dillerde görülmeyen bir zenginliğe sahiptir. Özellikle Anadolu ağızlarımız somut nesnelerin anlatımında olduğu kadar insanın ruhsal özellik ve davranışlarının dile getirilmesinde de çok çeşitli bir kavramlar dünyası oluşturmuştur. Gerek dilin çeşitli evrelerinde, gerekse değişik lehçe ve ağızlarda görülen bu özelliğe biz kavramlaştırma adını vermek istiyoruz. 4) Türkçede kavramların dile getirilişi sırasında güçlü bir anlatım sağlamak üzere birden çok sözcüğün birarada kullanıldığı çeşitli ikileme'lere, bu arada hendiadyoin adı verilen ikilemelere başvurulduğu görülür. Bugün ev bark, bol bulamat, eksik gedik, dere tepe, dip bucak gibi öğelerde karşımıza çıkan bu anlatım yolu, aşağıda görüleceği gibi Eski Türkçe döneminde de çok yaygındı. Değişik dönemleri ve çeşitli lehçeleriyle Türkçeyi bir bütün olarak ele alırsak gerek sözvarlığı, gerekse anlatım yollan bakımından gerçek bir denizle karşılaşırız. Böyle bir çalışma birçok 12) Studien zum VVortbestand der Türksprachen, Leiden, 1973, s. 87. Ayrıca bkz. Doğan Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 163; Her Yönüyle Dil, III, s. 45. 46 kişinin ortak çabalarıyla gerçekleşebilecek, çok uzun yılları kapsayacak bir büyük iştir; kitabımızın çerçevesini de çok aşar. Biz burada, Türkiye Türkçesini temel alarak birtakım özelliklerini yansıtmaya çalışırken değişik dönemlerden örnekler göstermekle yetineceğiz. İlk olarak, Türkçeyle Farsçanın sözvarlıklarını Muhâkemetü'l Lûgateyn™

adlı kitabında karşılaştıran XV. yüzyılın büyük Çağatay şairi ve devlet adamı Ali Şîr Nevâî'yi anmak ve ondan birkaç örnek vermek istiyoruz. Adbilim adı verilen bir dil çalışması türünün ve Türk anlambiliminin ilk temsilcisi saydığımız Nevâî, kitabında Türkçenin (Çağatay Türkçesinin) anlatım olanaklarını ve kavramlarının çeşitliliğini ortaya koyarak Fars edebiyatı etkisinde kalan soyluları Türkçe konuşmaya, Türkçe yazmaya yöneltmektedir. Çeşitli kavramlar, bu arada değişik hayvan adları bakımından Türkçe ve Farsçayı karşılaştıran Nevâî örneğin "ördek" kavramına değinirken Türkçede (Ça-ğataycada) ördeğin erkeğine süne™ dişisine burçin dendiğini, İranlının buna hem ad koymadığını hem de her ikisine birden murgabi dediğini belirtmekte, Türkçede ördeğin çörge, irke, soktur, almabaş, çakırkanat, timurkanat, alaluga, alapike, bagçal gibi yetmiş türü bulunduğunu, iranlının bunların hepsini birden murgabi adıyla anarken türlerini birbirinden ayırmak gerekirse Türkçe adlarını söylediğini ileri sürmektedir. At türleri için yine Türkçedeki topuçak, argumak, yeke, yabu, tatu gibi sözcüklerin Farsçada da kullanıldığını belirten Nevâî, İranlıların bir tek kulun'a küre dediklerini tay, gonan, dunan, tolan, çır-ga, langa gibi çeşitleri Türkçe olarak kullandıklarını, çoğunun bunları bile bilmediğini vurgular.15 13) İki sözvarlığının karşılaştırılması1 (iki lügatin muhakemesi) anlamına gelir. Bu konuda bkz. A. Sırrı Levend, Ali Şir Nevaî, IV. cilt, Ankara, 1968, s. 189-217; ayrıca, ishak Refet Isıtman, Muhakemet-ül Lûgateyn, Ankara, 1941. 14) Aynı sözcük bugün Anadolu'da süne ve özellikle suna biçiminde 'erkekördek' (Mudanya, DS, X) yaşamakta, ayrıca, aktarmalı anlamla 'boyu boşu düzgün, ince, güzel ve yakışıklı kimse' anlamında kullanılmaktadır (Burdur, Denizli, Eskişehir, Samsun..., aynı yer). 15) Bkz. A. Sırı Levend, s.g.y. s. 200. 47 Çağatay dönemleriyle ilgili bu örnekleri burada keserek Türkçenin kavramlar dünyasının zenginliklerini gözler önüne serebilmek için, ilk yazılı ürünlerinden bu yana, onun sözvarlı-ğını ele almak istiyoruz.

TÜRKÇENİN KAVRAMLAR DÜNYASI a) Eski Türkçe Dönemi ve Sonrası Dilimizin elde bulunan en eski yazılı ürünleri, VIII. yüzyıla ait Köktürk Yazıtları'dır. Bu anıtları, özellikle Tonyukuk yazıtını incelediğimizde Türkçenin daha o çağda bir yazı dili durumunda olduğu, bu ürünlerin sanatlı anlatımlarla işlendiği görülmektedir.16 Taşa yazıldıkları için kısa anlatıma yönelen, ama pek çok söz sanatına yer veren bu dil, somut ve soyut kavramlarıyla zenginliğini belli eder. Köktürk belgeleri askeri ve siyasal olayları, savaşları dile getirmeleri ve taşa yazılmış yazıtlar olmaları dolayısıyla kısıtlı bir sözvarlığına sahiptir. Ancak bu kısıtlı sözvarlığı bile Türkçenin o çağdaki zenginliğine ışık tutacak niteliktedir.17 Bu yazıtlarda insana ilişkin organ adlarının yanı sıra hayvan adları, renk 48 16) Bu yazıtlardaki dilin, Köktürk dönemiyle Uygur döneminin birlikte oluşturduğu Eski Türkçe evresinin, Türkçenin çok daha öncelere uzanan bir yazı dili olduğunu gösterdiği, aşağıdaki yazılarımızda genişçe ele alınmıştır. Türkçe araştırmalarında yeni yollar: TDAY-Belleten 1969, 45-55; Kavram alanı - kelime ailesi ilişkileri: TDAY-Belleten 1971, 253-262; Anlambi-limi ve Türk Anlambilimi, Ankara, 1970, s. 90 ve ötesi; Eşanlamlılık sorunu: Türkoloji Dergisi VI, I (1974), 1-14; Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar: TDAY-Belleten 1975-76, 133-141; Zur Frage der semantischen Kriterien: Altaica, Helsinki, 1977, 17-27; Bemer-kungen: Materialia Turcica III (1977), 33-37; Köktürkçenin sözvarlığı üzerine: TDAY- Belleten 1980-81, 17-21. 17) Köktürk yazıtlarında özel adlar dışında 800 kadar sözcük saptanmıştır; bunların % 67'si somut, % 33ü soyut kavramlardı. 49 adları ve birçok somut ad geçer. Örneğin Türkler için önemli ve değerli bir kavram olan "afla ilgili birçok sözcük vardır: Ak at, boz at, torug (doru) at, yegren at gibi.18 Aynı kaynaklarda Türklerin dört yönü ayrı ayrı adlandırdıklarını görüyoruz: İlgerü 'doğu, doğuda, önde', kurıgaru 'batı, batıya, batıda', birigerü 'güneye, güneye doğru',

yıngaru 'kuzey, kuzeye, kuzeyde'. Bunların yanında togsık 'doğu' anlamında kullanılırken öndün sözcüğü de 'önde, doğuda, doğuya' ve 'doğu' anlamına geliyordu. Kün batsık ise 'batı' anlamındaydı.19 Uygur metinlerinde bunlara ek olarak kidirti 'batıda', öndürti 'doğuda', öndüri 'doğuda' ve kündiri (gün'den türeme, 'güneyde') gibi sözlerle karşılaşılıyordu.20 Köktürk yazıtlarında soyut kavramları incelediğimizde, örneğin bugünkü yazı dilimizde Arapça kökenli rica sözcüğüyle anlatılan kavramın ötüg biçiminde karşımıza çıktığını görüyoruz (Bilge Kağan, doğu, 39); 'arz', 'niyaz', 'dilek' ve 'dua' anlamlarına da gelen bu sözcüğün yanında ötünmek eylemi de 'arzetmek, niyaz etmek, rica etmek' gibi anlamlarda yaşıyordu (Tonyukuk yazıtı, güney, 12 ve başka yerlerde). Daha sonra, Uygur metinlerinde 'istek' anlamında görülen tap sözcüğünün türevi toplamak 'kabul etmek, uygun görmek' anlamına, Kök-türkçede vardı (Bilge Kağan, doğu, 35). 'Kandırmak' demek olan armak ve ondan türeyen arturmak (aynı anlamda) yine soyut kavramlara örnektir (Kül Tigin, güney 6). Bugün sakınmak biçiminde yaşayan çok eski sözcük Köktürkçede 'üzülmek', Uygurcada 'düşünmek, üzerinde durmak, planlamak' anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra, sakınç, sakışmak, sakışsız, sakmgı gibi türevlerine de rastlıyoruz (Değişik Uygur metinleri, bkz. Uyg. S.). 18) Yazıtlardaki hayvan ve renk adları için bkz. Doğan Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambili-mi, s. 87-89. 19) Sırasıyla Bilge Kağan, kuzey 2; Tonyukuk 1. kuzey, 5; Kül Tigin, güney, 2. 20) Değişik Uygur metinleri, bkz. Uyg. S. 50 Tonyukuk yazıtında21 ve yeni bulunan Taryat yazıtında geçen bulgak sözcüğü 'bir ülkede çıkan karışıklık' anlamındadır. Kökeni ise bugün de kullandığımız bulamak eyleminden başka bir şey değildir. Yine Köktürk metinlerinde bir ülke için de kullanılan ve 'sarsılmış, karışıklığa uğramış' anlamına gelen kam-şag sözcüğü de vardır.22 Aynı metinlerde ayguçı 'danışman', sözleşmek 'birbirine danışmak, birbiriyle anlaşmak', ögleşmek 'akıl akıla vermek, düşünce birliği yapmak, anlaşmak' gibi

sözcüklerle de karşılaşıyoruz. Benim "ileri öğeler" olarak nitelediğim bu sözler, kökeni çoğunlukla somut eylemlere dayanan, soyut anlamlar kazanabilmeleri için genellikle uzun bir sürenin geçmesi gerekli bulunan, bu nedenle de bu dönem dilinin VIII. yüzyıldan çok daha öncelere götürülebileceğine tanıklık eden örneklerdendir.23 Uygur dönemi, Türkçenin değişik kavramların anlatımı için pek çok yeni sözcük türettiği bir türetme dönemidir. Örneğin dilimizin bu evresinde kör (mek) biçiminde yaşayan bugünkü gör- kökünden kurulmuş sözcüklerin zenginliği dikkati çeker.24 Bunlardan birkaçını sıralayalım: Körüm (görüm) 'görünüş, bakım, fal, düş, görüş; körümçi (görümcü) 'falcı, yorumcu'; kö-rünç (görünç) 'görünüm'; körünçlük 'sergi yeri, sergen'; kö-rünçlemek 'sergilemek'; körünmek 'görünmek, gözükmek'; körmez 'görmez, kör'; körgürmek 'göstermek'; körketmek, körkitmek 'göstermek'; körkitdeçi 'yol gösteren, kılavuz'; kork 'görünüş, güzellik, güzel, özellik'; körkdeş 'görünüşte, giyimde, güzellikte, boy boşta eş'; körkle 'güzel', körklüg 'güzel', körk-süz 'çirkin', körklemek 'güzelleşmek' gibi. Bugün görklü ve görkemli örneklerinde aynı sözcüklerin yaşadığını görüyoruz. 21) I. Taş, doğu, 5. Bu konuda geniş bilgi için bkz. D. Aksan, Köktürkçenin sözvarlığı üzerine: TDAY-Belleten 1980-81, 18. 22) Kül Tigin, kuzey, 3. satır. 23) Bu örnekler için bkz. Doğan Aksan, Eski Türk Dilinin Yaşı, 135. 24) Aşağıdaki türevler için bkz. Doğan Aksan, Türkçe araştırmalarında yeni yollar, 48. 51 Uygur metinlerinde 'akıl', 'zekâ', 'idrâk' anlamlarına gelen ve Türklerin akıl sözcüğünü Arapçadan almadan önce kullandıkları ög sözcüğüyle birlikte, ondan türeyen ögli 'zeki, akıllı, düşünceli', öglenmek 'akıllanmak, kendine gelmek', öglentür-mek 'aklını başına getirmek', ögsiremek 'aklını, zekâsını yitirmek', ögülüg 'düşünülen' gibi öğeler de yaygındı. Bunların dışında baş sözcüğünden türetilmiş basamak 'yenmek, üstün gelmek', başlag 'başlangıç', başladaçı 'şef, amir, başkan', baştın 'ilki, önceki' gibi sözcükler de vardı.25 Eski Türkçede soyut öğeler için ülüg 'pay, bölüm, nasip, talih',

ıduk 'kutsal', tüz 'doğru, adaletli', emgek 'eziyet, mihnet, ız-dırap' (bugünkü emek) sözcüklerinin yanı sıra, aynı kavram alanına giren sözcüklerde de zenginlik görülmekte, bir tek 'ölmek' kavramı dört ayrı sözle (ölmek, uçmak, uçabarmak, kergek bolmak) anlatım bulmakta, eşanlamlı öğelerdeki bolluk da dikkati çekmektedir: tün 'gece' ve kiçe (bugünkü gece); yinçlce (bugünkü ince) ve yuyka 'ince, dayanaksız' (bugünkü yufka)... gibi. Öte yandan Eski Türkçede iş küç (bugünkü iş güç), agı barım 'varlık, servet', yok çıgany 'yoksul' gibi birçok ikileme ve bunların yanı sıra, benzetme ve aktarmayla oluşturulmuş zengin ve sanatlı bir anlatım dili göze çarpmaktadır. Türkçenin daha sonraki dönemlerinden de birkaç örnek vermekle yetinelim: XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinin güçlü dilbilgisi -aynı zamanda sözlük ve ansiklopedisi- Divanü Lûgat-it-Türk'ün sözvar-lığına bir göz atacak olursak bizi şaşırtan öğelerle karşılaşırız. Bir yanda, bugün pek az söz türeten biçimbirimlerle (eklerle) türetilmiş sözcükler görürüz: Bugünkü susamak eylemine benzeyen bagırsamak 'canı ciğer istemek' (III, 332), balıksamak 'balık yemek istemek' (III, 334), etsemek 'canı et istemek' (I, 25) Bu örnekler ve aşağıdaki ötekiler için 16. dipnottaki kaynaklara bkz. 52 275, 279) gibi öğeler vardır; eylem köklerinden türemiş inse-mek 'inmek istemek' (I, 278), euısemek 'ivmek, acele etmek istemek' (I, 277), okıtsamak 'okutmak istemek, çağırtmak istemek' (I, 302), emsemek 'emmek istemek' (I, 278) gibi sözcüklere rastlanır. Bir yanda da sonraki dönemlerde yabancı öğelerle anlatım bulan güzel Türkçe sözcükler yaşamaktadır; 'menfaat' karşılığında çıkış (I, 368), çok eski bir söz olan ve bugün Farsça kaynaklı beddua ile karşıladığımız kargış (I, 274, 461),26 'sel' anlamındaki akın (I, 15, 77...) gibi örnekler, bunlardan ancak birkaçıdır. Aynı dönemin önemli yapıtı Kutadgu Bilig'de de bu türden pek çok sözcük geçmektedir: Um- kökünden türetilme umdu 'istek, dilek' anlamında kullanılırken (2516, 2725...) umduçı dilenci' ve 'tamahkâr' demektir (2613, 2723...). Arapça istisna

ile karşılanan kavram saçu biçiminde dile getirilmiştir (10). Farsça kaynaklı çoban yerine 'koyun' anlamına gelen koy'dan türetme koyçı (1412) da kullanılmaktadır. Divan'daki, çok eski bir sözcük olan, Eski Türkçede geçen ve 'doğru-gerçek' anlamına gelen çın sözcüğünden türetilme öğeler çok ilgi çekicidir; çınıkmak 'gerçekleşmek' (III, 296), çınlatmak 'gerçeklettirmek, tasdik ettirmek' (II, 345), çıngar-mak 'araştırmak, tahkik etmek' (II, 182) gibi. Bunların yanı sıra, aynı dönemde aktarmalardan yararlanan ve güçlü bir anlatım sağlayan ilginç sözler de vardır. Örneğin bürge 'pire' sözcüğüyle kurulan bürge kişi Divan'da 'bir yerde durmayan, zevzek, taşkın' anlamındadır (I, 427). Bürgelen-mek de 'öfkeden pire gibi sıçramak', 'pirelenmek' demektir (III, 202). 'Bağır' ve 'karaciğer' anlamındaki bağır ile kurulan bedük bagırlıg (büyük bağırlı) 'boyun eğmeyen' kimseler için kullanılıyor (I, 360), bagırlıg da 'kimseyi dinlemeyen' demektir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz. 26) Kargamak eylemi 'beddua etmek', 'küfretmek' anlamında Uygur metinlerinde de vardır (Manichaica 1,9,9).

90 a) Deyimler ve Deyimlerde Aktarmalar Her dilde, belli bir durumu, bir kavramı, bir duyguyu dile getirmek üzere deyim adını verdiğimiz öğeler kullanılır. Genellikle birden çok sözcükten kurulan deyimler, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşabilir.55 Türkçeden örnek verecek olursak gözden düşmek, bindiği dalı kesmek, pişmiş aşa su katmak, bir baltaya sap olmak, ağzından girip burnundan çıkmak gibi binlercesini, tek öğeli olanlar için de gözde, akşamcı, gedikli, kaşarlanmış gibi deyimleri gösterebiliriz. Deyimler -bir başka ulusla olan kültür ilişkileri sonunda, ondan çevrilme, alınma değilse- bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası, maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o

toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halkbilim açısından da önemli olan sözlerdir. Ayrıca bu öğeler her dilin iç yapısını, anlam özelliklerini de yansıtır. Bu nitelikleriyle deyimler, her dilin kendine özgü, başkalarından ayrılan bir yönünü oluşturur; bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini gösterir. Dilci ve halkbilim- 54) Bu son iki aktarma türü için de aynı yerlere bkz. 55) Fransızcada tocution ve expression, ingilizcede locution, phrase, term ve idiom, Almanca-da, Redensart ve Ausdruck terimleriyle karşılanan deyim konusunda geniş bilgi için bkz. Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 3. cilt, Ankara, 1971-1977; Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil, III. cilt, s. 37-39. 91 cilef, yalnızca deyimlerine dayanarak bir toplumun bütün kültürünü inceleyebilir, önemli sonuçlar çıkarabilirler. Her şeyden önce belirtmeliyiz ki, Türkçe, deyimler açısından çok zengin bir dildir. Ömer Asım Aksoy'un yalnızca, bugünkü yazı dilimizde saptadığı deyimlerin sayısı 5742'dir. Bu sayıya elbette, lehçelerde, Anadolu ağızlarında kullanılanlar da katılabilir. Tarihsel metinlerde geçen ve bugün artık yaşamayanları da ekleyecek olursak Türkçenin deyimler yönünden belirgin zenginliği ortaya çıkar. Biz burada doğrudan doğruya deyimler üzerinde durarak bunları sergileme yoluna gitmeyecek, deyimlere, aşağıda inceleyeceğimiz çeşitli anlam olayları ve söz sanatları içinde yer verecek, bunların anlatım güçlerini sağlayan öğeleri de açıklamaya çalışacağız. Daha önceki bölümde değinilen benzetmeler gibi, aktarmalar da en geniş biçimde, deyimlerde kendini belli etmektedir. Deyimlerimizin gücünü oluşturan bu olayların derinliğine inebilmek için sözvarlığımızı bu açıdan incelemek yararlı olacaktır. Bu nedenle, ilk olarak aktarmalar üzerinde duracağız.

b) Somutlaştırma ve Türkiye Türkçesindeki Örnekleri Bizim somutlaştırma adını verdiğimiz anlatım yolu, dilcilikte deyim aktarması (ya da iğretileme) diye anılan

anlam olayının, aktarmaların bir türüdür.56 Her dilde görülen bu olay, soyut, anlatımı güç durumların, olayların, kavramların somut kavramlar aracıyla örneklendirilerek dile getirilmesidir. Bunun en yalın örneği olarak Türkçedeki kavramak 'bir şeyi elle sıkıca I 56) Deyim aktarması (Yun. metafora, Fr. metaphore, ing. melaphor, Alm. Metapher ve Übert-ragung) çok eskiden beri bilinen bir aktarma türüdür. Bu konuda bkz. Doğan Aksan, An-lambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 123 ve ötesi; 153 ve ötesi; Her Yönüyle Dil, III, 187 ve ötesi. Somutlaştırmanın değişik türleri için de aynı yere bkz. tutmak' eyleminin 'bir şeyi zihinde aydınlatarak iyice anlamak' anlamındaki kullanılışını gösterebiliriz. Almancada da aynı anlam için yine 'kavramak' demek olan begreifen eylemine başvurulur. Dilde asıl anlamı dışında, 'bir işte yetişip olgunlaşmak' yerine kullanılan pişmek gibi, ezilmek, sıkılmak, kızmak, yıpranmak, bozulmak ve benzeri pek çok eylem, hep bu aktarmalarla, bir somutlaştırma sonucunda yeni yan anlamlar kazanmıştır. Bunun yanı sıra, birçok soyut kavramın kökeninde somut bir kavramın yattığı, konunun somutlaştırılarak anlatıldığı da görülür. Nasıl, Türkçede cesaretlendirmek yerine yüreklendirmek denebiliyor, yürek çoğu kez 'cesaret' için kullanılıyorsa Fransızcada da coeur 'yürek' sözcüğünden türeyen courage 'cesaret' anlamına gelir. İngilizcedeki heart 'yürek' sözcüğünden türeme hearten eylemi de 'yüreklendirmek' demektir. Bu örnekleri bütün dillerden sözcüklerle, kolayca çoğaltabiliriz. Somutlaştırmanın çok belirgin ve güçlü örneklerini deyimlerde görmekteyiz. Örneğin Türkçedeki doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı deyimi bir kurtuluş, bir çözüm, bir çıkış yolu bulunamayan durumları böylesine dile getirir. Temeli yine bir benzetmeye dayanan akıntıya kürek çekmek, öküz altında buzağı aramak, çayı görmeden paçaları sıvamak, iki ayağını bir pabuca sokmak, delik büyü/c yama küçük, yangına körükle gitmek... gibi yüzlerce, binlerce deyim, somutlaştırmadan kaynaklanır. Bir durum, bir olay, bir duygu anlatılırken benzeri bir

somut örnek yaratmak üzere onu âdeta belli bir' olayla sahneye koyma yoluna gidilir. Değişik dillerde görülen somutlaştırma eğiliminin Türkçenin deyimlerinde çok yaygın bulunduğunu, deyimlerin en büyük bölümünde somutlaştırmalara başvurularak anlatıma güç kazandırılmak istendiğini görüyoruz. Anlatılması güç durumların, dünyanın her yerinde insanoğlunun karşılaşabileceği birtakım davranışların, uçucu, tanımı zor duyguların somutlaştırma yoluyla, 92 93 durumu somut bir biçimde ortaya koyan deyimlerle dile getirildiğine tanık oluyoruz. Türkçe, bu kavramların anlatılmasında duruma uygun düşen sahneler çizmekte, güçlü bir ressamın birkaç çizgisiyle konusunu ortaya koyusu gibi, konuyu canlandırı-vermektedir. Burada birkaç örnek üzerinde, özellikle durmak istiyorum: Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla (işit) deyimini bir sözlük yazarken açıklamak gerekse, tanımını vermek gerçekten güçtür. Üniversitedeki öğrencilerimden, tanımlamalarını istediğimde, her seferinde çok zorlandıklarını, iyi bir tanıma ulaşamadıklarını görmüşümdür. Benim şu açıklamamın da eksiksiz olmadığını sanıyorum: "Bir şeyi, uyarmak istediğimiz kimseye doğrudan doğruya değil, onun da etkilenmesini sağlayacak yolda, kendisini kırmadan, dolaylı olarak söylemek". Ömer Asım Aksoy, deyimi açıklarken,57 "Düşüncelerimi çok yakınım olan birisine söylüyorum. Ama maksadım bunları onun bilmesi değil, doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığım kimsenin bilmesidir. Çünkü sözlerimi ikisi birden dinlemektedir" diyor. Bu deyim Türkçenin anlatım gücünü ortaya koymakta, Türk'ün ne denli sanatlı, ince, ayrıntıya inebilen anlatım yollarına sahip bulunduğunu göstermektedir. Çeşitli lehçelerde de bulunan bu deyimin çok eski olduğu anlaşılmaktadır.58 Benzeri bir yabancı sözle karşılaştırılınca gücü daha iyi beliriyor: Fransızca-daki battre le chien devant le lion ("aslanın önünde köpeği dövmek") deyiminde, güçlünün önünde ve ona gücü yetmeyeceği için güçsüzün dövülmesi, horlanması gibi bir ayrım da vardır. Ancak Türkçedekinin

inceliği ve yararlandığı benzetmenin konuyu eksiksiz anlatmadaki becerisi de dikkati çekicidir. Alman- 57) Deyimler Sözlüğü, 2, 786. 58) Türkçenin Türkmen lehçesinde gizim sana aydyan, gelnim sen eşit biçimine rastlanıyor (bkz. I. Çeneli, Türkmen atasözlerinden örnekler: T. Folklor Ar. No. 338 [1977], 8089). 94 cadaki benzeri atasözü, man meint den Hund und schlagt den Sack ("köpek kastedilir ve çuval dövülür") ve bir başka biçimi olan den Sack schlagen und den Esel meinen ("çuvalı dövmek ve eşeği kastetmek") deyimi ise daha değişik imgelerden yararlanır. Türkçe anlatımın gücü ve özgünlüğü, sanırız, bu karşılaştırmalarla daha iyi belirmektedir. Burada, diller, dolayısıyla o dilleri konuşan toplumların kendine özgü düşünme, benzetme ve anlatım ayrımlarını ortaya koyacak birkaç örnek üzerinde daha duralım: Türkler bir kimseye, olmayacak bir işi basarsa bile bir iş için izin verilemeyeceğini anlatmak üzere ağzıyla kuş tutsa (faydası yok ya da nafile) biçiminde bir benzetmeye başvururlar. Burada gerçekleştirilemeyecek, becerilemeyecek bir iş için ağızla kuş tutmak gibi, gerçekten olanaksız bir olaydan yararlanan bir benzetmeye gidilmiştir. Olanaksız bir şeyi yapmayı düşünmek ya da yapmaya kalkmak anlamını verebilmek için Fran-sızcada prendre la lune avec les dents ("ayı dişler [iy]le almak, tutmak") gibi imaja başvurulur. Almancada ise Türkçedeki ağzınla kuş tutsan faydası yok deyimine yaklaşan wenn du dich auf den Kopf stellst ("başının üzerine dikilsen") sözüyle aynı olanaksızlık belirtilir. Türkçedeki topun ağzında olmak deyimi bir kimsenin tehlikeye çok yakın, sürekli tehlikede olduğunu anlatmak üzere kullanılır. Buna yakın anlamdaki kelle koltukta olmak deyiminin ise Farsçadaki benzeriyle (ser-i hod [ya da hîş] ber kef nihâden) ("başını ele almak") ilişkisi olabilir. Fransızcadaki le couteau sur (ya da sous) la gorge ("bıçak boğazında") deyimi de buna yakın bir anlamdadır; bir şeyi zor altında yapmayı, korkutularak yapmaya zorlanmayı anlatır. Türkçedeki ensesinde boza pişirmek yine çok güçlü ve özgün bir anlatımın tanığıdır. Boza gibi

güç pişen bir içeceğin bir insanın ensesinde pişirilmesi gibi bir tasarım, bir kimseye 95 t ne büyük sıkıntılar çektirildiğini, ne kadar eziyet edildiğini anlatabilmek için kullanılan, zor bulunabilecek bir benzetmedir. Türkçeye, sözcüğü sözcüğüne 'birinin sırtında şeker kırmak1 biçiminde çevrilebilecek olan Fransızca casser du sucre sur le dos de quelqu'un deyimi ise bambaşka bir kavramı ("birini çekiştirmek, hakkında atıp tutmak, dedikodusunu yapmak") yansıtır. Türkçedeki çok değişik somutlaştırmalardan birkaç örnek üzerinde daha duralım: Nedeni anlaşılamayan, yeri ve zamanı olmayan bir yakınlık göstermenin somut bir biçimde dile getirilişini bayram değil, seyran değil (ya da düğün değil bayram değil) eniştem beni niye öptü deyiminde görüyoruz. Bu deyimle aynı zamanda yersiz ve zamansız olarak bir kimseye ilgi gösterip iltifat etmenin gizli bir nedeni olabileceği biçimindeki bir sezgi, bir yorum da nükteli biçimde anlatılmış oluyor. Çözümlenmesi, doğru yolun kestirilmesi güç, olanaksız bulunan durumlarda her seçeneği bir engel ya da bahaneyle bir yana atan kişilerin davranışlarını anlatmak üzere söylenen, "Baba bir hırsız tuttum. -Getir! -Gelmiyor; -Bırak! -Gitmiyor" sözü de aynı açıdan çok ilginçtir. Türkçe burada âdeta bir tiyatro oyunundan bir sahne vermekte, kişilerin kimi zaman rastlanan davranışlarını çok somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Denizi (denizden) geçip çayda boğulmak da böyle bir somutlaştırma ürünüdür. Yapılması çok zor bir işi başarıp da ona oranla çok küçük bir sorunu çözemediği için başarısızlığa uğrayan bir kimsenin ya da kimselerin durumunu anlatmak üzere kullanılır. Aşağıda verilen örneklerden de görüleceği gibi, deyimlerde somutlaştırma eğilimi önemli bir rol oynar. Bunlardan, önce eylemlerle kurulmuş deyimlere yer verelim: 96 iğneyle kuyu kazmak kılı kırk yarmak ince eleyip (eğirip) sık dokumak armudun sapı var, üzümün çöpü var demek kendi yağıyla kavrulmak sinekten yağ çıkarmak (sineğin yağını hesap etmek) sakaldan kesip bıyığa eklemek ayağını yorganına göre uzatmak pişmiş aşa (soğuk)

su katmak kaş yapayım derken göz çıkarmak topal eşekle kervana karışmak gâvura kızıp oruç bozmak İsa'yı küstürmek, Muhammet'i de memnun edememek ata et, ite ot vermek suyu bulandırmak Sultanahmet'te dilenip Ayasofya'da sadaka vermek Müslüman mahallesinde salyangoz satmak körler mahallesinde ayna satmak atla arpayı bozuşturmak dokuz doğurmak diken üstünde oturmak etekleri zil çalmak kabına sığamamak yüreğinin yağı erimek yüreği ağzına gelmek şeytanın yattığı yeri bilmek lep demeden leblebiyi anlamak (birini) suya götürüp susuz getirmek (birinin) ayağının altına karpuz kabuğu koymak (birinin) ayağını kaydırmak (birinin) ağzından girip burnundan çıkmak bindiği (oturduğu) dalı kesmek 97 tuttuğu dal elinde kalmak ipin ucunu kaçırmak pusulayı şaşırmak (bir) pire için yorgan yakmak baltayı taşa vurmak altın adını bakır etmek Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak doğmamış oğlana (çocuğa) don (fistan) biçmek çayı görmeden paçaları sıvamak başını taştan taşa vurmak (hangi taş sert ise ona vurmak) attan inip eşeğe binmek atını sağlam kazığa bağlamak saçını süpürge etmek göğüs germek göbeği çatlamak eli böğründe kalmak gözünü budaktan sakınmamak (birinin) kulağını bükmek göz yummak burnundan düşen bin parça olmak diş bilemek uyuyan yılanın kuyruğuna basmak akıntıya kürek çekmek tavşana kaç, tazıya tut demek öküz altında buzağı aramak aba altından değnek (sopa) göstermek ağaca çıksa pabucu yerde kalmamak cihan yansa içinde hasın olmamak nabza göre şerbet vermek bin dereden su getirmek gökte ararken yerde bulmak boy hedefi olmak (birinin) çanına ot tıkamak taşı gediğine koymak açık kapı bırakmak ayaklar baş, başlar ayak olmak hizaya gelmek hizaya getirmek dal budak salmak ok yaydan çıkmak çivisi çıkmak gemi azıya almak örtbas etmek kaşığıyla verip sapıyla göz çıkarmak59 koyduğum yerde otlamak gözünün üstünde kaşın var dememek yorgunu yokuşa sürmek tükürdüğünü yalamak yakayı ele vermek yakayı kurtarmak küpünü doldurmak (birinin) kanını

kurutmak (birinin) ekmeğine yağ sürmek (birinin) gönlünü yapmak (birinin) suyuna gitmek içine kurt düşmek kurtlarını dökmek (birinin) ağzına bir parmak bal çalmak (birinin) önüne bir kemik atmak burnu kaf dağında olmak ölmüş eşek aramak 59) Lehçe ve ağızlarda çok yaygın olan bu sözün Kazan lehçesindeki biçimi kaşığı bilen bire, sabi bilen küzni cıgara, Dobruca'daki biçimi se kaşıgıman aş berer, sabıman koz şıga- nrtlır. 98 99 "Hl pes etmek öpüp başına koymak bıçak kemiğe dayanmak mendil açmak avuç açmak kesenin ağzını açmak kavuk sallamak el etek öpmek kuyruk sallamak kol kanat germek kanatları altına almak ocağını tüttürmek ocağı sönmek ocağını söndürmek (birinin) kulağına bir şey koymak kulağına küpe etmek kulağı kirişte olmak kulak kabartmak kulak asmamak mürekkep yalamak (yalamış olmak) esamisi okunmamak içine doğmak koltukları kabarmak kuru tahtada kalmak piç olmak (birinin) ağzını kapamak sırra kadem basmak canına sokacağı gelmek Bu örneklerin daha pek çoğu gösterilebilir. Bilindiği gibi, her toplumda bir durum, belli bir tepki ve bir duygunun jest ve mimiklerle dile getirildiği görülür. Bir şeye 100 olumsuz yanıt verme, bilgisi olmadığını belirtme için kişi, toplumda yaygın olan jest ve mimiklerden yararlanır. Örneğin omuzlarını hafifçe kaldırıp dudaklarını belli bir biçime getirmek Türkler için bir şeye aldırmamak, o şeyle ilgilenmemek ya da o konuda bilgisi olmamak anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde bu jest ve mimiklerin sözcüklere dönüştürülerek bir somutlaştırmayla belli kavramları dile getirdiğini görüyoruz: parmağı ağzında kalmak 'şaşmak' parmak ısırmak 'şaşmak, hayranlık belirtmek' yaka silkmek 'bıkmak usanmak, nefret etmek' yüzü kızarmak 'utanmak' burun kıvırmak 'önem vermemek, beğenmemek1 omuz silkmek 'aldırmamak, ilgilenmemek' ses çıkarmamak 'kabullenmek, karşı çıkmamak' gibi. Aşağıda vereceğimiz örnekler daha çok, bir yargı bildiren, bir tümce oluşturan deyimlerdir ki, kavramı genellikle, olmuş bir olaya dönüştürerek somutlaştırmayla anlatır: Ne kızı veriyor, ne dünürü küstürüyor

Öküz öldü, ortaklık bitti (bozuldu) Kedi olalı, bir fare tuttu Çiğ yemedim ki karnım ağrısın Dağ fare doğurdu Eski çamlar bardak oldu50 Ölme eşeğim ölme (yaza yonca bitecek) Saçın ak mı, kara mı, önüne düşerse görürsün Kestane kabuğundan çıkmış da kabuğunu beğenmemiş 60) Burada bardak sözcüğünün eski anlamını ("tahta testi") bilmeyenler değişik bir ilişki kurarak sözü eski camlar... biçimine sokmuşlardır ki, aynı deyimin bir variyantı olarak yaşayan bu biçimde cam'm yer alışı doğal bir dil olayı olarak düşünülebilir. 101 Yağmur olsa kimsenin tarlasına yağmaz Ne kokar ne bulaşır Fare deliğe sığmamış, bir de kuyruğuna kabak bağlamış Tencere dibin kara, seninki benden kara Boyacı küpü değil ki (hemen daldırıp çıkarasm) Deveye "boynun eğri" demişler, "nerem doğru ki?" demiş Takke düştü, keller göründü Kel başa şimşir tarak6'1 Aşağı tükürsem sakal(ım), yukarı tükürsem bıyık(ım) Bu değirmenin suyu nereden geliyor? Alacağına şahin, vereceğine karga Gündüz külâhlı, gece silâhlı Hem nalına, hem mıhına Yukarıdaki örnekler anlam açısından dikkatle incelenecek olursa bu sözlerin her birinin birbirinden az çok ayrılan değişik durum ve olayları, insanoğlunun her toplumda karşılaşılan tutum ve davranışlarını dile getiren güçlü somutlaştırmalar olduğu görülür. Hemen hepsi ters, olmayacak, yapılması gereken bir davranışı anlatan aşağıdaki deyimler arasında, anlattıkları kavramlar açısından fark vardır: Örneğin baltayı taşa vurmak'ı ele alacak olursak çok keskin olması gereken, ancak ağacı kesmek üzere keskinleştirilen ve sert nesnelere vurulduğunda hemen bozulan baltanın taşa vurulması, hiç yapılmaması gereken, son derece yanlış bir iştir; istenmeden büyük bir hata işlemek, farkında olmadan önemli bir yanlış yapmak gibi bir durum, ancak böyle bir anlatımla somutlaştırılabilirdi.62 Pişmiş aşa (soğuk) su katmak deyimi ise yapılmakta, sonuçlanmak üzere olan bir işi engelleye-61) Bu deyim lehçelerde de vardır. Örneğin Kazan lehçesinde "Taz (daz) başka (başa) timir tarak" biçiminde yaşar. 62) Almancada aşağı yukarı aynı durumu dile

getiren einen Bock schiessen "tekeyi vurmak" deyimi kullanılır. 102 cek, işin gidişini ve sonucunu kötüleştirecek bir girişimde bulunmak anlamına gelen, böylesine bir somutlaştırmadır. Aynı kavram alanına giren kaş yapayım derken göz çıkarmak deyiminde yine büyük bir hatanın işlenmesi söz konusudur. Ancak burada bir şeyi farkında olmadan yapmak değil, iyi niyetle ve önemli olmayan bir yönünü düzeltmek amacıyla başlanan bir işte son derece kötü sonuç verecek bir yanlış adım atılması, dönülmeyecek bir sonucun alınması anlatılır. Ata et, ite ot vermek, bütün bütün yanlış ve ters bir işi gerçekleştirmek anlamındadır. Gâvura kızıp oruç bozmak ise konuyla ilgisi olmayan bir nedenle kızarak gereksiz yere, kendisine zarar verecek bir iş yapmayı anlatır. Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak yine yanlış bir davranışın anlatımıdır. Ancak burada, biraz tamah sonucu, daha iyiyi sağlamaya çalışırken eldekini yitirme gibi kötü sonuç veren yanlış bir davranış söz konusudur. Tıpkı bu örneklerde olduğu gibi, başka bir kavram alanı oluşturan aşağıdaki deyimlerde de birbirinden farklı durumlar, nitelik ve davranışlar, somutlaştırmalarla dile getirilir. (Birini) suya götürüp susuz getirmek'te insanı her durumda aldatabilecek kadar kurnaz olan bir kimsenin niteliği anlatılmıştır. Şeytanın yattığı yeri bilmek deyiminde yine kurnazlığın anlatımı söz konusu olmakla birlikte, bir kimseyi kandırma, aldatma eyleminden söz edilmez. Şeytana pabucunu ters giydirmek deyiminde ise yine aynı kavramla ilgili olmakla birlikte, daha çok tanık olunmuş bir duruma dayanan kurnazlık nitelemesi vardır. Bir başka kavram alanına geçecek olursak kendi yağıyla kavrulmak deyiminde, kendi olanaklarıyla çok tutumlu, ekini belli etmeyen bir geçim anlatılırken aynı kavram alanına giren sinekten yağ çıkarmak'ta hem hasislik hem de her işin çıkar sağlanabilecek bir yönünü hesap edip ona göre davranma dile getirilir. Sakaldan kesip bıyığa eklemek deyimi kendi yağıyla kavrulmak deyimine anlamca çok yakın olduğu halde birincisi 103 daha çok, eyleme

dönüktür; geçmiş, tanık olunmuş olaylara dayanırken ikincisi süreklilik gösterir; sürekli bir geçim biçimini anlatır. Bu örnekleri de kolayca çoğaltabiliriz. Hemen her demet içinde yer alan deyimlerde değişik benzetmelerle birbirinden anlamca ayrılan somutlaştırmalarla karşılaşırız. Çoğunluğu eylemlerden oluşan yukarıdaki somutlaştırma örneklerinden sonra, tamlama ve tek öğeli deyim niteliği taşıyan kimi deyimlere de kavram alanlarına göre yer vermek istiyoruz ki, bunlarda da özgün ve güçlü benzetmelerle somutlaştırmaya başvurulduğu görülmektedir. Kavram alanlarına göre ele alınacak olursa, insanlara özgü huyların, karakterlerin, ruhsal yapıların ve niteliklerin belirlenmesinde yararlanılan deyim aktarmalarının sayısı yazı dilimizde adamakıllı kabarıktır. Bunlarda dikkati çeken bir nokta, özellikle yadırganan, hoşlanılmayan ruhsal yapıları dile getirenlerin, kötüleyici, aşağılayıcı olanların sayısının çokluğudur. Bunları, anlamca yakınlıkları açısından, öbekler halinde sıralamayı uygun bulduk: kaypak sinameki iki yüzlü fırdöndü fırıldak cambaz sinir küpü deli fişek deli bozuk kavga kaşağısı eli maşalı eli sopalı mikrop karıştırıcı kara çalı yılan iblis gâvur III feleğin çemberinden geçmiş şeytan şeytanın art ayağı kulağı kesik hinoğluhin lâf ebesi çene kavafı çalçene çenesi düşük çenesi kuvvetli çenebaz IV eli bayraklı çirkef kaçık yaltakçı şakşakçı dalkavuk kılkuyruk çanak yalayıcı yağcı sallabaş kahve dö- vücünün hınk deyicisi çıtkırıldım nanemolla VI muhallebi çocuğu hanım evlâdı anasının kuzusu mahalle karısı sokak süpürgesi fındıkçı erkek Fatma düttürü Leyla saçaklı Kaziye kokmuş VIII IX boşboğaz çaçaron dilli düdük ağzı lâf yapan ağzı kalabalık eli yufka cebi delik ipsiz boş gezenin boş kalfası kaldırım mühendisi donsuz yapışkan sulu VII pişkin yüzsüz tok evin aç kedisi arayıcı fişeği piç kurusu şeytan çekici bacaksız cin tekne kazıntısı 104 Bu örneklere, değişik alanlardan kavramları yansıtan ta- maymun, telaşe müdürü, lüzumsuz işler müdürü, so- 105 ¦ il ğuk neva, yere bakan, şıpsevdi, gelgeç, maymun iştahlı, kulağı delik, ağzı

sıkı, ağzı pek, eli sıkı, mıhsıçtı, kirli çıkı... gibi pek çoğunu ekleyebiliriz. Birkaçı dışında, tümüyle olumsuz yargıları yansıtan bu örneklerden, özellikle karakter açısından güvenilmez nitelikteki insanları belirleyenlerin (I. öbek) ve gereksiz yere, çok konuşanları betimleyenlerin (III. öbek) sayısının kalabalık olduğu görülmektedir. Bizce bu durumda, Türklerin bu iki tür insanla ilgili değerlendirmelerinin etkisi olmalıdır. Özellikle çok konuşmanın ve fazla konuşan kişinin toplum içindeki değerlendirilişi ilgi çekicidir. Anlatım yolu, anlatımdaki özgünlük ve başarı açısından ele alacak olursak, çok ve yersiz konuşanlarla ilgili deyimlerden lâf ebesi ve çene kavafında bir yaratı sayılabilecek buluşlar, an-lambilim açısından "alışılmamış bağdaştırmalar"63 sayılabilecek anlatım biçimleriyle karşılaşırız. Çenebaz bir ömekseme (analo-gie) ürünüdür (krş. cambaz, hokkabaz gibi örneklere uydurulmuştur). Dilli düdük bir aktarma, çaçaron ise Cicero kişi adından bozma, onunla ilgi kuran bir anlatım biçimidir. Sinirli, kavgacı kişileri dile getiren II. öbekteki e/i maşalı, eli sopalı, eli bayraklı deyimleri doğrudan doğruya birer figür yaratarak bunların ortaya koyduğu tasarımlardan ve duygulardan yararlanmakta, etkili anlatıma yönelmektedir. IV. öbekteki-lerden kahve dövücünün hınk deyicisi, çanak yalayıcı, kılkuyruk, çok güçlü benzetme ve tasarımların tanığıdırlar. Gerek bu örneklerde, gerekse V. öbekteki kaldırım mühendisi deyiminde, aynı zamanda nükteyle ve güçlü bir yaratıyla karşılaşıyoruz. V. öbekteki çıtkırıldım ise yansımalardan da yararlanan çok canlı bir betimleme örneğidir. Doğrudan doğruya kadınlar için kullanılan VIII. öbekteki örneklerden solca/c süpürgesi, doğadaki nesnelerin insan için kullanılmasıyla oluşan bir aktarma türüdür; çok gezen, durma-63) Alışılmamış bağdaştırmalar için bkz. Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil, III, 204-206. 106 dan sokakta dolaşan kadınları betimlemeye yönelir. Çocukları nitelemek için başvurulan öğelerin yer aldığı IX. öbekteki arayıcı fişeği de aynı yoldan anlatımın örneğidir.

Tekne kazıntısı ise yaşlanmış ve artık çocuğu olmayacak kimselerin son çocuklarını anlatmada kullanılan ilgi çekici bir benzetme, özgün bir aktarmadır. İnsanların beğenilen huylarını ve niteliklerini belirlemede başvurulan aktarmalara örnek olarak da aşağıdaki deyimleri verebiliriz: uyaroğlu çöpsüz üzüm yumuşak başlı alçak gönüllü gönlü bol gönlü zengin gönlü tok gözü tok tok gözlü insan sarrafı Bu deyimler içinden, insanlar, özellikle evlenmesi söz konusu olan genç erkekler için kullanılan çöpsüz üzüm, Türkçe-nin bizce en güzel deyim aktarmalarından biridir. Üzüm gibi tatlı, sevilen bir yemişin bir de çöpünün olmayışı, onun zevkini büsbütün artırır. 'Kusuru, takıntısı olmama' kavramını somut bir biçimde dile getirmek için oluşturulan bu tamlama, evlenmeye aday kimselerin durumlarının çok elverişli, yakınlarının az olduğu hallerde kullanılır. İnsan sarrafı da ilgi çekici bir örnektir; yukarıda geçen çene kavafında olduğu gibi, burada da bir meslek adı, bir benzetme öğesi olarak kullanılmış, insanları iyi tanıyan, deneyimli bir kişi, tıpkı altın, gümüş gibi değerli maddelerin uzmanı olan kişi gibi düşünülmüştür. 107 w İnsanların fiziksel yapılarını, dış görünüşlerini betimlerken doğadaki varlıklardan, onlarla olan benzerliklerinden yararlanan deyim aktarmalarına da başvurulur. Bunlar çoğunlukla kötüleyici, aşağılayıcı anlamda kullanılır: irikıyım çam yarması yağ tulumu at anası tosun hamhalat II bastıbacak yerden bitme yer cücesi kavruk fındık kurdu çitlembik maymun şebek çehre züğürdü pişmiş kelle III yüzüne bakılmaz karakoncolos işkembe suratlı muşmula suratlı kepçekulak kocakafa sallabaş64 pisbıyık baston yutmuş sırık Bu örnekler içinden I. öbektekiler iri yapılı kimseler için kullanılmakta, II. öbektekiler bunun tersi niteliktekileri betimlemekte, III. öbektekiler ise yüz çirkinliğini, belirli fiziksel özellikleri dile getirmektedir. Her biri değişik bir benzetme ve buluş niteliği taşıyan bu deyimler içinden örneğin pişmiş kelle, sürekli, yerli yersiz dişlerini göstererek sırıtan bir insan için kullanılan çok başarılı bir benzetme örneğidir.

Çoğunlukla, doğadaki nesnelerin insana uygulanmasıyla oluşturulan bu örnekler içinden baston yutmuş'ta da özgün, ama eğlendirici bir benzetmeyle karşılaşıyoruz. Konular, durumlar, işler, sorunlar için de aşağıdaki aktarmalara başvuruluyor: çıbanbaşı ömür törpüsü demir leblebi ateşten gömlek kör dövüşü temcit pilâvı yılan hikâyesi kurt masalı bityeniği kuyruk acısı kurusıkı çocuk oyuncağı devlet kuşu yürek yarası içler acısı 64) Burada, önceki anlamdan ayrı olarak, sürekli başını sallayan kimseleri betimlemekte kula-nıldığını belirtmeliyiz. Çoğunluğu, kötülemeli anlatımı yansıtan bu örneklerden çıban başı'nda deşilmesi, ele alınması tehlikeli olan, sürekli tehlike yaratan bir durum, bir sorun dile getirilmekte; ateşten göm-lek'te yine aynı türden bir somutlaştırmadan yararlanılmaktadır. Ömür törpüsünde soyut bir kavramın, insana durmaksızın eziyet çektiren, onu hırpalayan bir sorunun, eziyetli bir işin somut bir nesneyle dile getirilmesi söz konusudur; törpünün, sürüldüğü maddeyi aşındırma özelliğinden yararlanılarak, insanın ömrünü kısaltan konu "törpü" kavramıyla ilişkiye sokulmuştur. An-lambilim açısından önceleri alışılmamış bir bağdaştırma iken sonradan genelleşince dile yerleşmiş, alışılmış duruma gelmiştir. Demir leblebide gerçekleştirilmesi çok güç bir iş, başa çıkılması zor bir kimse anlatılmaktadır. Kör dövüşü örneğiyle de son derece güçlü bir imge yaratılmıştır. Ortak bir doğrultuda çaba harcamaları, savaşmaları gereken kimselerin, kimin ne yaptığı, hangi amaca yöneldiği, kimin kazandığı belli olmayacak bir duruma gelmiş çabalamaları betimlenirken körler arasında yapıldı- 108 109 ğı varsayılan bir dövüş tasarlanmıştır. Kuyruk acısında ve öteki örneklerde de aynı güçlü aktarmalar göze çarpıyor. Bütün bu örnekler Türkçenin, bu arada onun bugünkü en önemli temsilcisi Türkiye Türkçesinin yazı dilinin ne denli güçlü anlatıma yöneldiğine, deyim aktarmalarına ne kadar büyük ölçüde yer verdiğine tanıktır.

b) Eski Anadolu Türkçesi Türklerin Anadolu'ya geçerek yerleştikten, XIII. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ni kurduktan sonra bu topraklarda yeni bir edebi dil oluşturdukları görülmektedir. Bugün konuştuğumuz Türkiye Türkçesi bu dilin devamıdır. Dede Korkut Hikâyeleri, Yunus Emre'nin, Kadı Burhanettin'in, Âşık Paşa'nın, Ahme-dî'nin, daha sonraları Süleyman Çelebi, Şeyhî gibi şairlerin ortaya koydukları ürünler bu edebi dilin niteliklerini tanımamızı sağlamaktadır. Bu dönem dilinde, başlangıçta daha küçük ölçüde olan, ancak zamanla, özellikle kültürlü zümre edebiyatında günden güne artan Arapça ve Farsça etkisi kendisini belli etmekle birlikte kavramlar dünyasının zenginliği yine dikkati çekmekte, bu Türkçenin de dilin bütün gücünü ortaya koyduğu, türetme yollarını kullanma çabası içinde bulunduğu görülmektedir. Örneğin Türkçenin hemen her kesiminde Farsça kökenli 'çoban' kullanılırken Eski Anadolu Türkçesinde güden ve güdücü sözcüklerine rastlanmaktadır.27 Bunun yanı sıra kimi kaynaklarda davar eri28 ve yunt oğlanı^ tamlamaları geçmektedir. Konuk sözcüğünün türevi olan konukluk 'ziyafet' anlamında geçiyor, konukluk etmek 'misafir olmak'tan başka, 'ziyafet vermek' anlamına geliyordu; konukçuluk 'misafir sahibi olma', konuklamak 'misafir ağırlamak', konuklanmak 'ağırlanmak' demekti. Ayrıca, kon- kökünden gelen konalga 'menzil', konulga ise 'misafire gönderilen yemek' anlamında kullanılmaktaydı.30 İstikbal etmek' kavramını karşılayan karşılayu çıkmak deyimi vardı. Soyut kavramlar açısından ilgi çekici öğeleri bulunan bu dönem dilinde 'imalı, nükteli söz' için ilişikli söz, bir kimsenin 27) Tarama Sözlüğü'nde XV. yüzyıl metinlerinden saptanmıştır. Bu bölümdeki öteki örnekler için de aynı yere bkz. (Tarama Sözlüğü, TS olarak kısaltılmıştır.) 28) XV. - XVI. yüzyıl kaynaklarında geçer, bkz. TS, II. 29) XV. yüzyıl metinlerinden saptanmıştır, bkz. aynı yer, VI. 30) Kon - kökünün türevleri için bkz. TS, IV. 54 ölümünden sonra geride bıraktığı şeyleri anlatmak için de koy-ka kullanılıyordu.

Bugün öğür olmak deyiminde yaşayan öğür sözcüğü 'eş, birbirine alışmış olan (canlılar)' anlamında yaygınken ünsiyet' kavramını karşılamak üzere öğürlük, 'munis, çabuk arkadaş edinen' anlamına da öğürsek sözcükleriyle karşılaşılıyordu. Tekebbür etmek yerine büyüktenmek, iltica etmek için duldalanmak, Farsça fürûmâye bileşik sıfatını karşılamak üzere alçak asıllu, aşağa kalmış öğeleri vardı. Farsça kökenli bedbaht yerine karagünlü, Arapça insaniyet, ademiyet yerine adamlık yaygındı.31 insaniyetsiz için adamlıktan uzak sözü geçiyordu. Taksim etmek yerine, bugün de kullanılan üleştirmek sözüne rastlanıyordu. 'Bakir' kavramını karşılamak üzere kızoğlan (kızoğlan kız biçiminde bugün hâlâ yaşamaktadır); 'düşünce, istek, dilek, zan, tasavvur, tahmin' kavramlarını karşılamak üzere de sanu (sanı) sözcüğü sanmalc'tan türetilmişti. Koşmak 'yanına katmak' kökünden gelen koşa 'çift, eş, ikiz' an-lamındaydi; koşun 'saf, dizi' demek oluyordu. Koşundaş 'askerlik arkadaşı, saf arkadaşı', koşuntu 'maiyet memuru' anlamın-daydı. Âb-ı hayat tamlaması karşılığı mengü suyu,32 âb-ı hayat çeşmesi için de mengü binan tamlamalarına rastlanıyordu. 'Öfkelenmek, kızmak' kavramını anlatmak üzere kakımak eylemine başvuruluyor, bunun türevleri olan kakığan, 'öfkeli, hiddetli', kakığan eylemek 'öfkelendirmek', kakımaklu 'gazaplı, hidde-t-li', kakınç 'hiddet, öfke' demekti. Kakınmak, kakırlanmak, ka-kıtmak gibi sözler de vardı. 'Öfkeli' kavramını karşılayan kakı-malc/u'nun yanı sıra, bu dönemde esirik, esrük ve od gözlü öğelerine de rastlanıyordu. 'Mevki, derece, mertebe' anlamına gelen /cur'dan türetilen kurdaş 'akran, emsal' demekti; 'yardımcı, muavin' anlamına ise koldaş kullanılıyordu. 31) Bugün Anadolu ağızlarında adamık 'insaniyet1, adamıklı 'insaniyetli1, adamıksız 'insaniyetsiz' anlamında yaşamaktadır. Başka lehçelerde de adamlık, adamlıh biçimleri vardır. 32) Mengü (bengi), Türkçenin en eski öğelerindendir; VIII. yüzyılda Köktürk yazıtlarında da geçer (Örneğin Kül Tigin, güney, 8). 55 Yukarıdaki kimi örneklerin (alçak asıllu, adamlık, mengü suyu

gibi) kuruluşunda görüldüğü gibi, çeviri sözcük biçiminde dile aktarma eğilimi bu dönem dilinde, özellikle dini ve bilimsel konularda kendini göstermektedir. Burada örnek olmak üzere Kur'an çevirilerinde rastlanan öğelerden birkaçını göstermek istiyoruz. XV. yüzyıl başlarında yapılan ve Ahmet Topaloğlu'nun yayımladığı bir çeviride33 basiret karşılığı gönül gözi (II, 258), müfteri için yalan bağlayıcı (II, 625), zahir için görinici (II, 262), tâlib yerine isdeyici (II, 345), tefâhur, kibir için men-menlik (II, 424), muhalif olmak için ayruksı olmak (II, 50), nasihat yerine eyü dilemek (II, 212), zu'1-celâli ve'1-ikrâm tamlaması için de ululuk issi (sahibi) dakı ağırlamak issi karşılığı görülmektedir. Aynı dönem dilinde bunların daha pek çok örneği vardır. Somut kavramlar için de Eski Anadolu Türkçesinde ilgi çekici öğelerle karşılaşıyoruz: pankreas için öksüzce bağır (TS, V) rahim, dölyatağı için oğlan yatağı (TS, V) filiz, sürgün için oğulduruk (TS, V) baston, asâ için el ağacı (TS, III) kehribar için samankapıa, samankapar (TS, V) kerpeten için kısaç (TS, IV) mengene için kısdısma ve kıskı... gibi (aynı yer). 'İlâç' anlamına gelen ot geniş bir kullanım alanına sahip olduğu gibi bunun türevleri olan otacı ve otçu 'hekim, tabip', otacılık 'hekimlik', otlamak 'ilâç yapmak, iyileştirmek' demekti (hepsi için bkz. TS, V). Bugün ortak dilimizde yerleşik bir öğe olan, Arapça kökenli mutfak yerine aynı dönemde aş evi, aş ocağı, aş damı karşılıklarının kullanıldığını görüyoruz (TS, I). Öte yandan Eski Anadolu Türkçesinde herhangi bir duru- 33) Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kuran Tercümesi, 2. Cilt, İstanbul, 1976, 1978. 56 mu canlı imgeler, somut anlatımlarla dile getiren, somutlaştırma ürünü deyimlerle de karşılaşıyoruz: 'tevil etmek istemek', 'tevile uğraşmak' için dil çiğnemek (TS, II) 'tenzih etmek' için an sıfatlamak (TS, I) 'tahammülü kıt, çabuk kızan' için kursağı tar (dar) (TS, IV) 'sihir, büyü' için gözbağı (TS, III) 'feragat etmek' için el dartmak (TS, III) 'kızgın, öfkeli' için od gözlü (TS, V) 'hayal kurmak1, 'tasavvur etmek', 'kuşkuya

düşmek' gibi kavramlar için de sanu sanmak (TS, V) bunlardan ancak birkaçıdır. Yukarıda değindiğimiz ög 'akıl, idrâk' sözcüğüyle kurulmuş deyimler de pek çoktur (TS, V): ögü başına derilmek 'aklı başına gelmek' öğünü başına dermek 'aklını başına toplamak' ögü dirilmek 'aklı başına gelmek' ögü gitmek 'aklı başından gitmek' öğün azdurmak 'aklını şaşırmak' öğünden geçmek 'aklından geçmek' öğüne düşmek 'aklına, hatırına gelmek' öğünü gidermek 'aklını almak' Bu örneklerin de daha pek çoğu gösterilebilir; burada bu kadarıyla yetiniyoruz.

c) Türkiye Türkçesi Bugünkü Türkiye Türkçesi bir yandan Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce yaşadıkları topraklardaki kültür birikiminin, bir yandan Anadolu'da gelişip aşağı yukarı 800 yılı geride bırakan bir yazı dilinin kavramlarını içeren, bir yandan da geniş örgütlü, 57 üç kıtaya yerleşmiş bir imparatorluk olarak değişik kültürlerle ilişki kurmuş bir toplumun dilini yansıtan çok zengin bir kavramlar dünyasına sahiptir. Bilindiği gibi her ulusun dili, onun yaşadığı ortamın ve koşulların, o ulusun inançlarının, gelenek ve göreneklerinin, kısacası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısıdır. Kültür, sözvarlı-ğını sürekli olarak besler. Kültürdeki değişmeler de kendisini sözvarlığında gösterir. Burada belirtmeyi gerekli gördüğümüz bir nokta, dilimizin sözvarlığının sayısal genişliğidir. Türk Dil Kuru-mu'nun Türkçe Sözlük'ü 35.000 dolayında bir sözvarlığını içerir. Ancak bu sözlükte, son 50 yıl içinde yaşanan Türkçeleştirme akımı sonunda dile yerleşen öğeler bulunduğu halde kullanılışı çok dar alanlarda kalmış ya da kullanımdan düşmüş öğelere yer verilmemiş bulunmaktadır. Ancak asıl önemli konu, özleştirme akımına gelinceye kadar yıllar yılı Arapça ve Farsçanın büyük etkisinde kalmış, bu dillerle karışık bir dil durumuna gelmiş olan Osmanlıcanın, Türkçenin gelişmesini olumsuz yönde etkilediği, bu arada,

özellikle soyut kavramlardan, Türkçesi bulunan birçoğunun, yabancı karşılıklarının kullanılmış olduğudur. Bu tutum, kimi zaman özel adların bile Arapça ya da Farsçalaştırıldığı göz önünde tutulursa daha da iyi anlaşılabilir. Örneğin İstanbul civarındaki Küçükçekmece ve Büyükçekmece'nin kimi kaynaklarda Çekmece-i Sagîr ve Çekmece-i Kebîr biçiminde anıldığı,34 Türklerin İtalyanca palla e mezza ("orta büyüklükte top") teriminden balyemez biçiminde Türkçeleştirdiği top adının ile Fars-çalaştırılarak asel nemihored'e dönüştürüldüğü görülür.35 Türkiye Türkçesinin sözvarlığını besleyen kaynakların başında, tarih boyunca doğaya sıkı sıkıya bağlı, tarım ve hayvancılıkla geçinen, savaştan savaşa koşan Türk toplumunun maddi 34) Evliya Çelebi'de (III, 289) böyle geçer. 35) Arapça ve Farsçanın Türkçe sözcükler üzerindeki olumsuz etkisi konusunda bkz. Doğan Aksan, Kelimelerin ölümü olayı: Necati Lugal Armağanı, yayımlayan Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1969, s. 97-108. kültürü gelir. Çevreye ilişkin kavramlar, bitki örtüsü ve hayvanlar, özellikle hayvancılıkla ve yiyecek maddeleriyle ilgili kavramlar, renkler büyük bir zenginlik gösterir. Bugünkü Anadolu ağızlarında bu zenginliğin ne ölçüde süregelmekte olduğunu Anadolu Ağızları Bölümünde ele alacağız. Yazı dilimizde de dilin somuta yönelen, anlatımda doğadan yararlanan anlatım yoluna sahip olması özelliğinden kaynaklanan ve yüzyıllarca doğayla iç içe yaşamayla beslenen bu nitelik, değişik kavram alanlarında kendini apaçık belli eder. Örneğin renk bildiren sıfatlarda Hint-Avrupa dillerine oranla daha zengin olan Türkçede renk tonları büyük bir çeşitlilik gösterir; son derece güçlü bir anlatıma sahiptir. Türkiye Türkçesinden birkaç örnek üzerinde duralım: Türkçe ve çok eski bir renk sıfatı olan yeşilin (yaş'tan türemiştir) yanı sıra aynı rengin zeytuni (zeytin yeşili), zehir yeşili, dudu yeşili (papağan yeşili), küfrengi, limonküfü, ördekbaşı, filizi, tirşe, türbe yeşili gibi birçok tonuna rastlanmaktadır. Dikkat edilecek olursa bu öğeler, anlatım sırasında doğadaki

nesnelerin renklerine başvuran, zihinde beliren tasarımlarla renk tonlarını canlandıran sözcüklerdir. Bu renk tonları arasından camgöbeği, pişmişayva, gülkurusu, vişneçürüğü, yavruağzı, ördekgagası, limonküfü, sütlükahve, kavuniçi, soğan-kabuğu, keklikayağı, devetüyü, fildişi, vapurdumanı, tavşankanı gibileri özellikle güçlü bir anlatımın tanığıdır. Bunların yanında kanarya sarısı, çingene pembesi, kömür karası; fesren-gi, kestanerengi, külrengi, pasrengi, samanrengi, kiremit-rengi, tarçmrengi, menekşerengi, leylakrengi, çivitrengi; şarabî, tahinî gibileri de doğrudan doğruya doğadaki nesneleri Çağrıştırarak renkleri aktaran öğelerdir. Kolaylıkla çoğaltılabilecek bu renklerin dışında, özellikle moda ve giyim konularında kullanılan ve çoğunluğu Batı dillerinden alınan renk sıfatlarını da düşünecek olursak öteki lehçelerde olduğu gibi Türkiye 58 59 Türkçesinde de çok zengin bir renkler dünyasının var olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka deyişle Türk'ün dünyası başka ulusla-rınkinden çok daha renklidir. Bitkilerin adlandırılışında her dilde, özellikle onların biçimlerini yansıtmak üzere doğadaki benzer nesnelerle ilişki kurma yoluna gidildiği, birçok bitkiye doğadaki nesnelerle benzerliklerine dayanılarak ad verildiği görülmektedir. Örneğin çiçeğinin biçimi aslanın ağzına çok benzeyen Anthirrinum bitkisi Türkçede aslanağzı adını alırken İngilizce (lion's mouth), Almanca (Löıuenmaul) karşılıkları da aynı anlamdadır. Çiçeği farenin kulağına benzeyen Auricula muris bitkisi de Latincede, Yunanca-da, Farsçada, Arapçada, Fransızcada hep "fare kulağı" diye adlandırılır; Türkçede, eldeki en eski kaynaklardan beri sıçankulağı adıyla karşılaşılmaktadır. Kolaylıkla artırılabilecek olan bu örneklerden bir bölümü yabancı dillerden çevrilerek dile aktarılmışlardır. Hayvan organlarına dayanan, doğaya bağlı anlatımın tanığı olan aşağıdaki bitki adları içinde de başka dillerdeki karşılıklarıyla anlamca yakınlığı bulunanlar vardır:36 tavşankulağı, kuzukulağı, ayıkulağı, eşekkulağı; atkuyruğu, aslankuyruğu, sığırkuyruğu; kuşburnu,

itburnu, buzağıburnu, öküzdili (sığırdili); keçisakalı, horozibiği, keçiboynuzu, aslanpençesi, devetabanı, öküzgözü, koyungözü, turnagagası... gibi. Yine doğadaki nesnelere dayanan adlandırma örneklerinden yıldızçi-çeği, kadifeçiçeği, çançiçeği, gramofonçiçiçeği, boruçiçeği, mercançiçeği, patlıcançiçeği, ateşçiçeği, atlasçiçeği; yüksük-otu, kaşıkotu, mercanotu, karacaotu gibileri de burada sıralanabilir. Gelinyanağı, kızgüzeli, kaynanadili, kaynanayumru-ğu, ballıbaba gibi çok değişik adlandırmalar Türk'ün çok özgün ve nükteli benzetmelerinin tanığıdırlar. 36) Bu adlardan hangilerinin doğrudan doğruya Türkçenin kendi öğesi, hangilerinin çeviri yoluyla aktarılmış olduğu, ancak her biri için yapılacak, kaynaklara dayanan araştırmalarla aydınlatabilmekte, kimi zaman da bu araştırmalar kesin sonuçlar vermemektedir. 60 Kuş adları arasında da yalıçapkını, kelaynak, çayırgüzeli, çobanaldatan gibi özgün ve nükteli adlandırmalara rastlanmakta, bu adların da büyük bir çeşitlilik gösterdiği göze çarpmaktadır. Burada Türkiye Türkçesinin sözvarlığının bir kesimine de değinmek gerekir, sanıyoruz: Türk mutfağındaki zenginlik ve çeşitlilik, yemek adlarına da yansımakta, bunlar arasında belli bir olayı, yerinde bir benzetmeyi, nükteli bir anlatımı dile getiren imambayıldı, kalburabastı, hünkârbeğendi, bülbülyuvası, dilberdudağı, hanımgöbeği, kadınbudu (köfte), karnıyarık, vezirparmağı, sarığıburma gibileri özellikle dikkati çekmektedir. Türkçenin, dolayısıyla Türkiye Türkçesinin önemli ve sosyolengüistik açıdan ilgi çekici bir özelliği de akrabalık kavramlarıdır. Türklerin bugün de süregelen toplum yaşamının niteliklerinden biri, aile ilişkilerine birçok toplumdan daha çok önem verilmesi, hısım ve akrabalarla yaşam boyu sıkı ilişkiler içinde bulunulmasıdır. Bunun sonucu olarak Türkçede akrabalık ilişkilerinin ayrıntılarıyla kavramlaştırıldığı görülmekte, bunların İngilizce, Fransızca, Almanca gibi, bugün kültür dili sayılan dillerden sayıca yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin Alman-cada bir tek Schwagerin sözcüğüyle,

İngilizcede sister-in-law, Fransızcada belle-soeur'le dile getirilen dört ayrı ilişki Türkçede baldız, elti, görümce, yenge gibi dört ayrı kavramla anlatılır. Aynı biçimde, Türkçedeki kayın birader (kayın), enişte ve bacanak, bu üç dilde birer sözcükle karşılanır: Almancada Schwa-ger, İngilizcede brother-in-law, Fransızcada beau-frere. Ayrıca, yukarıda geçen Schuuagerin'in, bu Schvoager sözcüğünün dişisi olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan bu gibi kavramların sayısının kırktan fazla olduğunu ve bunlardan büyük bir bölümünün Türkçe kökenli bulunduğunu görürüz: anne (ana), büyükanne, anneanne, nine, ba-61 ba, büyükbaba, dede; oğul, kız, torun; kardeş, kız kardeş, erkek kardeş, abla, ağabey (Far. hemşire, birader); kardeş çocuğu, yeğen; dayı (Ar. hala), (Far. zade ile kurulmuş dayızade, amcazade, halazade); gelin, güveyi (Ar. damat), kayın (Ar. valide), kayın (Far. peder), kaynana, kaynata, kayın (Far. birader), dünür. Bunlara Anadolu ağızlarındaki öğeleri de ekleyecek olursak sayının daha da yükseldiği görülecektir. Burada Türkiye Türkçesinin söz zenginliğini tanıklandır-mak üzere değişik kavram alanlarından örnekler vermek istiyoruz: "Gücenmek" Bu soyut kavramın çok zengin bir alan oluşturduğu görülmektedir. Aralarındaki anlam ayrımları kimi zaman küçülen, kimi zaman büyüyen çeşitli eşanlamlıları sıralarken gücen mek'le birlikte darılmak, küsmek gibi, kavramı doğrudan doğruya yansıtan öğeleri başta saymak gerekir. Aynı kavramı daha hafif ölçüde ve farklı derecelerde yansıtan kırılmak, incinmek, alınmak, kalbi kırılmak, gönlü kırılmak, hatırı kırılmak, burulmak, gönül koymak ise III. 2. b. bölümünde değineceğimiz somutlaştırma eğilimiyle türetilmiş aktarmalı öğelerdir. Bunlara içerlemek, çarpılmak, gücüne gitmek, ağrına gitmek, canı sıkılmak, araları açılmak, aralarından kara kedi geçmek, araları şekerrenk olmak ve özellikle son yıllarda genelleşen bozulmak gibi başkaları da eklenebilir. Surat asmak, somurtmak, selamı sabahı kesmek de aynı kavram alanı

içinde düşünülebilir. "Sevgi" Arapçadan gelme aşk, muhabbet, meyil, Farsça kökenli sevda gibi öğelerin yanı sıra tutkunluk, vurgunluk, yangmhk, düşkünlük gibi sözcüklere rastlanır. Tutkun, vurgun, yangın öğeleri ise bunların temeli olan sıfatlardır. Tutulmak, vurul- 62 mak, gönül çekmek, sevda çekmek, kara sevda, kara sevdaya tutulmak, gönül bağı, gönül belası gibi öğelerin yanı sıra aktarmalardan yararlanan abayı yakmak, yanıp tutuşmak, bayılmak, delisi olmak, üstüne titremek, gözünün içine bakmak, canına (içine) sokacağı gelmek, kanı kaynamak, âşıktaşlık etmek, gönül eğlendirmek, mercimeği fırına vermek, ateş bacayı sarmak gibi eylemlere de rastlanır. Seven ve sevileni belirtmek üzere Farsça kökenli canan, yâr, dost sözcüklerinin yanında sevgili, sevdicek, yavuklu, sevdalı, ilk göz ağrısı gibi öğeler de vardır. "Öfkelenmek" Bu kavram alanında hiddetlenmek, kızmak, sinirlenmek öğelerinin yanı sıra, hepsi birer deyim aktarması sayılabilecek olan köpürmek, küplere binmek, ateş püskürmek, barut kesilmek, tepesi atmak, tepesinin tası atmak, kanı beynine sıçramak, gözü dönmek, gözünü kan bürümek, kalkıp kalkıp oturmak, hop oturup hop kalkmak, cinleri başına toplanmak, ifrit kesilmek, kafası kızmak, parlamak, dinden imandan çıkmak, kanma dokunmak gibi birçok deyimle karşılaşılır. "Üzülmek" Bu alanda da değişik değerler taşıyan ve birbirinden farklı kullanım yerleri olan anlatım biçimleriyle karşılaşıyoruz: Yanmak, dert etmek, dert olmak, derdi depreşmek, içine işlemek, yüreğine işlemek, içi içine sığmamak (bu deyim ayrıca, 'meraklanmak' ve 'sevinmek' için de kullanılır), içi parçalanmak, kan ağlamak, içinden kan gitmek, içi içini yemek, dövünmek, ağzını bıçak açmamak, dokuz doğurmak, karalar bağlamak, karalara bürünmek, yüreğine inmek, zehir olmak, başından kaynar sular dökülmek, kendini yerden yere atmak, kendi kendini yiyip bitirmek, yıkılmak gibi. 63 "Sarhoşluk" .... Bu kavram alanı birçok deyim aktarmasına başvuran, nük-; teli anlatıma yönelen değişik anlatım biçimleriyle doludur: Farsçadan

alınma mest ve sarhoş (ser-höş)'un yanında değişik dereceleriyle aynı kavramı yansıtan çakırkeyif, başı dumanlı, kafası dumanlı, keyifli, olmuş, küfelik, körkütük, dut (gibi), kandil, zilzurna, fitil (gibi), akşamcı, alkolik gibi, söz sanatlarından yararlanan öğeler bulunmaktadır. "Sarhoş olmak" için de kafayı bulmak, kafayı tütsülemek, parlatmak, kafayı çekmek, olmak, sızmak deyimlerinin yanı sıra pek çok argotik öğe dilde kullanılmaktadır. "Çok konuşmak" Bu kavram alanında "geveze" sıfatının yanında Türkiye Türkçesi ortak dilinde aynı kavramı değişik değerlerle yansıtan boşboğaz, gevşek ağızlı, ağzı kalabalık, (Far.) lafazan, konuşkan, dilli düdük, laf ebesi, Cicero özel adına dayanan ça-çaron, argotik bir öğe olan tıraşçı sözcükleriyle karşılaşılmakta, "çene" kavramından yararlanan çenesi düşük, çenesi kuvvetli, çalçene, çene kavafı, Türkçe - Farsça karışımı çenebaz deyimleri kullanılmaktadır. "Gevezelik etmek" anlamında da çançan etmek, çene çalmak, çene yarıştırmak, çeneye kuvvet, çene, boğuntuya getirmek, tıraş gibi sözcüklerden yararlanılıyor. "İlgisizlik" İlgi göstermeme, ilgisiz davranma anlamını dile getirmek için ise oralı olmamak, aldırmamak, aldırış etmemek, üstüne mal etmemek, elini eteğini çekmek, hesabı kesmek, seyirci kalmak, kılını (bile) kıpırdatmamak, parmağını bile oynatmamak, inşallah bana değildir demek, istifini bozmamak, alar- 64 ga durmak, yüz çevirmek gibi, çoğu aktarmalara dayanan, durumları somut bir anlatımla yansıtan deyimlerle karşılaşılır. Daha binlercesi gösterilebilecek olan bu zengin kavram alanları içindeki bütün bu anlatım biçimleri ve değişik söz sanatlarını içeren kullanımlar üzerinde, bundan sonraki bölümlerde uzun uzadıya duracağız.

ç) İkilemeler Bu bölümün başında değindiğimiz gibi, Türkçenin en eski ürünlerinden beri görülen ve bugün de güçlü bir eğilim olarak beliren bir özellik, anlatımda çeşitli ikilemelere başvurmaktadır. Dilcilikte hendiadyoin adını alan ve günlük yaşamda ev bark, yol yordam, yarım yamalak gibi sık kullanılan örnekleri en başta hatırlanabilecek olan bu ikilemeler çeşitli türleriyle anlatıma güç kazandırma amacına yönelir. Türkiye Türkçesindeki çok zengin ikilemelerin değişik türleriyle ilgili örnekleri başka başka açılardan öbeklendirilebilir.37 Biz burada, yalnızca anlam açısından başlıca türlerine, kimi örnekleriyle ve kısaca değineceğiz. Ancak önce şunu belirtmeliyiz ki, Türkçe, başka dillerde çok seyrek kullanılan bu anlatım yolunda çok değişik nitelikte, anlam ve ses açısından son derece ilgi çekici birleştirmelere gitmekte, olağanüstü güçlü ve etkileyici anlatım biçimlerini ortaya koymaktadır: 1) Eşanlamlı sayılabilecek olan ad, sıfat, belirteç gibi sözcük türlerinin hemen hepsinden alınma öğelerle kurulmuş, yerli ve yabancı kökenli sözcüklerle oluşturulmuş ikilemeler; yinelemelerle kurulanlar: 37) Bu konuda bağımsız ve ayrıntılı bir inceleme olarak Vecihe Hatiboğlu'nun Türk Dilinde ikileme (genişletilmiş 2. baskı, Ankara, 1981) adını taşıyan kitabından yararlanılabilir. 65 eksik gedik hesap kitap kılık kıyafet kol kanat sabî sübyan kavga dövüş dağ tepe bakkal kasap hatır gönül kırık çıkık şekil şemail yüz surat it köpek it kopuk para mara salkım salkım kir pas tek tük sıra sıra çoluk çocuk didik didik yorgun argın güzel güzel ölçüp biçmek kanlı canlı derin derin bulup buluşturmak kanlı bıçaklı kara kara sarıp sarmalamak yarım yamalak sabah sabah akça pakça güle oynaya derme çatma ite kaka İ bakan eden ezile sıkıla jüf yalınayak başıkabak ezile büzüle M ağlaya sıklaya Yukarıda ancak küçük bir bölümünü verdiğimiz örneklerden görüleceği gibi ikilemelerden kiminde kol kanat, eksik gedik gibi eşanlamlı adlar biraraya getirilmekte; kiminde şekil şemail, hesap kitap gibi, yabancı dillerden gelme öğelerden yararlanılmakta; kiminde ise biri yerli,

biri yabancı hatır gönül, yüz surat gibi iki öğe eşleştirilmededir. Bu arada para mara, tek tük örneklerinde olduğu gibi, aynı sözcüğün yakın seslere sahip ve kimi zaman anlamsız bir başka sözcükle biraraya getirilmesi, kimi zaman da aynı sözcüğün yinelenmesi söz konusudur. Kİ 2) Karşıt anlamlı öğelerden kurulan ikilemeler: f • dip doruk küçüklü büyüklü güle ağlaya dost düşman irili ufaklı bata çıka 66 doğru yanlış sağ sol er geç muvafık muhalif yükleme boşaltma giren çıkan olur olmaz içli dışlı iyi kötü az çok aşağı yukarı aktan karadan gide gele eninde sonunda durdu durmadı oturdu oturmadı Ancak pek azına değinebildiğimiz yukarıdaki örneklerden de görüleceği gibi bu ikilemelerin pek çoğunda, aynı zamanda ses yakınlığı olan öğelerden de yararlanılmakta, alliteration denen ses yinelemelerine başvurulmaktadır. Bu eğilim Türkçenin ses açısından uyuma ve dilin müzikalitesine verdiği öneme de tanıktır. İkilemeler içinde, anlatım gücü yüksek olan ve somut kavramlar aracıyla ilginç imgeler yaratarak, bir durumu ya da bir niteliği, somutlaştırma adını verdiğimiz aktarmalarla, yepyeni anlamlar ortaya koyacak biçimde anlatanlar vardır. Örneğin, her ikisi, kendi başlarına bir vücut kusurunu, özrünü anlatan kör ve topal sözcükleri belirteç olarak, birarada kullanıldığında güçlükle yürüyen bir işi, iyi işlemeyen bir düzeni dile getirmektedir. Bu örnekte olduğu gibi, deyimleşme gösteren, ancak aynı sözcüğün yinelenmesi ve ekler almasıyla oluşan şunun şurası ve şunun şurasında ikilemeleri de anlam açısından ilginçtir. Bunlardan ilki, çok yakında bir yeri belirlerken ikincisi zaman bakımından bir kısıtlama, bir sınırlama getirerek bir olaya, bir işin gerçekleşmesine çok az bir süre kaldığını anlatmaktadır. Bu türden daha başka ikilemeler de vardır. 3) Yansımalı ikilemeler: Burada son olarak bir başka ikileme türüne değinmek, dilcilikte yansıma (onomatopoeia) adını alan ve doğadaki sesleri 67 canlandıran öğeler içinden, ikileme biçimindekilerin özgün örneklerini göstermek istiyoruz. Hemen ekleyelim ki, bu türdeki

ikilemelere başka dillerde rastlamamız hemen hemen olanaksızdır. Türkçedeki bu türden öğelerin şu türlerini belirleyebiliriz: a) Yalnızca belli bir eylem, bir oluş, bir durum için kullanılanlar: Bu öğeler bir eylemi ses açısından betimleyerek onu daha canlı, daha güçlü bir anlatıma kavuşturur. Örneğin bıcır bıcır ikilemesi yalnızca, küçük çocukların konuşmalarını anlatmakta, bir kötülemeyi değil, bir beğenmeyi yansıtmaktadır. Buna karşılık tütünü, özellikle sigarayı derin ve sık nefeslerle içmeyi anlatan fosur fosur ikilemesi bir beğenmeyi değil, hafif bir aşağılamayı içermektedir. Hüngür hüngür, ağlamak eyleminin sesli ve gözyaşları dökerek gerçekleştiğini belirtmekte, ancak burada bir kötüleme ya da beğenme söz konusu olmamaktadır. Bunun yanında zırıl zırıl ya da zır zır ağlamak'ta bir aşağılama vardır. Aynı açıdan, mışıl mışıl ile horul horul uyumak karşılaştırılabilir. Bu örneklere, yürümekle ilgili tıpış tıpış, haldır haldır, badi badi ikilemelerini, yalnızca yemek yiyiş biçimini anlatan hapır hapır ya da hapır hupur öğelerini ve daha birçoğunu ekleyebiliriz. b) Birden çok eylemi betimleyen yansımalı ikilemeler: Türkçede bu türden ikilemelere de rastlıyoruz. Örnek olarak patır patır ikilemesi bir yandan, dökülmek eylemini, taneli nesnelerin ses çıkararak dökülüşünü betimlerken bir yandan da bir patlamayı dile getirir. Cevizler patır patır döküldü ya da Ev yanarken camlar patır patır patladı tümcelerinde olduğu gibi. Bu ikilemelerin şıfcir şıkır, gümbür gümbür, çatır çatır gibi benzerleri de vardır. 68 c) Dereceleme gösteren yansımalı ikilemeler: Bu tür ikilemeler bir eylemin, bir oluşun gerçekleştiği anda çıkan sesin yüksekliğine göre ayrı biçimleri bulunan öğelerdir. Örneğin, bir sıvı kaynatılırken kaynamanın gücü ve yüksekliği fıkır fıkır ya da fokur fokur biçiminde belirtilmektedir. Aynı biçimde, çıtır çıtır ikilemesinin değişik ünlülerle oluşmuş çatır çatır ve çatır çutur biçimleri de vardır. Tıngır tıngır ikilemesinin yanında ise tangır tangır ve tangır tungur biçimlerini görüyoruz. Kıtır kıtır ikilemesiyle birlikte katır Icatir ve katır kutur da yine dereceleme

gösteren örneklerdendir ki, bunlara daha birçoğu eklenebilir. ç) Yansımalı ikilemelere dayanan üçlü biçimler: Bu türde, yine sesleri yansıtmak amacıyla kullanılan çın çm çınlamak, homur homur homurdanmak, inim inim inlemek, viyak viyak viyaklamak gibi örnekleri gösterebiliriz. Türkçenin her döneminde olduğu gibi, her lehçesinde ve bugünkü Anadolu ağızlarında, ikilemelere başvurmanın birçok özgün örneği vardır.

d) Anadolu Ağızları Bugün Anadolu ağızlarımız yazı diline oranla birkaç kat daha geniş bir sözvarlığına sahiptir. Bu kavram zenginliğinin oluşmasında gerek doğayla iç içe yaşama, tarım ve hayvancılıkla uğraşma sonucunda çok çeşitli somut kavramların belirmesi, gerekse Türk'ün duygu ve düşünceleri, değişik durum ve davranışları ayrıntılı bir biçimde dile getirme eğiliminin ürünü soyut kavramların oluşması önemli rol oynamıştır. Çok önemli bir başka etken ise daha önce de değindiğimiz gibi, Anadolu ağızlarının çağlar boyu Türkçenin bütün anlatım yollarından, türetme kurallarından yeterince yararlanmış olmasıdır. Burada önce, 69 Türkçedeki türetme yollarından yararlanan ağızların nasıl yepyeni kavramlar yarattığını, belli köklerden ne çok türetmeler yaptığını birkaç örnekle göstermek istiyoruz:38 Yazı dilimizde çok eskiden beri kullanılan um- kökünden türeme umgu, ağızlarda 'umut, iyi dilek' demektir; umma ise 'özenme bundan dolayı duyulan üzüntü' ve 'özenilen şeyin ele geçmemesinden dolayı lohusada meme, erkekte üreme organında olan şişlik, acı' anlamına gelir. Aynı anlamda, ağızlarda ummaca, ummağ, umsuluk, umsunluk, umsunuk, umsuruk, umaca, umma olmak, umsuluk olmak, umsunmak, umsunuk olmak, umunmak, ummaya uğramak öğelerine rastlıyoruz. Ummaca aynı zamanda 'düş kırıklığı' demektir. Ayrıca umarsız 'çaresiz', umaysız 'düşüncesiz, saygısız', umsalak 'umutsuz' ve 'her gördüğünü isteyen', umucu 'bir şey isteyen, bekleyen', umulcama 'umulan', beklenen, olması istenen', umsundurmak 'umutlandırmak' gibi

ilgi çekici örnekler göze çarpıyor. Aynı kökten, bunların dışında daha 10 kadar türev vardır. Anadolu ağızlarında em- kökünden türetilmiş aşağıdaki sözcükler yine türetme ve kavramlaştırma eğiliminin ilgi çekici örneklerindendir: embici 'küçük çocuğa, annesinin emzirirken söylediği söz'; emecan 'tülbente sarılarak küçük çocukların ağzına verilen lokum'; emecen 'hayvanları emen bir çeşit yılan', 'ballıbaba', 'sigara ağızlığı'; emeç 'henüz memeden kesilmemiş buzağı'; emegen 'suyu çabuk emen madde'; emelek 'memeden kesilmemiş (çocuk)', emer (aynı anlamda); emicek 'meme emme zamanı geçtiği halde emmeye devam eden kuzu ve oğlakların ağzına takılan burunsalık', ayrıca 'besin, gıda, azık' ve 'gelir kaynağı'; emi-cikılı ve emicikök 'fidanların ucundaki ince kökler'; emilcen 'ineklerin memesini emen bir çeşit kertenkele'; emilik 'bir hafta- 38) Bu bölümde verilen örneklerin Anadolu'da kullanıldıkları yerler için bkz. Derleme Sözlüğü I-XII. ciltler (Derleme Sözlüğü, DS olarak kısaltılmıştır). Anadolu ağızlarının anlatım özellikleri şu yazımızda da kimi örnekleriyle incelenmiştir: Türkçenin anlatım gücü ve anlatım yolları: 50. Yıl Konferansları (AÜDTC Fakültesi), Ankara, 1976, s. 79-89. 70 lık keçi yavrusu'; emişçi (ve emlikçi) 'kuzu ya da oğlakları annelerine emdiren adam'; emişi/c ve emişme 'süt kardeş', ayrıca 'sağmal koyun ya da keçilerin oğlak ve kuzularıyla otlamaya gitmesi; emişken 'meme emmeye düşkün çocuk'; emiştirmek 'koyun, keçi, sığır yavrularını annelerinin yanına birakıp emdirmek'; emiş yakış 'süt kardeşlik'; emlek 'anası ölen kuzuları başkasına emzirme' ve 'süt kuzusu'; emlik 'süt emmekte olan insan ya da hayvan yavrusu', 'zamanından daha geç doğan kuzu ya da oğlak'; emlik kuzu 'henüz ot yememiş, yalnız anasını emen kuzu', emlik oğlak 'iki üç aylık keçi yavrusuna verilen ad'... gibi. Arapçadan gelme muhacir ya da bunun Türkçeleştirilmiş biçimi olan göçmen sözcüğüyle anlatım bulan kavram için Anadolu ağızlarında gelinti, gelek, gelme, girinti karşılıklarına rastlanmakta, çok gezen kimse için de gezegen, gezek,

gezen-çi, gezenti, gezgen, gezgiç, gezeğenti, gezenki gibi birçok sözcükle karşılaşılmaktadır. Yine Arapça kökenli olup yazı dilinde yerleşik bulunan takip etmek bileşik eyleminin yanı sıra son 15-20 yıldır yazı dilimizde izlemek sözcüğü de yerleşmiştir. Ağızlarda aynı anlamda ve art sözcüğünden türeme aralamak, ardılmak, ardınlamak öğeleri ve arkalamak sözcüğü kullanılmaktadır. Ortak dilimizde çağlayan ve Arapçadan gelme şelale sözcükleriyle anlatım bulan kavramı karşılamak üzere, ağızlarda su-düşen, suçurum, suuçan, sutuğlen, sutüğülen, sutüvlen, sütüydü, sutüyen, suuçtu, suuçtuğu, uçarsu gibi öğelere rastlamaktayız. Aşağıda vereceğimiz başka örneklerde de görüleceği gibi ağızlar türetme sırasında bu öğelerde olduğu gibi birleştirme yoluna da gitmekte, bileşik sözcüklerle yeni yeni karşılıklar ortaya koymaktadır. Aşağıda, Anadolu ağızlarının sözvarhğındaki öğelerden bir bölümünü, somut ve soyut kavramları ayrı ayrı ele alarak, gözler önüne serdiği söz zenginliği açısından incelemek istiyoruz:

e) Somut Kavramlar Anadolu ağızlarında somut kavramları karşılayan örnekleri gözden geçirdiğimizde, bir yandan yazı dilimizde bulunmayan sözcüklere rastlanmakta, bir yandan da yazı dilimizde yabancı öğelerle dile getirilen kavramların Türkçe karşılıklarının bulunduğu görülmektedir. Örneğin Farsçadan alınan merdiven için ağızlarda başak, bastak, bastır, baskıç, başçık, basgaç, basmcak, ayakçak gibi birçok sözcük vardır (DS, II). Yine Farsçadan gelme dürbün (Far. dûrbîn) yerine bakaç (DS, II), gözek, görgüç (DS, VI) öğeleriyle karşılaşıyoruz. Yunanca kökenli bodrum için altev (DS, I), kiler için azıklık (DS, I), Farsça kökenli ayna için ise aşağıda, ayrıca değineceğimiz bakanak, bakar, bakıncak, seçence, yüzünge, yüzgörgü, yüzüngör, yüzgörgüsü, kılıktık sözcükleri vardır. Burada vereceğimiz somut örneklerde, ağızların kavramlaştırma ve kendine özgü adlandırma eğilimleri,

her şeyden önce de türetme çabası belirgin görülmektedir: "pervane" için: döngeç (Kütahya, Çorum, DS, IV) "manivela" için: kanırtmaç (İsparta, Denizli... DS, VIII), basanga (Ordu, DS, II), basarna (Kocaeli, Bolu, DS, II) "kalemtıraş" için: düzgeç (Denizli, Aydın DS, IV), yivlecek (Giresun, DS, XI) "mangal" için: közlük (Gaziantep, Adana, DS, VIII) "tahterevalli" için: güdürge (İzmir, DS, VI) "pedal, basacak yer" için: ayakçak (Kastamonu, Amasya, DS, I) "pencere (aynı zamanda balkon ve iyi manzaralı yer)" için: bakacak (Kastamonu, DS, XII) "saat" ve "takvim" için: güngen (Muğla, DS, VI) "fıskiye" için: su fişeği (Kütahya, DS, X) "topaç" için: döndürek, döndirek, dündürük, döndürgeç 72 (Balıkesir, Çanakkale, Eskişehir, Edirne, İzmir, Manisa, DS, IV), döner (Malatya, DS, IV), dönek (Tekirdağ, DS, IV) "kibrit" için: sürtme (Çanakkale, Balıkesir, DS, X), sürgüç (Balıkesir, DS, X), yanar (Aydın, Kütahya, DS, XI), yanarca (Burdur, Denizli, Konya, DS, XI) yakar, (Malatya, DS, XI), çalacak (Urfa, Gaziantep, DS, III), çalgı (Malatya, DS, III) "petrol" için: daşyağı (Afyon, Uşak, İsparta... DS, IV) "koku, parfüm" için: tütü (Alanya Folkloru, I, 98) "gerdanlık" için: gıdıklık (Çankırı, Tokat, Sivas, DS, VI) "sutiyen" için: emcekliğ (Kerkük, DS, V) "saç tokası" ve "mandal" için: kısdırgaç (Denizli, DS, VIII), ayrıca kıskaç (Hatay, DS, VIII), kıstırma (Mersin, DS, VIII) "viraj" için: dönelge (Artvin, Ankara, Kerkük, DS, IV) "tünel" için: delikdağ (Burdur, DS, IV) "hortum, kasırga" için: dönelge (Çankırı, DS, IV) ve dönemez (Konya, DS, IV) "gurup, gurup zamanı" için: günindi, günini, güninimi (İsparta, Afyon, Konya, DS, VI) "ufuk, gözün görebildiği alan" için: gözyaylımı, gözerimi (İsparta, Denizli, Bolu, Çankırı, Eskişehir, Çorum... DS, VI) "gözlük" için: gözcek (Giresun, Sivas, DS, VI) "demet, deste" için: bağlam (İsparta, Denizli, Kütahya... DS, II) "bir sap iplik" için: bağlayım (İsparta, Denizli, Giresun, DS, II) "arkalık, hamal semeri" için: argalaç (Muğla, Edirne, DS, I), arkaçlık (İçel, DS, I) ve değişik biçimleri "sandalya" için: oturgaç (İstanbul, Çankırı, DS, IX),

otur-9'ç (Kocaeli, DS, IX) ve değişik biçimleri "üzüm sıkma teknesi" için: sıkanak (İzmir, DS, X) "sacayağı" için: apıştı (Balıkesir, Bolu, DS, I) "kevgir" için: aşsüzen (Kars, Ağrı, DS, I) 73 I ' ,J , "lokma", "ekmek parçası" için: banım (Denizli, Aydın... DS, II) ve bana/c (Afyon, Burdur, Denizli... DS, II) "tohum" için: ekecek (Burdur, Denizli, Balıkesir... DS, V) "çamsakızı" için: akma (Afyon, Uşak, İsparta... DS, I), akındırık (Ordu, Giresun, DS, I), akılgan (Afyon, Uşak, DS, I) Anadolu ağızlarında daha binlercesi gösterilebilecek olan bu örnekler içinde benzetmeli, aktarmalı adlandırmaların tanığı olan, somut kavramlara ait karşılıklara da rastlıyoruz: Bitki adları içinden: karakabuk 'kestane' (İstanbul, Kocaeli, Bolu, Sivas, DS, VIII) akbaş 'karnabahar' (Aydın, İzmir, DS, I) akçabardak, kardelen 'çiğdem' (Balıkesir, Çanakkale, Bursa, DS, I) yerebatan (Bilecik, Sivas, DS, XI), yeregeçen (Afyon, İsparta, DS, XI) yerekaçan (İsparta, DS, XI), kızılot (İsparta, Denizli... DS, VIII) 'havuç' kelkız çiçeği 'papatya' (Çorum, DS, VIII) altıntop 'mimoza' (Lefkoşe, Kıbrıs, DS, XII) gökbaş 'peygamberçiçeği' (Eskişehir, Erzincan, DS, VI) ergen, ergenkiraz 'kızılcık' (Afyon, İsparta, Burdur, Antalya, DS, V) elâgöz 'yumrumsu' (çiğdemgillerden) (Burdur, DS, V) bebekçik, bebeklik 'gelincik' (Bursa; Bilecik, DS, II) Hayvan adları içinden: teknelibağa 'kablumbağa' (Burdur, Giresun, DS, X), ayrıca teknelibağ, teknelibağı, teknelikurba gibi biçimleri (DS, X) ve tahtalımiskin (İsparta, DS, X) 74 ışı/böceği 'ateşböceği' (İçel, DS, VII) ve ışılböce, ışılböcü, ışıldakböcü, ışıldayıkböceği, ışlakböce gibi biçimleri (DS, VII) karanlıkkuşu 'yarasa' (İstanbul, DS, VIII) Aşağıda vereceğimiz örnekler ise doğa ile iç içe yaşayan Anadolu insanının çeşitli doğa olayları, iklim ve hava değişmeleriyle ilgili olarak türettiği çok özgün ve ayrıntıya inen adlandırmaların tanığı olan öğelerdir: kızılissi 'ağustosun ilk haftasındaki en sıcak günler' (İsparta, Antalya, DS, VIII) kızılikindi 'ikindiden sonra güneşin batmaya yakın olduğu zaman' (Hatay, Adana, DS, VIII) alagün 'yazın güneş

buluta girdiğinde beliren kapanık hava' (Sivas, Mardin, DS, I) alamuk 'bulutlu, durgun ve çok sıcak hava' (Ordu, Giresun, DS, I) alabahar 'baharın ilk günleri' (Mersin, DS, I) güneğilmesi 'ikindiden sonraki zaman' (gün eğişmesi, gün eksiği biçimleri de vardır), (Çanakkale, Çorum, DS, VI) güneşiği 'sabah' (Bursa, DS, VI) güner 'tan vakti' (Erzincan, Konya, DS, VI) güneş çalımı 'güneş doğduktan hemen sonraki zaman' (Trabzon, DS, VI) gün anasına kavuşmak, gün anaya kavuşmak, gün anaya inmek, gün dinlenmek 'güneş batmak' (Niğde, DS, VI) gün dikilmek 'öğleye yaklaşmak' (Çorum, İsparta, Muğla, DS, VI) gün dikimi 'öğle vakti' (Burdur, Aydın, Muğla, DS, VI) kaba kuşluk ve kabaca gün (gaba guşluh ve gabaca gün biçimleriyle DS'de karşılaşılıyor) 'sabahla öğle arası' (İsparta, Denizli, Aydın, DS, VIII) 75 oğhkgelini 'kuşluk, sabahla öğle arası' (Muğla, DS, XII) oğlakkıran '30-31 Mart ve 1 Nisan günlerine verilen ad' (Kayseri, DS, IX) öküzuyumu 'geceyarısı' (İsparta, DS, IX) gökyel 'kuzeydoğu rüzgârı, poyraz'; (kuzeybatı ya da batıdan esen rüzgâr) karayel (Sivas, İçel, DS, VI) oğlakkıran 'kuzeybatıdan esen yel, karayel' (Yozgat, Kayseri, DS, IX) eser (esgin, eskin biçimleri de vardır) 'rüzgâr, sert esen rüzgâr' (Afyon, Burdur... DS, V) sazan 'soğuk esen yel' (Kayseri, DS, X) dövülcek 'kışın rüzgârla karışık, bulgur biçiminde yağan kar' (Samsun, Tokat... DS, IV) sineklemek 'kar ufak ve seyrek yağmak' (Adana, DS, X) kırcı 'küçük, sert taneli kar' ve 'küçük dolu' (Çorum, Samsun, DS, VIII) serpelemek 'yağmur az yağmak' (Denizli, Aydın, İzmir, DS, X) sepen 'yağmurla yağan kar' (Niğde, İçel, DS, XII) sepinti 'yeri örtecek kadar yağan kar', 'az yağan yağmur' (Afyon, Burdur, Denizli, DS, X) kedikarı 'martta yağan kar' (Muğla, DS, VIII) püsün 'kırağı' (Trabzon, Malatya, DS, IX) atkuyruğu 'yağmurun şiddetle ve çok yağması' (Kerkük, DS, I) koyunağıh 'küçükayı burcu' (Çanakkale, DS, VIII) öküz uyudan 'gün doğmadan önce doğudan yükselen ve bir dikdörtgen oluşturan dört yıldız' (Ankara, DS, IX) öküz doyuran 'kışın en soğuk günlerinde, akşamüzeri

doğudan doğan çok parlak yıldız' (Ankara, DS, IX) oğlakbaşlı 'kuyrukluyıldız' (Eskişehir, DS, IX) yüansahncağı, ılgım salgım, ala kuşak, alkuşak, alyeşil 76 kuşak, allım yaşıl, allı gelin, yeşili benim, emir benim, dede kuşağı, ebem kuşağı, ineğim sağma, ebeğim sağma, eleğim sağma, ebem keşik 'gökkuşağı'.39 Daha da artırılabilecek olan bu adların yanı sıra, Anadolu ağızlarında hastalık adlarında, renk gösteren sıfatlarda, yemek ve yiyecek adlarında ve çok değişik kavram alanlarında görülen ilgi çekici ve özgün adlandırmalar da vardır ki, bunların hepsine birden burada değinmeye olanak görmüyoruz. Burada özellikle belirtmek isteriz ki, ağızların filolojik ve dilbilimsel incelenmesinde anlam konusuna ağırlık verilerek, adlandırma açısından derinleşilerek çalışmak gerekmekte, bu kitabın amacını ve çerçevesini aşan boyutlarda yapılacak araştırmalara harcanacak çabanın çok zengin ürünler getireceği kuşkusuz bulunmaktadır.

f) Soyut Kavramlar Anadolu ağızlarımız soyut kavramlar yönünden de büyük bir zenginlik gösterir. Bu zenginliği aşağıda, değişik kavram alanlarında örneklerle dile getirmek istiyoruz. Yazı dilimizde yadigâr (Far.), hatıra (Ar.) gibi yabancı öğelerle anlatım bulan kavram Anadolu ağızlarında anacak (Bursa, Çorum), andaç (Balıkesir, İçel, Samsun, Manisa, İstanbul, Konya, Çankırı, Bolu, Seyhan, Kırşehir), angı (Manisa, Çanakkale), angaç (Ankara, Bolu) gibi sözcüklerle anlatılır (DS, I). Yazı dilinde bir olaydan, bir kimsenin davranışından ötürü duyulan hafif gücenme duygusu genellikle aktarmalı olarak kullanılan alınmak, incinmek sözcükleriyle anlatım bulur. Anadolu ağızlarında bunlara ek olarak ağrınmak40 (Burdur, Bursa, Eskişehir, Gaziantep, Sivas, Kayseri) sözcüğüyle karşılaşıyoruz. 39) Bu adlar ve bunların dışındaki adlandırmalar için DS'ye bakılabilir. Yılansalıncağı biçimi Antalya'dan derlenmiştir (DS, XI). 40) DS, I. 77 Aynı anlam Kütahya dolaylarında yanıfcmafc41

biçiminde dile getirilir ki, her ikisi de güçlü ve özgün bir anlatımın tanıklarıdır. Bunların yanı sıra Ürgüp ve Niğde dolaylarında yine ağrın kökünden türetilen ağrıngın42 sıfatı da vardır ki 'hatırı kırılan, dargın' anlamındadır. Ağrısmmak43 (Denizli) ise 'ağırına gitmek, hakaret saymak' demektir. Farsça kökenli dert sözcüğünden türetilme derdikmek™ de 'dertlenerek ağlamaklı olmak' (Kayseri, Niğde) anlamında kullanılır. Gü/esime/c45 ise 'güleceği gelmek, canı gülmek istemek' demektir. Türkçede herkesin bildiği, kullandığı aşk, sevda gibi yabancı sözcüklerin yanı sıra sevgi ve sevi (eski) gibi öğeler de vardır. Ancak Anadolu ağızlarında rastladığımız ağın46 sözcüğü, ilgiyi çeken bir niteliktedir. Polatlı, Ankara dolaylarında derlenen bu sözcük sevgi denen duyguyu değişik bir yoldan dile getirmiş, bir aktarmayla, ağmak eyleminden yararlanarak anlatmıştır. Öte yandan yine Anadolu ağızlarındaki akınmak47 da 'özenmek, meyletmek, gönül vermek, sevmek' demektir. Akkın48 ise 'istekli, gönüllü, tutkun' anlamındadır; yine aktarmalı bir anlatımın tanığıdır. Kastamonu dolaylarında rastlanan yangı49 yanmak'tan türetilen bir sözcük olup yine 'aşk' anlamındadır. Aynı sözcüğün türevi yangı/ı da 'âşık, yüreği yanık' demektir. Adana dolaylarından derlenen yangına kalmak deyimi, aynı duyguya sahip olma olgusunu çok güçlü bir biçimde dile getiren bir deyimdir. Türkçede. yazı dilinde bol ürün veren bir toprağı anlatmak üzere, Arapçadan alınan münbit ve Arapça-Farsça karışımı mahsuldar sözcükleri Türkçe verimli'nın yanı sıra, sıkça kulla- 41) SDD, III. 42) DS, I 43) DS, I. 44) DS, IV. 45) DS, VI. 46) DS, I. 47) DS, I. 48) DS, I. 49) Bu sözcük ve aynı kökten türevler için bkz. DS, XI. 78 nılırken Anadolu ağızlarında doğrudan doğruya bit- kökünden : türetilen şu sözcüklerle karşılaşıyoruz: Bitnel (Alanya, Nallıhan), bitmel (Ayancık), bitner (Sinop), bitek (Bilecik, Afyon, Denizli, Manisa, Çorum...), bitirim (Kırşehir), bitelge (Samsun, Malatya, Ordu, Tokat), bitkelli (Elazığ), bitirgen (Çorum) (DS, II.) Anadolu ağızlarında, yazı dilinde anlatım bulmamış birtakım sözcüklere de

rastlıyoruz ki, bunlar aynı zamanda ağızların kavramlaştırma eğiliminin tanığıdırlar. Bu duruma birçok örnek gösterilebilir: sevindirik 'birden duyulan sevincin verdiği coşku' (Burdur, Tokat, Eskişehir, DS, X) pusunç 'suçluluk duyarak konuşmama' (Kütahya, DS, IX) seze/c 'duyarlı, tez sezen' (Samsun, Amasya, Ordu... DS, X) sezeklemek 'bilmek, anlamak istemek' (Kütahya, DS, X) sezgin 'duygulu' (Gaziantep, DS, XII) sargın 'candan, sıkıfıkı', ayrıca 'girgin' ve 'tutkun' (İsparta, Manisa, Tokat, DS, X) sınık 'kırgın, dargın' (Muğla, DS, X) utancak 'utangaç' (Eskişehir, Çorum, Çankırı, Samsun... DS, XI) öğrek 'eğitilmeye elverişli' ve 'koşuma alıştırılmış hayvan' (İsparta, DS, IX) öğreğe gelmek 'tosun, çifte koşulmaya alışık duruma gelmek' (Adana, DS, IX) öğrencelik 'ilk yapılan iş, deneme, temrin' ve 'öğrenme ücreti' (İsparta, Denizli, Amasya... DS, IX); ayrıca öğrence, öğ-rencek gibi sözcükler (DS, IX) ağlak 'vara yoğa ağlayan, sulu gözlü', 'oyunbozan, mızıkçı' (Bursa, Çorum, Amasya, DS, I); ağlaç, ağlağan, ağlah, ağlam-sak, ağlamsık, ağlamsuk, ağlamuk, ağlarca, ağlarcı, ağlaz biçimleri de vardır (DS, I). Bu sözcükler içinde ağlarca, Adana 79 dolaylarında 'olduğundan az gösterip açındıran' anlamında kullanılır (DS, I) ağhmsamak 'ağlayacak duruma gelmek' (Balıkesir, DS, I) aldanca 'avutacak, kandıracak, gönül alacak şey, söz' (Edirne, Tokat, DS, I); aldak, aldancak, aldangaç, aldangeç, aldangıç, aldanguç biçimleri de vardır (değişik illerde, DS, I) azmtı 'yoldan çıkmış, azmış, uslanmayan kimse' (Mardin, Niğde, Gaziantep... DS, XII, DS, I) bağdaş 'içli dışlı arkadaş' (Denizli, Sakarya, Eskişehir, DS, II) bağdaşı/c 'sınıf ve ders arkadaşı' (Antalya, DS, I) bağdaşmak 'ant vermek, birbirine bağlanmak' (Afyon, İsparta, Manisa... DS, II) gemalmaz 'söz dinlemeyen, inatçı' (Burdur, Denizli, Balıkesir, DS, VI) dikdurukluk 'inatçılık, serkeşlik' (Samsun, DS, IV) ' ağızlık 'lâf etme, düzgün konuşma' (Denizli, DS, I) evsinmek 'ısınmak, alışmak, evi gibi saymak, yabancılık çekmemek' (Malatya, Elazığ, Ankara, DS, V) sanıtmak 'anlamsızca, bön bön bakmak'

(Burdur, Çorum, Kayseri, DS, X) uçlandırmak 'saklı tutulmuş bir olayı açıklığa kavuşturmak, yiten bir nesnenin izini bulmak' (Kütahya, DS, XI) Yazı dilinde yabancı sözcüklerle anlatım bulan kimi kavramlar için de ağızlarda değişik, ilgi çekici pek çok karşılık bulunduğunu görüyoruz: "tahammül" için: götürüm (Çorum, Gümüşhane, Artvin, DS, VI) "mütehammil" için: götürümlü (İsparta, Gümüşhane, Artvin, DS, VI) "gaflet" için: dalgı (Ankara, DS, IV) "terbiyesiz" için: baskısız (İsparta, Burdur, Aydın, DS, II) 80 "pişman" için: ütümen (Konya, DS, XII) "cesaret", "cür'et" ve "kudret" için: atar (Tokat, Eskişehir, ^Gaziantep, DS, I) "hafıza" için: güdüyeri (Bursa, DS, VI) ve anak (Balıkesir, Adana, DS, I) "cazibe" için: albeni (yazı dilimizde son yıllarda yerleşmeye başlamıştır; Balıkesir, Çanakkale, Bursa; DS, I) "sarhoş" için: esrik (daha eski dönemlerden kalmadır; Ankara, DS, V) "rica, minnet etmek" için: abanmak (Uşak, DS, I) "samimi" için: içtenli (yazı dilinde 'samimiyet' karşılığı iç-tenlik yerleşmiştir; Kayseri, DS, VII) "tembel" için: üşencek (Kars, Çankırı, Yozgat, DS, XI) ve üşenci, üşengeç, üşengen sözcükleri için aynı yere bkz. "cimri, pinti" için: kısırgan (İzmir, Bolu, Samsun, DS, VIII), ayrıca kıskıç, kıskıs, kısnak biçimleri aynı yerde görülüyor. "cömert" için: elbaydan (Gümüşhane, DS, V), eliselek (DS, V) "mübalağa" için: abartı (yazı dilimizde yerleşmiş; konuşulan dilde de yaygınlaşmıştır; Malatya, DS, I) "mübalağa ve i'zam etmek" için: abartmak (yazı diline ve konuşma diline yerleşmiştir; Afyon, İsparta, Denizli, DS, I) "kusur, ayıp" için: ağman (Afyon, İsparta, DS, XII) "işgüzar" için: başarath (Amasya, Konya, İçel, DS, II) "tamam, tamamen" için: bitev (Kars, Van, DS, II) ve bitevi, bitürem, bütüley, bütürem, bütürüm biçimleri (aynı yere bkz.) "merasim, tören" için: kurgu (Ankara, DS, VIII) "defa, kere" için: salım (İzmir, Tokat, Eskişehir... DS, X) ve geliş, gelim (Denizli, Balıkesir, Bursa, DS, VI) "namzet, nişanlı" için: aday (yazı dilimizde bütünüyle yer-•eşmiştir; Kütahya, Bolu, Kars, DS, I) 81 "takat" için: çekim (Ankara, DS III) "muktesit, tutumlu" için: evcimik

(Denizli, Balıkesir, Çanakkale, DS, I) Deyim aktarmalarından yararlanan aşağıdaki deyimler de ilgi çekicidir: dili güllü 'yüze karşı iyi konuşan, niyeti kötü olan kimse' (Mersin, İçel, DS, IV) dili zifir 'gönül inciten' (Konya, DS, IV) dilbezeği, dilbezek 'tatlı dilli, hoşsohbet' (Ordu, Niğde, Konya, DS, IV) Bu örneklere ek olarak, kimi eylemlerin yazı dilinde kullanılmayan değişik çatı ve türetme eki almış biçimlerine de rastlanmaktadır: acışmak 'üzülmek, acı duymak, birinin acısına ortak olmak1 (Mardin, Hatay, Konya, DS, I) adıkmak 'iyi ya da kötü ad edinmek', 'ünlenmek' (Kars, Sivas, Çorum, Konya, DS, I) paysınmak 'bir işe önem vererek istekle ve özenle işe başlamak' (Bursa, Eskişehir, İstanbul, DS, IX) gibi.

ANLAM OLAYLARINA SÖZ SANATLARINA TANIK ÖRNEKLER 82 DİLDE BENZETME VE BENZETME ÖRNEKLERİ Bütün dillerde görülen ortak bir tutum, anlatıma güç kazandırmak üzere benzetmelere başvurmaktır. Bu benzetme işi ya doğrudan doğruya, niteliği anlatılmak istenen nesnenin bir başka nesneye dayanılarak, onunla benzerliği ortaya konarak anlatılması yoluyla olur (Türkçedeki buz gibi, sakız gibi, fidan gibi, aslan gibi, kıyamet gibi örnekleri, kabak çiçeği gibi açılmak, suyu çekilmiş değirmene dönmek, ağzı çiriş çanağına dönmek... örnekleri burada düşünülmelidir); ya da aşağıda uzun uzadıya ele alacağımız çeşitli aktarma'larla gerçekleşir. Biz önce, doğrudan doğruya, benzetmelere değinelim: Türkçenin eldeki en eski belgelerinde de bugün kullanılan benzetmelere rastlandığı gibi çok değişik, özgün benzetmelerle de karşılaşılır. Örneğin Uygur metinlerinde50 geçen yıd yıpar teg 'misk gibi' anlamına gelir ki, bugün mis gibi biçiminde, aynı benzetmenin kullanıldığını görüyoruz. Köktürk yazıtlarındaki şu benzetmeler de gerçekten, ilgi çekicidir: "Ten'ri küç birtük üçün karnın kağan süsi böri teg ermiş,

yağısı koyn teg ermiş" (Kültigin, doğu, 12. satır) (Tanrı güç verdiği için babam hakanın askeri kurt gibiy-ş; düşmanı koyun gibiymiş) Bkz. Bang-v. Gabain, Analytischer Index. 85 "İnim Kültigin kergek boldı. Özüm sakındım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı" (Kültigin, kuzey, 10. satır) (Küçük kardeşim Kültigin öldü. Kendim üzüldüm. Görür gözüm görmez [kör] gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu) XI. yüzyılın ünlü dil ve edebiyat hazinesi Kutadgu Bilig'de geçen şu benzetme de gerçekten, özgün ve güzeldir: "Kişi kirmedük ilke kirşe kah Kelin teg bolur er ağın teg t ili" (494. beyit) (Kişi, girmediği [yabancı] bir ülkeye girse, gelin gibi olur; dili de dilsiz gibi) Türkçenin değişik dönemlerinden, bu örneklerin daha bin-lercesini gösterebiliriz. Biz burada, Türkiye Türkçesinde yaşayan özgün ve ilgi çekici benzetmelerden bir bölümünü sıralamak istiyoruz: dalyan gibi ay parçası gibi filinta gibi peri gibi çakı gibi II tasvir gibi dağ gibi bebek gibi aslan gibi taşbebek gibi tığ gibi gül gibi fitil gibi süt dökmüş dut gibi IV kedi gibi zil gibi sütçü beygiri gibi bulut gibi kukumav gibi dilenci vapuru gibi 86 sakız gibi süt gibi V kaymak gibi kömür gibi katran gibi burun kanı gibi pancar gibi Yukarıdaki örnekler gözden geçirilecek olursa, bunlardan I. öbekte yer alanların yalnızca, fiziksel yapıları övülmek istenen erkekler, delikanlılar için kullanıldığı, II. öbektekilerin ise doğrudan doğruya genç kız ve kadınların güzelliklerini belirtmede başvurulan benzetmeler olduğu ortaya çıkar. Bu örneklerin yanı sıra, eğer biraz daha derinleşecek olursak, yalnızca kimi organların,'vücut bölümlerinin nitelenmesinde kullanılan benzetmelerle de karşılaşırız. Örneğin lepiska gibi, mısır püskülü gibi, sırma gibi benzetmeler sadece saçları betimlemede kullanılanlardır. III. öbekteki örnekler doğrudan doğruya çok sarhoş erkekleri anlatmakta yararlanılan, özel sayılabilecek olan benzetmelerdir; aynı kavram alanındaki deyim aktarmalarıyla birlikte bunlara da başvurulur. IV. öbektekiler, ayrı ayrı kavramları canlandıran özgün birtakım benzetmelerdir.

Bunlardan birincisi, bir suç, bir kabahat işlemiş kimsenin duruşunu dile getirirken, ikincisi, aşırı yorgun bir kimsenin görünümünü, üçüncüsü ise tek başına kalan, tek başına yaşayan kimsenin durumunu anlatmaktadır. Dilenci vapuru gibi benzetmesi, pek çok yere uğrayarak bir yere gitmeyi, kapıdan kapıya dolaşmayı yansıtır. V. öbekte verilen benzetmeler, nesnelerin renklerini yansıtmada başvurulan ve pek değişik kavramlardan yararlanan anlatım biçimlerinin tanığıdır. Bunlardan ilk üçü beyazlığı, sonraki ikisi kapkara nesneleri, son ikisi de kırmızı renkleri betimlemede kullanılır. Ancak bunlardan burun kanı gibi benzetmesi, nesnelerin kıpkırmızı, tam kırmızı 87 rengini anlatırken pancar gibi örneği doğrudan doğruya insanların bir olay karşısında utanmadan kaynaklanan kızarmalarını dile getirmede başvurulan özel bir benzetmedir. Bu örneklerin tümü, betimlenmek istenen şeyin bir başka nesneye yaklaştırılması, onunla ilgi kurulması yoluyla daha canlı ve etkileyici bir biçimde anlatılmasına yönelen öğelerdir. Bunların büyük çoğunluğunda yalnızca benzeyen ve kendisine benzetilen öğeler bulunur: Çakı gibi delikanlı, bulut gibi sarhoş, sakız gibi beyaz ya da sakız gibi çamaşırlar... Ancak pancar gibi örneğinde ve IV. öbekteki benzetmeler kullanılırken birer eylem gerekli olmakta, bunlar eylemlerle birlikte, deyim niteliği kazanmaktadır. Aşağıda, bu türden örneklere yer veriyoruz: kedi ciğere bakar gibi (bakmak) tereyağından kıl çeker gibi (kurtulmak, sıyrılmak...) kör değneğini beller gibi (hep aynı işi yapmak) sebilhane bardağı gibi (dizilmek, sıralanmak) dolap beygiri gibi (dönüp durmak) pişmiş kelle gibi (sırıtmak) çorap söküğü gibi (gitmek) arpacı kumrusu gibi (düşünmek) nalıncı keseri gibi (kendine yontmak) Gibi ilgeciyle, kalıplaşmış olarak kullanılan bu öğelerin yanında, dönmek eylemiyle kurulmuş şu örnekler de dikkat çekicidir: ağzı çiriş çanağına dönmek iki cami arasında kalmış beynamaza dönmek dut yemiş bülbüle dönmek eşekten düşmüş karpuza dönmek suyu çekilmiş değirmene dönmek 88 Eğer dikkat edilirse, bu örneklerin her birinde,

bir fiziksel ¦yapıyı, bir niteliği, bir durumu anlatabilmek, betimlemek için ' yapılan benzetmelerin son derece özgün ve bir buluş sayılabilecek kadar ilgi çekici olduğu görülecektir. Örneğin çok içmiş, adamakıllı 'sarhoş bir kimseyi anlatmak üzere kullanılan fitil gibi benzetmesinde, sarhoşluğun ölçüsünü belirtebilmek için bir fitilin bir sıvıyı, örnek olarak bir lamba fitilinin gazyağını emip sırılsıklam ıslak duruma gelişi göz önüne getirilmiş, biraz abartmalı da olsa, değişik, hoşa giden bir birleştirmeden yararlanılmıştır. Dut gibi de aynı anlama yönelen, dutun yumuşak, çoğu kez ıslak oluşundan yararlanan güçlü bir benzetmedir. Arpacı kumrusu gibi düşünmek, herhangi bir üzüntü, bir işte karara varamama ve özellikle parasızlık nedeniyle derin derin düşünen bir insanı betimler. Bu betimleme sırasında bir kumrudan, herhalde fazla yem bulduğu için daha ağır, daha uykulu görünen, arpacının kumrusundan yararlanmak bizce çok özgün ve güzel bir benzetmedir. Bu türden, değişik ve çekici benzetmeleri öteki örneklerde de görüyoruz. İnsanların sıra sıra dizilişini anlatan sebilhane bardağı gibi dizilmek'te eski bir Türk-İslam geleneğini yansıtan sebilhanelerdesı bardakların yan yana dizilişiyle bir ilişki kurulmuştur. Kedi ciğere bakar gibi bakmak, büyük istekle, çok istenen, insanı çok çeken bir şeye bakmayı dile getirirken kedi-ciğer ilişkisinden yararlanan güçlü bir anlatım biçimidir. Suyu çekilmiş değirmene dönmek, iki cami arasında kalmış beynamaza dönmek örneklerinde de başarılı benzetmelerle karşılaşıyoruz. Pişmiş kelle gibi sırıtmak, eşekten düşmüş karpuza dönmek gibilerinde de çekici buluşlar ve imge gücünün yanı sıra ince bir alay, sanatlı bir aşağılama vardır. 51) Hayır için içme suyu dağıtılan, çoğunlukla cami yanlarında kurulmuş yer. 89 nan sıcak bir ses, tatlı söz, çiğ bir renk gibi kullanımlar da bir tür deyim aktarmasıdır.54 Ayrıca, ad aktarması adını verdiğimiz, aşağıda ayrıca incelenecek olan olay ve benzerleri de aktarmaların çerçevesi içine girer.

DİLDE AKTARMALAR VE AKTARMA ÖRNEKLERİ Dünyanın her dilinde rastlanan ve dilcilikte aktarma olarak adlandırılan olaylar, benzetmenin bir ileri aşaması olup anlatıma güç kazandırmak için başvurulan söz sanatlarıdır.52 Örneğin inatçı bir kimse için keçi gibi sözünün kullanılması yukarıda değindiğimiz gibi, bir benzetmeyken aynı kimseden keçi biçiminde söz edilmesi bir aktarmadır. Buna devim aktarması (ya da iğretileme) diyoruz.53 Deyim aktarmasının açık iğretileme denen bir türünde, doğadaki varlıklarla ilgili adların insanlar için kullanılıp aktarılması söz konusuyken kapalı iğretileme denen türünde bunun tam tersi uygulanır; insanlarla ilgili kavramlar, doğadaki varlıklar için kullanılır: boğaz'ın, di/'in, göz'ün, kofun, ayak'm, hatta etek ve yaka sözcüklerinin doğa için kullanılışı (örneğin Çanakkale Boğazı, masanın gözü, ayağı, dağın eteği, Karşıyaka gibi). Bu anlatım biçimi, her dilde, genellikle birbirinden bağımsız olarak yerleşmiştir. Bir başka aktarma türü ise bizim somutlaştırma adını verdiğimiz olaydır ki, bu olayı aşağıda, geniş olarak ele alıyoruz. Bunun yanı sıra, duygu alanları arasında ilişki kurmaya daya- 52) Aktarmalar konusunda geniş bilgi için bkz. Doğan Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 123-133; 149-155; Her Yönüyle Dil, III, 185-189. 53) Deyim aktarmaları konusunda yine aynı yerlere bkz.

90 a) Deyimler ve Deyimlerde Aktarmalar Her dilde, belli bir durumu, bir kavramı, bir duyguyu dile getirmek üzere deyim adını verdiğimiz öğeler kullanılır. Genellikle birden çok sözcükten kurulan deyimler, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşabilir.55 Türkçeden örnek verecek olursak gözden düşmek, bindiği dalı kesmek, pişmiş aşa su katmak, bir baltaya sap olmak, ağzından girip burnundan çıkmak gibi binlercesini, tek öğeli olanlar için de gözde, akşamcı, gedikli,

kaşarlanmış gibi deyimleri gösterebiliriz. Deyimler -bir başka ulusla olan kültür ilişkileri sonunda, ondan çevrilme, alınma değilse- bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası, maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dilbilim açısından olduğu kadar yazın ve halkbilim açısından da önemli olan sözlerdir. Ayrıca bu öğeler her dilin iç yapısını, anlam özelliklerini de yansıtır. Bu nitelikleriyle deyimler, her dilin kendine özgü, başkalarından ayrılan bir yönünü oluşturur; bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini gösterir. Dilci ve halkbilim- 54) Bu son iki aktarma türü için de aynı yerlere bkz. 55) Fransızcada tocution ve expression, ingilizcede locution, phrase, term ve idiom, Almanca-da, Redensart ve Ausdruck terimleriyle karşılanan deyim konusunda geniş bilgi için bkz. Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 3. cilt, Ankara, 1971-1977; Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil, III. cilt, s. 37-39. 91 cilef, yalnızca deyimlerine dayanarak bir toplumun bütün kültürünü inceleyebilir, önemli sonuçlar çıkarabilirler. Her şeyden önce belirtmeliyiz ki, Türkçe, deyimler açısından çok zengin bir dildir. Ömer Asım Aksoy'un yalnızca, bugünkü yazı dilimizde saptadığı deyimlerin sayısı 5742'dir. Bu sayıya elbette, lehçelerde, Anadolu ağızlarında kullanılanlar da katılabilir. Tarihsel metinlerde geçen ve bugün artık yaşamayanları da ekleyecek olursak Türkçenin deyimler yönünden belirgin zenginliği ortaya çıkar. Biz burada doğrudan doğruya deyimler üzerinde durarak bunları sergileme yoluna gitmeyecek, deyimlere, aşağıda inceleyeceğimiz çeşitli anlam olayları ve söz sanatları içinde yer verecek, bunların anlatım güçlerini sağlayan öğeleri de açıklamaya çalışacağız. Daha önceki bölümde değinilen benzetmeler gibi, aktarmalar da en geniş biçimde, deyimlerde kendini belli etmektedir. Deyimlerimizin gücünü oluşturan bu olayların derinliğine inebilmek için

sözvarlığımızı bu açıdan incelemek yararlı olacaktır. Bu nedenle, ilk olarak aktarmalar üzerinde duracağız.

b) Somutlaştırma ve Türkiye Türkçesindeki Örnekleri Bizim somutlaştırma adını verdiğimiz anlatım yolu, dilcilikte deyim aktarması (ya da iğretileme) diye anılan anlam olayının, aktarmaların bir türüdür.56 Her dilde görülen bu olay, soyut, anlatımı güç durumların, olayların, kavramların somut kavramlar aracıyla örneklendirilerek dile getirilmesidir. Bunun en yalın örneği olarak Türkçedeki kavramak 'bir şeyi elle sıkıca I 56) Deyim aktarması (Yun. metafora, Fr. metaphore, ing. melaphor, Alm. Metapher ve Übert-ragung) çok eskiden beri bilinen bir aktarma türüdür. Bu konuda bkz. Doğan Aksan, An-lambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 123 ve ötesi; 153 ve ötesi; Her Yönüyle Dil, III, 187 ve ötesi. Somutlaştırmanın değişik türleri için de aynı yere bkz. tutmak' eyleminin 'bir şeyi zihinde aydınlatarak iyice anlamak' anlamındaki kullanılışını gösterebiliriz. Almancada da aynı anlam için yine 'kavramak' demek olan begreifen eylemine başvurulur. Dilde asıl anlamı dışında, 'bir işte yetişip olgunlaşmak' yerine kullanılan pişmek gibi, ezilmek, sıkılmak, kızmak, yıpranmak, bozulmak ve benzeri pek çok eylem, hep bu aktarmalarla, bir somutlaştırma sonucunda yeni yan anlamlar kazanmıştır. Bunun yanı sıra, birçok soyut kavramın kökeninde somut bir kavramın yattığı, konunun somutlaştırılarak anlatıldığı da görülür. Nasıl, Türkçede cesaretlendirmek yerine yüreklendirmek denebiliyor, yürek çoğu kez 'cesaret' için kullanılıyorsa Fransızcada da coeur 'yürek' sözcüğünden türeyen courage 'cesaret' anlamına gelir. İngilizcedeki heart 'yürek' sözcüğünden türeme hearten eylemi de 'yüreklendirmek' demektir. Bu örnekleri bütün dillerden sözcüklerle, kolayca çoğaltabiliriz. Somutlaştırmanın çok belirgin ve güçlü örneklerini deyimlerde

görmekteyiz. Örneğin Türkçedeki doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı deyimi bir kurtuluş, bir çözüm, bir çıkış yolu bulunamayan durumları böylesine dile getirir. Temeli yine bir benzetmeye dayanan akıntıya kürek çekmek, öküz altında buzağı aramak, çayı görmeden paçaları sıvamak, iki ayağını bir pabuca sokmak, delik büyü/c yama küçük, yangına körükle gitmek... gibi yüzlerce, binlerce deyim, somutlaştırmadan kaynaklanır. Bir durum, bir olay, bir duygu anlatılırken benzeri bir somut örnek yaratmak üzere onu âdeta belli bir' olayla sahneye koyma yoluna gidilir. Değişik dillerde görülen somutlaştırma eğiliminin Türkçenin deyimlerinde çok yaygın bulunduğunu, deyimlerin en büyük bölümünde somutlaştırmalara başvurularak anlatıma güç kazandırılmak istendiğini görüyoruz. Anlatılması güç durumların, dünyanın her yerinde insanoğlunun karşılaşabileceği birtakım davranışların, uçucu, tanımı zor duyguların somutlaştırma yoluyla, 92 93 durumu somut bir biçimde ortaya koyan deyimlerle dile getirildiğine tanık oluyoruz. Türkçe, bu kavramların anlatılmasında duruma uygun düşen sahneler çizmekte, güçlü bir ressamın birkaç çizgisiyle konusunu ortaya koyusu gibi, konuyu canlandırı-vermektedir. Burada birkaç örnek üzerinde, özellikle durmak istiyorum: Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla (işit) deyimini bir sözlük yazarken açıklamak gerekse, tanımını vermek gerçekten güçtür. Üniversitedeki öğrencilerimden, tanımlamalarını istediğimde, her seferinde çok zorlandıklarını, iyi bir tanıma ulaşamadıklarını görmüşümdür. Benim şu açıklamamın da eksiksiz olmadığını sanıyorum: "Bir şeyi, uyarmak istediğimiz kimseye doğrudan doğruya değil, onun da etkilenmesini sağlayacak yolda, kendisini kırmadan, dolaylı olarak söylemek". Ömer Asım Aksoy, deyimi açıklarken,57 "Düşüncelerimi çok yakınım olan birisine söylüyorum. Ama maksadım bunları onun bilmesi değil, doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığım kimsenin bilmesidir. Çünkü sözlerimi ikisi birden dinlemektedir" diyor. Bu deyim Türkçenin

anlatım gücünü ortaya koymakta, Türk'ün ne denli sanatlı, ince, ayrıntıya inebilen anlatım yollarına sahip bulunduğunu göstermektedir. Çeşitli lehçelerde de bulunan bu deyimin çok eski olduğu anlaşılmaktadır.58 Benzeri bir yabancı sözle karşılaştırılınca gücü daha iyi beliriyor: Fransızca-daki battre le chien devant le lion ("aslanın önünde köpeği dövmek") deyiminde, güçlünün önünde ve ona gücü yetmeyeceği için güçsüzün dövülmesi, horlanması gibi bir ayrım da vardır. Ancak Türkçedekinin inceliği ve yararlandığı benzetmenin konuyu eksiksiz anlatmadaki becerisi de dikkati çekicidir. Alman- 57) Deyimler Sözlüğü, 2, 786. 58) Türkçenin Türkmen lehçesinde gizim sana aydyan, gelnim sen eşit biçimine rastlanıyor (bkz. I. Çeneli, Türkmen atasözlerinden örnekler: T. Folklor Ar. No. 338 [1977], 8089). 94 cadaki benzeri atasözü, man meint den Hund und schlagt den Sack ("köpek kastedilir ve çuval dövülür") ve bir başka biçimi olan den Sack schlagen und den Esel meinen ("çuvalı dövmek ve eşeği kastetmek") deyimi ise daha değişik imgelerden yararlanır. Türkçe anlatımın gücü ve özgünlüğü, sanırız, bu karşılaştırmalarla daha iyi belirmektedir. Burada, diller, dolayısıyla o dilleri konuşan toplumların kendine özgü düşünme, benzetme ve anlatım ayrımlarını ortaya koyacak birkaç örnek üzerinde daha duralım: Türkler bir kimseye, olmayacak bir işi basarsa bile bir iş için izin verilemeyeceğini anlatmak üzere ağzıyla kuş tutsa (faydası yok ya da nafile) biçiminde bir benzetmeye başvururlar. Burada gerçekleştirilemeyecek, becerilemeyecek bir iş için ağızla kuş tutmak gibi, gerçekten olanaksız bir olaydan yararlanan bir benzetmeye gidilmiştir. Olanaksız bir şeyi yapmayı düşünmek ya da yapmaya kalkmak anlamını verebilmek için Fran-sızcada prendre la lune avec les dents ("ayı dişler [iy]le almak, tutmak") gibi imaja başvurulur. Almancada ise Türkçedeki ağzınla kuş tutsan faydası yok deyimine yaklaşan wenn du dich auf den Kopf stellst ("başının üzerine dikilsen") sözüyle aynı olanaksızlık belirtilir. Türkçedeki topun ağzında olmak deyimi bir kimsenin tehlikeye

çok yakın, sürekli tehlikede olduğunu anlatmak üzere kullanılır. Buna yakın anlamdaki kelle koltukta olmak deyiminin ise Farsçadaki benzeriyle (ser-i hod [ya da hîş] ber kef nihâden) ("başını ele almak") ilişkisi olabilir. Fransızcadaki le couteau sur (ya da sous) la gorge ("bıçak boğazında") deyimi de buna yakın bir anlamdadır; bir şeyi zor altında yapmayı, korkutularak yapmaya zorlanmayı anlatır. Türkçedeki ensesinde boza pişirmek yine çok güçlü ve özgün bir anlatımın tanığıdır. Boza gibi güç pişen bir içeceğin bir insanın ensesinde pişirilmesi gibi bir tasarım, bir kimseye 95 t ne büyük sıkıntılar çektirildiğini, ne kadar eziyet edildiğini anlatabilmek için kullanılan, zor bulunabilecek bir benzetmedir. Türkçeye, sözcüğü sözcüğüne 'birinin sırtında şeker kırmak1 biçiminde çevrilebilecek olan Fransızca casser du sucre sur le dos de quelqu'un deyimi ise bambaşka bir kavramı ("birini çekiştirmek, hakkında atıp tutmak, dedikodusunu yapmak") yansıtır. Türkçedeki çok değişik somutlaştırmalardan birkaç örnek üzerinde daha duralım: Nedeni anlaşılamayan, yeri ve zamanı olmayan bir yakınlık göstermenin somut bir biçimde dile getirilişini bayram değil, seyran değil (ya da düğün değil bayram değil) eniştem beni niye öptü deyiminde görüyoruz. Bu deyimle aynı zamanda yersiz ve zamansız olarak bir kimseye ilgi gösterip iltifat etmenin gizli bir nedeni olabileceği biçimindeki bir sezgi, bir yorum da nükteli biçimde anlatılmış oluyor. Çözümlenmesi, doğru yolun kestirilmesi güç, olanaksız bulunan durumlarda her seçeneği bir engel ya da bahaneyle bir yana atan kişilerin davranışlarını anlatmak üzere söylenen, "Baba bir hırsız tuttum. -Getir! -Gelmiyor; -Bırak! -Gitmiyor" sözü de aynı açıdan çok ilginçtir. Türkçe burada âdeta bir tiyatro oyunundan bir sahne vermekte, kişilerin kimi zaman rastlanan davranışlarını çok somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Denizi (denizden) geçip çayda boğulmak da böyle bir somutlaştırma ürünüdür. Yapılması çok zor bir işi başarıp da ona oranla çok küçük bir sorunu çözemediği için başarısızlığa uğrayan bir

kimsenin ya da kimselerin durumunu anlatmak üzere kullanılır. Aşağıda verilen örneklerden de görüleceği gibi, deyimlerde somutlaştırma eğilimi önemli bir rol oynar. Bunlardan, önce eylemlerle kurulmuş deyimlere yer verelim: 96 iğneyle kuyu kazmak kılı kırk yarmak ince eleyip (eğirip) sık dokumak armudun sapı var, üzümün çöpü var demek kendi yağıyla kavrulmak sinekten yağ çıkarmak (sineğin yağını hesap etmek) sakaldan kesip bıyığa eklemek ayağını yorganına göre uzatmak pişmiş aşa (soğuk) su katmak kaş yapayım derken göz çıkarmak topal eşekle kervana karışmak gâvura kızıp oruç bozmak İsa'yı küstürmek, Muhammet'i de memnun edememek ata et, ite ot vermek suyu bulandırmak Sultanahmet'te dilenip Ayasofya'da sadaka vermek Müslüman mahallesinde salyangoz satmak körler mahallesinde ayna satmak atla arpayı bozuşturmak dokuz doğurmak diken üstünde oturmak etekleri zil çalmak kabına sığamamak yüreğinin yağı erimek yüreği ağzına gelmek şeytanın yattığı yeri bilmek lep demeden leblebiyi anlamak (birini) suya götürüp susuz getirmek (birinin) ayağının altına karpuz kabuğu koymak (birinin) ayağını kaydırmak (birinin) ağzından girip burnundan çıkmak bindiği (oturduğu) dalı kesmek 97 tuttuğu dal elinde kalmak ipin ucunu kaçırmak pusulayı şaşırmak (bir) pire için yorgan yakmak baltayı taşa vurmak altın adını bakır etmek Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak doğmamış oğlana (çocuğa) don (fistan) biçmek çayı görmeden paçaları sıvamak başını taştan taşa vurmak (hangi taş sert ise ona vurmak) attan inip eşeğe binmek atını sağlam kazığa bağlamak saçını süpürge etmek göğüs germek göbeği çatlamak eli böğründe kalmak gözünü budaktan sakınmamak (birinin) kulağını bükmek göz yummak burnundan düşen bin parça olmak diş bilemek uyuyan yılanın kuyruğuna basmak akıntıya kürek çekmek tavşana kaç, tazıya tut demek öküz altında buzağı aramak aba altından değnek (sopa) göstermek ağaca çıksa pabucu yerde kalmamak cihan yansa içinde hasın olmamak nabza göre şerbet vermek bin dereden su

getirmek gökte ararken yerde bulmak boy hedefi olmak (birinin) çanına ot tıkamak taşı gediğine koymak açık kapı bırakmak ayaklar baş, başlar ayak olmak hizaya gelmek hizaya getirmek dal budak salmak ok yaydan çıkmak çivisi çıkmak gemi azıya almak örtbas etmek kaşığıyla verip sapıyla göz çıkarmak59 koyduğum yerde otlamak gözünün üstünde kaşın var dememek yorgunu yokuşa sürmek tükürdüğünü yalamak yakayı ele vermek yakayı kurtarmak küpünü doldurmak (birinin) kanını kurutmak (birinin) ekmeğine yağ sürmek (birinin) gönlünü yapmak (birinin) suyuna gitmek içine kurt düşmek kurtlarını dökmek (birinin) ağzına bir parmak bal çalmak (birinin) önüne bir kemik atmak burnu kaf dağında olmak ölmüş eşek aramak 59) Lehçe ve ağızlarda çok yaygın olan bu sözün Kazan lehçesindeki biçimi kaşığı bilen bire, sabi bilen küzni cıgara, Dobruca'daki biçimi se kaşıgıman aş berer, sabıman koz şıga- nrtlır. 98 99 "Hl pes etmek öpüp başına koymak bıçak kemiğe dayanmak mendil açmak avuç açmak kesenin ağzını açmak kavuk sallamak el etek öpmek kuyruk sallamak kol kanat germek kanatları altına almak ocağını tüttürmek ocağı sönmek ocağını söndürmek (birinin) kulağına bir şey koymak kulağına küpe etmek kulağı kirişte olmak kulak kabartmak kulak asmamak mürekkep yalamak (yalamış olmak) esamisi okunmamak içine doğmak koltukları kabarmak kuru tahtada kalmak piç olmak (birinin) ağzını kapamak sırra kadem basmak canına sokacağı gelmek Bu örneklerin daha pek çoğu gösterilebilir. Bilindiği gibi, her toplumda bir durum, belli bir tepki ve bir duygunun jest ve mimiklerle dile getirildiği görülür. Bir şeye 100 olumsuz yanıt verme, bilgisi olmadığını belirtme için kişi, toplumda yaygın olan jest ve mimiklerden yararlanır. Örneğin omuzlarını hafifçe kaldırıp dudaklarını belli bir biçime getirmek Türkler için bir şeye aldırmamak, o şeyle ilgilenmemek ya da o konuda bilgisi olmamak anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde bu jest ve mimiklerin sözcüklere dönüştürülerek bir somutlaştırmayla belli kavramları dile getirdiğini görüyoruz:

parmağı ağzında kalmak 'şaşmak' parmak ısırmak 'şaşmak, hayranlık belirtmek' yaka silkmek 'bıkmak usanmak, nefret etmek' yüzü kızarmak 'utanmak' burun kıvırmak 'önem vermemek, beğenmemek1 omuz silkmek 'aldırmamak, ilgilenmemek' ses çıkarmamak 'kabullenmek, karşı çıkmamak' gibi. Aşağıda vereceğimiz örnekler daha çok, bir yargı bildiren, bir tümce oluşturan deyimlerdir ki, kavramı genellikle, olmuş bir olaya dönüştürerek somutlaştırmayla anlatır: Ne kızı veriyor, ne dünürü küstürüyor Öküz öldü, ortaklık bitti (bozuldu) Kedi olalı, bir fare tuttu Çiğ yemedim ki karnım ağrısın Dağ fare doğurdu Eski çamlar bardak oldu50 Ölme eşeğim ölme (yaza yonca bitecek) Saçın ak mı, kara mı, önüne düşerse görürsün Kestane kabuğundan çıkmış da kabuğunu beğenmemiş 60) Burada bardak sözcüğünün eski anlamını ("tahta testi") bilmeyenler değişik bir ilişki kurarak sözü eski camlar... biçimine sokmuşlardır ki, aynı deyimin bir variyantı olarak yaşayan bu biçimde cam'm yer alışı doğal bir dil olayı olarak düşünülebilir. 101 Yağmur olsa kimsenin tarlasına yağmaz Ne kokar ne bulaşır Fare deliğe sığmamış, bir de kuyruğuna kabak bağlamış Tencere dibin kara, seninki benden kara Boyacı küpü değil ki (hemen daldırıp çıkarasm) Deveye "boynun eğri" demişler, "nerem doğru ki?" demiş Takke düştü, keller göründü Kel başa şimşir tarak6'1 Aşağı tükürsem sakal(ım), yukarı tükürsem bıyık(ım) Bu değirmenin suyu nereden geliyor? Alacağına şahin, vereceğine karga Gündüz külâhlı, gece silâhlı Hem nalına, hem mıhına Yukarıdaki örnekler anlam açısından dikkatle incelenecek olursa bu sözlerin her birinin birbirinden az çok ayrılan değişik durum ve olayları, insanoğlunun her toplumda karşılaşılan tutum ve davranışlarını dile getiren güçlü somutlaştırmalar olduğu görülür. Hemen hepsi ters, olmayacak, yapılması gereken bir davranışı anlatan aşağıdaki deyimler arasında, anlattıkları kavramlar açısından fark vardır: Örneğin baltayı taşa vurmak'ı ele alacak olursak çok keskin olması gereken, ancak ağacı kesmek üzere keskinleştirilen ve sert nesnelere vurulduğunda

hemen bozulan baltanın taşa vurulması, hiç yapılmaması gereken, son derece yanlış bir iştir; istenmeden büyük bir hata işlemek, farkında olmadan önemli bir yanlış yapmak gibi bir durum, ancak böyle bir anlatımla somutlaştırılabilirdi.62 Pişmiş aşa (soğuk) su katmak deyimi ise yapılmakta, sonuçlanmak üzere olan bir işi engelleye-61) Bu deyim lehçelerde de vardır. Örneğin Kazan lehçesinde "Taz (daz) başka (başa) timir tarak" biçiminde yaşar. 62) Almancada aşağı yukarı aynı durumu dile getiren einen Bock schiessen "tekeyi vurmak" deyimi kullanılır. 102 cek, işin gidişini ve sonucunu kötüleştirecek bir girişimde bulunmak anlamına gelen, böylesine bir somutlaştırmadır. Aynı kavram alanına giren kaş yapayım derken göz çıkarmak deyiminde yine büyük bir hatanın işlenmesi söz konusudur. Ancak burada bir şeyi farkında olmadan yapmak değil, iyi niyetle ve önemli olmayan bir yönünü düzeltmek amacıyla başlanan bir işte son derece kötü sonuç verecek bir yanlış adım atılması, dönülmeyecek bir sonucun alınması anlatılır. Ata et, ite ot vermek, bütün bütün yanlış ve ters bir işi gerçekleştirmek anlamındadır. Gâvura kızıp oruç bozmak ise konuyla ilgisi olmayan bir nedenle kızarak gereksiz yere, kendisine zarar verecek bir iş yapmayı anlatır. Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak yine yanlış bir davranışın anlatımıdır. Ancak burada, biraz tamah sonucu, daha iyiyi sağlamaya çalışırken eldekini yitirme gibi kötü sonuç veren yanlış bir davranış söz konusudur. Tıpkı bu örneklerde olduğu gibi, başka bir kavram alanı oluşturan aşağıdaki deyimlerde de birbirinden farklı durumlar, nitelik ve davranışlar, somutlaştırmalarla dile getirilir. (Birini) suya götürüp susuz getirmek'te insanı her durumda aldatabilecek kadar kurnaz olan bir kimsenin niteliği anlatılmıştır. Şeytanın yattığı yeri bilmek deyiminde yine kurnazlığın anlatımı söz konusu olmakla birlikte, bir kimseyi kandırma, aldatma eyleminden söz edilmez. Şeytana pabucunu ters giydirmek deyiminde ise yine aynı kavramla ilgili olmakla birlikte, daha çok tanık olunmuş bir

duruma dayanan kurnazlık nitelemesi vardır. Bir başka kavram alanına geçecek olursak kendi yağıyla kavrulmak deyiminde, kendi olanaklarıyla çok tutumlu, ekini belli etmeyen bir geçim anlatılırken aynı kavram alanına giren sinekten yağ çıkarmak'ta hem hasislik hem de her işin çıkar sağlanabilecek bir yönünü hesap edip ona göre davranma dile getirilir. Sakaldan kesip bıyığa eklemek deyimi kendi yağıyla kavrulmak deyimine anlamca çok yakın olduğu halde birincisi 103 daha çok, eyleme dönüktür; geçmiş, tanık olunmuş olaylara dayanırken ikincisi süreklilik gösterir; sürekli bir geçim biçimini anlatır. Bu örnekleri de kolayca çoğaltabiliriz. Hemen her demet içinde yer alan deyimlerde değişik benzetmelerle birbirinden anlamca ayrılan somutlaştırmalarla karşılaşırız. Çoğunluğu eylemlerden oluşan yukarıdaki somutlaştırma örneklerinden sonra, tamlama ve tek öğeli deyim niteliği taşıyan kimi deyimlere de kavram alanlarına göre yer vermek istiyoruz ki, bunlarda da özgün ve güçlü benzetmelerle somutlaştırmaya başvurulduğu görülmektedir. Kavram alanlarına göre ele alınacak olursa, insanlara özgü huyların, karakterlerin, ruhsal yapıların ve niteliklerin belirlenmesinde yararlanılan deyim aktarmalarının sayısı yazı dilimizde adamakıllı kabarıktır. Bunlarda dikkati çeken bir nokta, özellikle yadırganan, hoşlanılmayan ruhsal yapıları dile getirenlerin, kötüleyici, aşağılayıcı olanların sayısının çokluğudur. Bunları, anlamca yakınlıkları açısından, öbekler halinde sıralamayı uygun bulduk: kaypak sinameki iki yüzlü fırdöndü fırıldak cambaz sinir küpü deli fişek deli bozuk kavga kaşağısı eli maşalı eli sopalı mikrop karıştırıcı kara çalı yılan iblis gâvur III feleğin çemberinden geçmiş şeytan şeytanın art ayağı kulağı kesik hinoğluhin lâf ebesi çene kavafı çalçene çenesi düşük çenesi kuvvetli çenebaz IV eli bayraklı çirkef kaçık yaltakçı şakşakçı dalkavuk kılkuyruk çanak yalayıcı yağcı sallabaş kahve dö- vücünün hınk deyicisi çıtkırıldım nanemolla VI muhallebi çocuğu hanım evlâdı anasının kuzusu mahalle karısı sokak süpürgesi fındıkçı erkek Fatma

düttürü Leyla saçaklı Kaziye kokmuş VIII IX boşboğaz çaçaron dilli düdük ağzı lâf yapan ağzı kalabalık eli yufka cebi delik ipsiz boş gezenin boş kalfası kaldırım mühendisi donsuz yapışkan sulu VII pişkin yüzsüz tok evin aç kedisi arayıcı fişeği piç kurusu şeytan çekici bacaksız cin tekne kazıntısı 104 Bu örneklere, değişik alanlardan kavramları yansıtan ta- maymun, telaşe müdürü, lüzumsuz işler müdürü, so- 105 ¦ il ğuk neva, yere bakan, şıpsevdi, gelgeç, maymun iştahlı, kulağı delik, ağzı sıkı, ağzı pek, eli sıkı, mıhsıçtı, kirli çıkı... gibi pek çoğunu ekleyebiliriz. Birkaçı dışında, tümüyle olumsuz yargıları yansıtan bu örneklerden, özellikle karakter açısından güvenilmez nitelikteki insanları belirleyenlerin (I. öbek) ve gereksiz yere, çok konuşanları betimleyenlerin (III. öbek) sayısının kalabalık olduğu görülmektedir. Bizce bu durumda, Türklerin bu iki tür insanla ilgili değerlendirmelerinin etkisi olmalıdır. Özellikle çok konuşmanın ve fazla konuşan kişinin toplum içindeki değerlendirilişi ilgi çekicidir. Anlatım yolu, anlatımdaki özgünlük ve başarı açısından ele alacak olursak, çok ve yersiz konuşanlarla ilgili deyimlerden lâf ebesi ve çene kavafında bir yaratı sayılabilecek buluşlar, an-lambilim açısından "alışılmamış bağdaştırmalar"63 sayılabilecek anlatım biçimleriyle karşılaşırız. Çenebaz bir ömekseme (analo-gie) ürünüdür (krş. cambaz, hokkabaz gibi örneklere uydurulmuştur). Dilli düdük bir aktarma, çaçaron ise Cicero kişi adından bozma, onunla ilgi kuran bir anlatım biçimidir. Sinirli, kavgacı kişileri dile getiren II. öbekteki e/i maşalı, eli sopalı, eli bayraklı deyimleri doğrudan doğruya birer figür yaratarak bunların ortaya koyduğu tasarımlardan ve duygulardan yararlanmakta, etkili anlatıma yönelmektedir. IV. öbekteki-lerden kahve dövücünün hınk deyicisi, çanak yalayıcı, kılkuyruk, çok güçlü benzetme ve tasarımların tanığıdırlar. Gerek bu örneklerde, gerekse V. öbekteki kaldırım mühendisi deyiminde, aynı zamanda nükteyle ve güçlü bir yaratıyla karşılaşıyoruz. V. öbekteki çıtkırıldım ise yansımalardan da yararlanan

çok canlı bir betimleme örneğidir. Doğrudan doğruya kadınlar için kullanılan VIII. öbekteki örneklerden solca/c süpürgesi, doğadaki nesnelerin insan için kullanılmasıyla oluşan bir aktarma türüdür; çok gezen, durma-63) Alışılmamış bağdaştırmalar için bkz. Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil, III, 204-206. 106 dan sokakta dolaşan kadınları betimlemeye yönelir. Çocukları nitelemek için başvurulan öğelerin yer aldığı IX. öbekteki arayıcı fişeği de aynı yoldan anlatımın örneğidir. Tekne kazıntısı ise yaşlanmış ve artık çocuğu olmayacak kimselerin son çocuklarını anlatmada kullanılan ilgi çekici bir benzetme, özgün bir aktarmadır. İnsanların beğenilen huylarını ve niteliklerini belirlemede başvurulan aktarmalara örnek olarak da aşağıdaki deyimleri verebiliriz: uyaroğlu çöpsüz üzüm yumuşak başlı alçak gönüllü gönlü bol gönlü zengin gönlü tok gözü tok tok gözlü insan sarrafı Bu deyimler içinden, insanlar, özellikle evlenmesi söz konusu olan genç erkekler için kullanılan çöpsüz üzüm, Türkçe-nin bizce en güzel deyim aktarmalarından biridir. Üzüm gibi tatlı, sevilen bir yemişin bir de çöpünün olmayışı, onun zevkini büsbütün artırır. 'Kusuru, takıntısı olmama' kavramını somut bir biçimde dile getirmek için oluşturulan bu tamlama, evlenmeye aday kimselerin durumlarının çok elverişli, yakınlarının az olduğu hallerde kullanılır. İnsan sarrafı da ilgi çekici bir örnektir; yukarıda geçen çene kavafında olduğu gibi, burada da bir meslek adı, bir benzetme öğesi olarak kullanılmış, insanları iyi tanıyan, deneyimli bir kişi, tıpkı altın, gümüş gibi değerli maddelerin uzmanı olan kişi gibi düşünülmüştür. 107 w İnsanların fiziksel yapılarını, dış görünüşlerini betimlerken doğadaki varlıklardan, onlarla olan benzerliklerinden yararlanan deyim aktarmalarına da başvurulur. Bunlar çoğunlukla kötüleyici, aşağılayıcı anlamda kullanılır: irikıyım çam yarması yağ tulumu at anası tosun hamhalat II bastıbacak yerden bitme yer cücesi kavruk fındık kurdu çitlembik maymun şebek çehre züğürdü pişmiş kelle III yüzüne bakılmaz karakoncolos

işkembe suratlı muşmula suratlı kepçekulak kocakafa sallabaş64 pisbıyık baston yutmuş sırık Bu örnekler içinden I. öbektekiler iri yapılı kimseler için kullanılmakta, II. öbektekiler bunun tersi niteliktekileri betimlemekte, III. öbektekiler ise yüz çirkinliğini, belirli fiziksel özellikleri dile getirmektedir. Her biri değişik bir benzetme ve buluş niteliği taşıyan bu deyimler içinden örneğin pişmiş kelle, sürekli, yerli yersiz dişlerini göstererek sırıtan bir insan için kullanılan çok başarılı bir benzetme örneğidir. Çoğunlukla, doğadaki nesnelerin insana uygulanmasıyla oluşturulan bu örnekler içinden baston yutmuş'ta da özgün, ama eğlendirici bir benzetmeyle karşılaşıyoruz. Konular, durumlar, işler, sorunlar için de aşağıdaki aktarmalara başvuruluyor: çıbanbaşı ömür törpüsü demir leblebi ateşten gömlek kör dövüşü temcit pilâvı yılan hikâyesi kurt masalı bityeniği kuyruk acısı kurusıkı çocuk oyuncağı devlet kuşu yürek yarası içler acısı 64) Burada, önceki anlamdan ayrı olarak, sürekli başını sallayan kimseleri betimlemekte kula-nıldığını belirtmeliyiz. Çoğunluğu, kötülemeli anlatımı yansıtan bu örneklerden çıban başı'nda deşilmesi, ele alınması tehlikeli olan, sürekli tehlike yaratan bir durum, bir sorun dile getirilmekte; ateşten göm-lek'te yine aynı türden bir somutlaştırmadan yararlanılmaktadır. Ömür törpüsünde soyut bir kavramın, insana durmaksızın eziyet çektiren, onu hırpalayan bir sorunun, eziyetli bir işin somut bir nesneyle dile getirilmesi söz konusudur; törpünün, sürüldüğü maddeyi aşındırma özelliğinden yararlanılarak, insanın ömrünü kısaltan konu "törpü" kavramıyla ilişkiye sokulmuştur. An-lambilim açısından önceleri alışılmamış bir bağdaştırma iken sonradan genelleşince dile yerleşmiş, alışılmış duruma gelmiştir. Demir leblebide gerçekleştirilmesi çok güç bir iş, başa çıkılması zor bir kimse anlatılmaktadır. Kör dövüşü örneğiyle de son derece güçlü bir imge yaratılmıştır. Ortak bir doğrultuda çaba harcamaları, savaşmaları gereken kimselerin, kimin ne yaptığı, hangi amaca yöneldiği, kimin kazandığı belli olmayacak bir duruma gelmiş çabalamaları

betimlenirken körler arasında yapıldı- 108 109 ğı varsayılan bir dövüş tasarlanmıştır. Kuyruk acısında ve öteki örneklerde de aynı güçlü aktarmalar göze çarpıyor. Bütün bu örnekler Türkçenin, bu arada onun bugünkü en önemli temsilcisi Türkiye Türkçesinin yazı dilinin ne denli güçlü anlatıma yöneldiğine, deyim aktarmalarına ne kadar büyük ölçüde yer verdiğine tanıktır.

c) Anadolu Ağızlarında Somutlaştırma Anadolu ağızlarının çok zengin sözvarlığı içinde, yazı dilinde olduğu gibi, soyut kavram, durum ve davranışları somut bir biçimde, aktarmalardan yararlanarak dile getiren birçok örnek vardır. Bu örnekleri aşağıdaki öbeklerde sıralayarak gözden geçirmek istiyoruz: 1) İnsanoğlunun değişik durumlarda ortaya çıkan tutum ve davranışlarını somutlaştırarak anlatanlar: Sağdım sütünü, okşadım budunu; sağamadım sütünü, kör inek koydum adını (İsparta, Bölge I).65 Bu söz, kendisinden yararlanılırken hoş tutulan, övülen kimsenin bu yararlanma durumu sona erince hor görülmesi biçimindeki bir davranışı bir inekle onun sağılması üzerine uygulayarak dile getirir. Yaza çıkarttık danayı, beğenmez oldu anayı (Kayseri, Bolu, Bölge I) sözü ise iyi bir ortama ve koşullara kavuşan kimsenin güç beğenir, kendini beğenir duruma gelmesini bir hayvana uygulayarak anlatır. Mundar öldüğüne bakmaz, öd ağacından tabut ister (Bo- 65) İsparta'da derlenen değişik biçimi şöyledir: "Sütlü iken sağdım sütünü, sütsüz iken koca domuz koydum adını" (Silifke - içel). lu, Konya, Bölge I) deyiminde de yine bir başka davranışın dile getirildiğini görüyoruz; burada da durumunun kötülüğüne, yoksulluğuna karşın gözü yükseklerde olan kişinin davranışları anlatılır. Köy buldu da Müslüman sorar (Malatya, Bölge I), yine böyle bir anlatım biçimidir; zor koşullarda aradığını bulan, ama bununla yetinmeyen, titizlenen kimsenin tutumunu dile getirir. Yoksulluğuna, elverişsiz durumuna bakmadan dış görünüşünü iyi göstermeye kalkan, gözü yukarılarda olan insanların bu davranışlarını

dile getirmek üzere kullanılan aşağıdaki, birbirine yakın sözler bu davranışın ne türlü yadırgandığını göstren ilginç örneklerdir: Evde yok un bulgur, kır ata binmiş hop hop (ne yaman) kalgır (Konya, Afyon, Bölge I) Evinde yoktur gecelik, gönlünden geçer hocalık (Kars, Bölge I) Evinde yok ayran aşı, kendi gezer bölük başı (Bilecik, Bölge I) Evinde yok bulgur, ağzı çalıyor tambur (Malatya, Bölge I) Elinde yok mangır, gözü sarayda kalgır (İsparta, Bölge I) Gece mitilde yatar, gündüz çalım satar (Elazığ, Bölge I) Başındaki fese bak, girdiği kümese bak (Bolu, Bölge I) Pantolu kumaş, evinde yoktur aş (Hakkâri, Bölge I) Kepeği yok itine, kemha yamar götüne (Ordu, Bölge I) Aba bulamaz etine, atlas yamar götüne (Ordu, Bölge II) Kılığı adam kılığı, yediği ekmek kırığı (Muğla, Bölge II) Bakmaz haline, halhal takar koluna (İçel, Bölge II) Çalımına bakarsın, çırak durasın gelir; evine bakarsın, sadaka veresin gelir (Kayseri, Bölge II) Çuvalında buğday yok, boş değirmen arar (Balıkesir, Bölge I) 110 111 Bir şinik darısı var, beş değirmende un öğütmek ister (Niğde, Bölge II) Ahırda yatar, düşünde padişah görür (Niğde, Bölge II) Malını kedi götürür, gönlünü deve götürmez (Burdur, Bölge II) İş buyursan kaykılır, bir iplik çeksen kırk yaması birden dökülür (Afyon, Bölge II) 2) Değişik insan karakterlerini somutlaştırma yoluyla dile getiren deyimler-. Hem kız evinde oynar, hem oğlan evinde (Antalya, Bölge D Dağı görür tavşan, suyu görür balık olur (Sivas, Bölge I) Suyu görür balık olur, pusu görür tilki olur (Kırşehir, Bölge II) Kurtla güler, kuzuyla ağlar (Bolu, Bölge I) Ölüyü görür ağlar, davulu görür oynar (Niğde, Bölge II) Düğün evinde oynarım, ölü evinde ağlarım (Alanya Folkloru III, 53) Davulu gördüm oynarım, ölüyü gördüm ağlarım (Alanya Folkloru III, 49) Hangi tavuğun darısı çoksa onun civciviyim (Ankara, Bölge I) Arasa'da dilenir, Kalaltı'nda sadaka verir (Gaziantep, Bölge 1)66 Mercimek ağacından kırk günde iner (Alanya Folkloru ' III, 76) Eşine eşine çihdi tandır başına (Erzurum)6? 66) istanbul ağzındaki Sultanahmet'te dilenip Ayasofya'da sadaka

vermek deyimiyle bunun arasındaki yakınlık ilgi çekicidir. 67) Çeşitli oyunlar çevirerek bir kimsenin önemli bir mevki elde edişini dile getirir (Efrasiyap Gemalmaz, Erzurum Ağzı, III, 299). 112 Bir yargı bildiren, birer tümce kuruluşundaki bu örneklerin yanı sıra, Anadolu ağızlarında çok değişik aktarmalardan yararlanan ve çoğunluğu tamlamalardan oluşan aşağıdaki örnekler de karakterleri somut bir biçimde dile getirir: Yazı dilinde olduğu gibi, ağızlarda da 'geveze', 'çok ve yersiz konuşan' kavramı için çok değişik deyim aktarmalarından, somutlaştırmalardan yararlanılır. Yalnız bu kavram için, doğrudan doğruya ağızlarda kullanılan türetmelerin dışında, şu karşılıklara da rastlıyoruz: dilli dibek (Van, DS, IV) dil damak (Burdur, Gaziantep, DS, IV) yel değirmeni (Sivas, DS, XI) çenesi yelli (Kayseri, Bölge I) çenesi şakırdak (Bolu, DS, III) yalak (Afyon, Aydın, İzmir... DS, XI) şakşak ('büyük taneli tespih' anlamı da vardır; Tokat, Eskişehir, Ankara dolayları, DS, X) bağırtlak (Balıkesir, Kastamonu, Çankırı... DS, II) "Sıkılgan" kavramını adlandırırken ağızlarda ağzı yumruk (Amasya, DS, I); ağzı yumlu (İsparta, Tokat, Sivas, Konya, DS, I) gibi birden çok öğeli aktarmaların yanı sıra singin (İsparta, Giresun, Konya, Muğla, DS, X); yumulgan (Giresun, DS, XI); utansak, utancak (Çorum, Samsun, Amasya... DS, XI); udlu (İsparta, DS, XI); büznük (Kars, Erzurum, DS, II) gibi tek öğeli, aktarmalı türetmelerden de yararlanılır. Bu örneklere değişik kavram alanlarından seçtiğimiz, yine insan karakterlerini somutlaştırmayla canlandıran aşağıdaki örnekleri de ekleyebiliriz: sır tutmayan kimse' sırrını saklayan kimse' içinden pazarlıklı' boğazı kısa (Edirne, DS, II) yer delen (Kars, Bölge I) dişi kamında (Niğde, DS, IV) 113 'saf görünen kurnaz' 'sessiz, anlayışsız' 'geç kavrayan' 'ağır kanlı, kaygısız' 'cimri, görgüsüz' 'yabani' 'görgü kurallarını bilmeyen, kaba' 'parasız, yardıma muhtaç' 'tembel' 'bir şeyi elinin ucuyla tutan' 'titiz, huysuz' 'sinirli' 'çabuk kızan' 'kavgacı' 'dönek' 'inatçı' 'kıskanç' 'dedikoducu' (kadın) 'ahlâksız' 'ahlâksız, arsız' (kadın)

değersiz, bayağı kimse' heybeli melek (Niğde, Bölge II) saman sığırı (Burdur, Bölge I) soğuk beyinli (Afyon, Bölge I) gıcılamaz kağnı (Niğde, Bölge II) karaçanak (Artvin, DS, VIII) gözü dar (Niğde, Gaziantep, Bölge I) ılkıdan tutma 68 (Tokat, DS, VII) akkaya bülbülü (Edirne, DS, I) ciğeri çıkık (Alanya Folkloru, III, 101) yapışık (Niğde, DS, XI) ağır daban (İsparta, Burdur, Tokat, DS, I) mum elli (Afyon, Bölge I) huy çılcısı (Çankırı, Bölge II) ramazan tiryakisi (Aydın, Bölge II) cin kafalı (Kayseri, Bölge I) naili beygir (Afyon, Bölge I) macuncu fırıldağı (Kocaeli, Bölge II) odun kuyruk (Denizli, Bölge I) günü^ gömleği (Konya, Bölge I) haber tulumu (Rize, Bölge I) İtinalı (İsparta, DS, VIII) fışgı (Yozgat, DS, XII) adam küsuratı (Ordu, Bölge I) i 'sevimsiz, soğuk' 'sevimli, cana yakın' 'uçarı, havai' 'kazandığını tutamayan' 'çok gezen' 'gereksiz yere üzülen' 'fettan' (kadın) 'utangaç' donyağı dolması (Sivas, Bölge I) yıldızı dişi (İsparta, Tokat, Sivas, DS, XI) yel beyinli (Giresun, Bölge II) altın oluğu (Rize, Bölge I) ayağı cıvık (Gaziantep, Kayseri, Bölge I) ödenmiş borçların kefili (Denizli, Muğla Bölge I) peşkir atlamış (Mansuroğlu, Edirne Ağzı, 187) eli koynunda (Antalya, DS, V) 68) ilki (yılkı) 'at sürüsü, yabani at sürüsü' anlamındadır. Deyimin hayvanlar için kullanılırken insanlara da uygulandığı anlaşılıyor. 69) günü Anadolu ağızlarında, pek çok yerde 'kıskançlık, haset' anlamında yaşamaktadır (Is-- parta, Balıkesir, Çanakkale... DS, VI). Ayrıca 'kıskanç' için günücü sözcüğüne de rastlıyoruz. 114 Bu anlatım biçimleri arasında değişik aktarmalardan yarar-vl lanan kimi örnekler gerçekten, ilgi çekicidir. Örneğin 'nazlı kız' ;¦. için çiçeklerle ilgili bir aktarmaya başvuran gölge fesleğeni (De-nizli, Bölge I), 'kucak çocuğu' için kucak gülü (Samsun, Bölge > II), 'görmüş geçirmiş' kavramını yansıtmak üzere kullanılan yedi î baharın yoğurdunu yemiş (Yozgat, Bölge I), kaç kuzu başı ye-i miş (Trabzon, Bölge II), güneyini kuzeyini otlamış (hayvanlara ;; illişkin bir benzetmeye dayanıyor, Yozgat, Sivas, Bölge I) deyimleri bu arada sayılabilir. 5; 3) İnsanı üzen, inciten durumları, karşılaşılan çeşitli olayları dile getiren

deyimler: 'i Yaşam boyunca karşılaşılan, çoğunlukla yadırganan, bir |: düş kırıklığı yaratan durumları somutlaştırarak anlatan aşağıdaki fi deyimler gerçekten, ilgi çekicidir: i Men umaram bacımdan, bacım ölür acından (Kars, Van, |Bitlis, Bölge I) İ: us Elin tazısı gider av getirir, bizimki gider çulu götürür (Sivas, Bölge I) Ellerin çocuğu büyüdü, elini aldı; benimki büyüdü, lya-ğımı aldı (Alanya Folkloru, III, 55) Ortaköylü Kör Ömer, oturmuş kürkün yamar; ben ondan ekmek umarım, o benden ufak70 umar (Niğde, Bölge II) Isınmadan ateşine, kör oldum tütününe (Giresun, Bölge I) Sürüsünü ben güderim, gelinini kel alır (Niğde, Bölge I) Bıraksam beymez7^ dökülür, bırakmasam tulum yırtılır (Bölge 1)72 Dağdan ayı gelir, ahırdan öküz çıkarır (Antalya, Bölge I) Çocuk sarı bokta, gelin al duvakta (Malatya, Bölge I) Kurdun adı çıktı, çakal dünyayı batırdı (Rize, Bölge I) Berberliği benim başımda belliyor (Gaziantep, Bölge I) Bıldır ölmüş bir eşek, gelin bu yıl ağlaşak (Gaziantep, Sivas, Bölge I) Cami yapılmadan körler dizilmiş (dizilmesin) (Bolu, Konya, Bölge I)73 Neyin üstüne neyin yeneceğini biliriz ya, ortada dönen bulgur pilavı (Niğde, Bölge I) Seçti seçti seçmeliğe74 düştü (Van, Bölge I)75 Adam sandım eşeği, kaba serdim döşeği (Adana, Konya, Bölge I) Gelin oynamayı severdi, güveyi de çalgıcı çıktı (Kayseri, Bölge 11)76 Topuğuma çıkmayan çaylar çıktı da başımda yaylar (Alanya Folkloru, III, 86) 70) 'Ekmek ufağı, kırıntısı.' 71) Pekmez. 72) Aynı sözün Bor'dan derlenmiş şu değişik biçimi vardır: Koyversen pekmez dökülür, koyver-meşen belin bükülür. 73) Cami yapılmadan körler kapıyı aldı (Malatya, Bölge I) biçimi de vardır. 74) Gübrelik. 75) Yazı dilindeki Dazlayan daza, kel başlı kıza düşer sözüne yakınlığı dikkati çekiyor. 76) Birbirine her yönden uyan eşler ve arkadaşlar için kullanılıyor. Hasın yangın amma, alevi dışarı çıkmıyor (Niğde, Bölge I) Ben isterdim gözü sürmeli; onlar yolladı köyden sürmeli (Trabzon, Bölge II) Beni ister ensesi bitli; ben isterim beli divitli (Samsun, Bölge II) Kaşığa koydum sığmadı; kepçeye koydum dolmadı (Malatya,

Bölge 11)77 Gören doymuş usanmış; görmeyen iyi bir şey sanmış (Malatya, Bölge I) Böyle tilkinin böyle kuyruğu olur (Sivas, Bölge I)78 Ektiğim biçtiğim nohut, çarşıya geldin de leblebi mi oldun? (Malatya, Yozgat, Bölge 1)79 Elin derdi güzel ile körpede; benim derdim bir kilecik arpada (İçel, Bölge I) Yediğim soğan olsun, sardığım civan olsun (Konya, Böl- gel) Üç gün/ü/c seyis olmuş, kırk senelik gübre karıştırıyor (Dağlıoğlu, İsparta, 79) Genellikle bir yargı bildiren, tümce biçimindeki bu sözlerden sonra, Anadolu ağızlarındaki kimi deyimlere de yer vermek istiyoruz ki, bunlarda insanoğlunun yaşam boyu karşılaştığı değişik durumlar, bu durumlar karşısındaki tutumlar yine somutlaştırmayla ve bir eylem biçiminde dile getirilir: Cansız koyundan süt sağmak (Malatya, Bölge I) Ördek demeden göle bakmak (Rize, Bölge I) Köre bir pabuç verip de oraya basma, buraya basma demek (Konya, Bölge I) 77) Yazı dilindeki Doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı sözünün değişik biçimi. 78) Yazı dilindeki Böyle başa böyle tıraş deyimi benzeri. 79) Eskiden fakirken zenginleşip eski dostları tanımayanlara, genelde, kadınlarca söylenir. Şehre gitti, leblebi oldu biçimi de vardır. 116 117 Sındırgı'yı sıyartıp Karaağaç'a kandil takmak (Balıkesir, Bölge 1)80 İğneyurdundan geçirmek (Edirne, M. Mansuroğlu, 187)81 Kilimin dört ucunu suya koyvermek (Malatya, Elazığ, Bölge I) Davuluna davuluna vurup bir de kasnağına kasnağına vurmak (Balıkesir, Bölge 1)82 Kulağından gebe etmek (Afyon, Bölge II)83 Gözlerini içine çevirmek8A (Denizli, Samsun, Bölge I, II) Sazını saklamak (Tokat, Bölge 1)85 Ağza sığdıramamak (T. Günay, Rize Ağzı, 18/84)86 Ciğere el atmak (Niğde, Bölge I) Ak üstünde karayı görmekten hoşlanmamak (Adana, Bölge I) Körü yara kıstırmak (Erzincan, Bölge II) Taş elinde olmak (Kırşehir, DS, X) Hem camide, hem kilisede mum yakmak (Trabzon, Böl-gell) Sakala göre tarak vermek (Burdur, Ankara, Bölge I) Kar üstünde kırağı kadar sevmek (M. Mansuroğlu, Edirne 187)87 Pişene kadar sabredip soğuyana kadar sabretmemek (Gaziantep, Bölge I)

Göçü yükletmek (Niğde, Bölge II) 80) 'Pek çok işin üstesinden gelip birçok deneyim kazanmış olmak' anlamında, İstanbul ağzında da kullanılmaktadır. 81) Bu incelemede İne yurdundan geçirmek biçiminde verilmiş olup 'güç bir işi başarmak' biçiminde açıklanmıştır. 82) 'Önce aşırı iltifatta bulunup sonra kusurunu yüzüne vurmak'. 83) Telkinde bulunmak.' 84) 'Derin derin düşünmek.' 85) 'Baştan ses çıkarmayıp bir işin sonunu beklemek.' 86) 'Ağza sıhturamamak' biçiminde verilmiştir; 'cesaret edip söyleyememek', 'söylemeye utan; mak' anlamındadır. 87) Kırağı sözcüğü kıra olarak verilmiştir. 118 Sırtı kavak dibine gelmek (Ordu, Bölge I) Yangına çıra ile koşmak (Ordu, Bölge I) Oynayan taşa ayak asmak (Hakkari, Bölge I) Güneşinde mendil kurumamak (Trabzon, Bölge II) Korktuğu kora basmak (İsparta, Bölge I) Minareye dışından çıkmak (Gaziantep, Bölge I) Sözü heybenin delik gözüne atmak (Kayseri, Bölge I) Eşeği dah demek (Niğde, DS, V)88 Yumurtadan yonga soymak (Tokat, Ordu, Bölge I)89 Sol memeden emdirmek (Alanya Folkloru, III, 110)90 Başını pıtırak çuvalına sokmak (Alanya Folkloru, III, 102)91 Kediyle çuvala girmek (M.H.Bayrı, HBH, IV, No. 37. 19) Anadolu ağızlarında somutlaştırma ürünü deyimlerin zenginliği yukarıdaki örneklerde de görülmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, belli bir kavrama ya da bir kavram alanına eğilecek olursak bu zenginlik daha da belirginleşmektedir. Örneğin, eylem biçimindeki örneklerden "kızmak, sinirlenmek" kavram alanındaki değişik, aktarmalı anlatım biçimleri dikkati çekecek kadar boldur: Derisine sığamamak 'çok kızmak' (Tokat, Bölge I) Kan tulumu olmak 'çok kızmak' (Giresun, Bölge I) Çehresi kırk kat olmak (İsparta, Bölge I) ve Çehresinden katran akmak 'çok sinirlenmek' (İsparta, Bölge I) Cin atma binmek 'çok fazla sinirlenmek' (Bolu, Çankırı, Bölge I) 88) 'işi iyi gitmek, kazancı hızla artmak.' 89) 'Çok cimri olmak.' 90) 'Öksüz, üveyi evlat muamelesi yapmak.' g1) 'Başını derde, belâya sokmak.' Burada pıtırak, puturak biçimindedir. 119 r Dalağına dokunmak

'öfkelendirmek' (Alanya Folkloru, III, 104) Yaşam boyunca karşılaşılan durumları yukarıda gösterildiği gibi, yerine göre yargı bildiren bir tümce, yerine göre de bir eylem biçiminde dile getiren örneklerin yanı sıra Anadolu ağızlarında karşılıklı konuşma biçiminde düzenlenmiş kimi deyimler de vardır ki, bunlar da anlatılmak istenen durumu sahneleyerek somutlaştırmaya yönelirler: Örneğin, Ben "misafir almam" derim, sen "eşeğimi nereye bağlayayım?" dersin (Konya) ya da bunun değişik biçimi olan - Misafir, seni hana koyan yok. - Okumu yayımı nere koyam? (Elazığ) gibi.92 Anadolu ağızlarında somutlaştırma ürünü olarak gözden geçirdiğimiz, her biri güçlü bir anlatımı dile getiren yukarıdaki sözler içinden kimileri gerçekten özgün ve üzerinde durmayı gerektirecek kadar ilgi çekicidir. Örneğin "Berberliği benim başımda belliyor" sözü, yazı dilinde tecrübe tahtası, tecrübe tahtasına çevirmek biçiminde anlatım bulan kavramın kişiye zarar veren yönünü, acemiliğin yarattığı tedirginliği daha etkileyici bir yolda ortaya koymaktadır. Yazı dilinde "Yüz verirsin Ali'ye, gelir eder halıya" biçimindeki somutlaştırma ürünü kendisine iyi davranılan, ancak buna layık olmadığı sonradan anlaşılan kimsenin beklenmedik kötü davranışını dile getirirken, "Adam sandım eşeği, kaba serdim döşeği" aynı durumun bir başka yoldan anlatılışıdır. Yazı dilindeki "Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş" deyimi birbirine uyan, birbiriyle uyumlu bir çift oluşturan eş ve ar- 92) Bu türden deyimlerimizin daha çok ortak dilimizdeki örneklerine yer veren, Kerim Yund'un "Sorumlu-yanıtlı savlarımız" (T. Folk. Ar. 17 (1977), 8046-47) adlı yazısında; "- Leylek benim neden komşum? - Yazın, gelir, kışın gider" "Kele -Yıkandın mı demişler; -Tarandım bile! demiş" gibi örnekler biraraya getirilmiştir. Aynı araştırıcının "Sorulu savlarımız" (T. Folk. Ar. 15 (1973), 7060-62) adlı yazısında ise "Ana gezer, kız gezer, bu çeyizi kim düzer?" "Kel nerede, Azapbaşı hamamı nerede?" gibi, soru biçimindeki örneklere yer verilmiştir. 120 kadaşları somut bir biçimde, tencereyle

kapağı tasarımından yararlanarak anlatır. Kayseri'den derlenen "Gelin oynamayı severdi; güveyi de çalgıcı çıktı" deyimi yine aynı durumu bambaşka bir yoldan, değişik kavramlara dayanarak canlandırmaktadır. Çizilen tablo hem nükteli, eğlendirici, hem de çekici ve güçlüdür. Bütün bu örneklerin yanı sıra, yine somutlaştırma ürünü olan ve değişik olayları etkili bir biçimde dile getiren aşağıdaki türden deyim aktarmalarıyla da karşılaşıyoruz: kırk düğüm 'çözülmesi olanaksız iş' (Niğde, DS, VIII) sokma kuyruk 'iç güveyisi' (Bolu, Bölge I) iki avrat aşı 'birkaç kişinin karışmasıyla ortaya çıkan kötü iş' (Gaziantep, Bölge II) ufak uşak bit yavşak (İsparta, Bölge I) ve sarı kız sanca-ğanlan yetmiş iki enceğenlen (Kırklareli, Bölge I). Bu son iki deyim çoluk çocukla birlikte gidilen bir yerde oluşturulan kalabalığı yansıtmaktadır.

ç) Türkiye Türkçesinde Öteki Deyim Aktarmaları Dünyadaki bütün dillerde olduğu gibi, Türkçenin bütün lehçelerinde ve Türkiye Türkçesinde de deyim aktarmalarının somutlaştırma adını verdiğimiz türünün dışında kalan örneklerine sık sık rastlanır. Kısa yoldan, kolay ve güçlü, yerine göre de etkili anlatım sağlayan bu anlatım biçimlerine, türlerine göre, aşağıda yer veriyoruz. 1) Organ adlarının, vücutla ilgili sözcüklerin ve insana özgü niteliklerin doğaya uygulanması:93 Bu türde, insanın anlatım sırasında doğadaki varlıkları, in- 93) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Doğan Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 124-126. 121 san organlarının ve vücutla ilgili nesnelerin adlarıyla anması söz konusudur. Bu aktarma sırasında bu nesnelerin vücutla ilgili kavramlara biçim ve işlev açısından yakınlığı, benzerliği temel alınır. Örneğin, Türkçedeki göz sözcüğü bu eğilimle biçim açısından benzerliği olan başka nesneler için de kullanılmaktadır: Peynirdeki gözler, dolabın gözü, bir göz oda gibi anlatımlarla iğne gibi nesnelerdeki deliği, ağaç dalındaki tomurcuklu yeri ve bir

kaynakta suyun çıktığı yeri anlatmak üzere göz'den yararlanılması bu tutumun örnekleridir. Aynı tutum, ufak tefek ayrımlarla her dilde görülür: Arapçadaki ayn sözcüğü de 'göz'le birlikte 'kaynak' anlamını taşır; Fransızcadaki oeil göstergesiyle yine gözle birlikte, eşyanın göze benzeyen bölümleri anlatılır; İn-gilizcedeki eye da aynı zamanda 'iğne deliği', 'ilmek', 'ilik' demektir. Türkçedeki ağız sözcüğünü bardağın ağzı, fırın ağzı gibi tamlamalarda doğaya uygulayarak kullandığımız gibi, Fransızcadaki bouche sözcüğünü de bir fırının ağzını anlatmada (la bo-uche d'un four) kullanabiliriz. Bu örnekler daha birçok dildeki belirtileriyle, kolayca artırılabilir. Türkiye Türkçesinde el, kol, ayak, bacak, dirsek, taban, topuk, parmak, tırnak, boyun, boğaz, dil, burun, kaş, diş, kulak, baş, alın, bel, sırt, meme gibi göstergelerin böylece, doğadaki nesnelere aktarılmaları sonucunda çokanlamlı duruma geldikleri görülür. Bunlardan bir bölümü dil, burun, boğaz, bel, sırt gibi, birer coğrafya terimi niteliği kazanırken bir bölümü de dirsek, topuk, diş gibi, değişik alanların terimi olmuşlardır. Otomobil lastiklerinin dışa gelen bölümlerine yanak denmesi de aynı eğilimin belirtisidir. Aynı tutum, insan vücuduyla birlikte, giysilerle, bunların bölümleriyle ilgili kavramların da aktarılmasına yol açar: Karşı yaka, dağın eteği, silindir gömleği gibi kullanımlar bunun örneğidir. İnsana özgü niteliklerin, bu niteliklerle ilgili sıfatların doğa- 122 ya aktarılması da benzeri bir tutumun tanığıdır. Şiirde ve düzyazıda başvurulan ve yazın çalışmalarında kapalı iğretileme (Osmanlıca istiâre-i mekniye) adı verilen bu eğilimle varlıkların ki-şileştirildiği, somut ve soyut kavramların böylece güçlü ve canlı bir biçimde dile getirildiği görülmektedir. Deli deniz, hırçın deniz, hasta deniz (Ahmet Haşim'de geçer), deniz hıçkırıyordu gibi örnekler, gülen ay, ay uyumuş, ay dalıyor; rüzgârın nefesi, rüzgârın fısıltıları, rüzgâr saçlarımı okşarken; bakire zambak (Yahya Kemal), yorgun sarı yapraklar (Ahmet Haşim), çılgın düşünceler, haydut bir akşamdı (Attilâ İlhan) gibi kullanımlar aynı anlatım biçiminin belirtileridir. 2)

Doğayla ilgili sözcüklerin insana uygulanması:^ Doğadaki nesneleri gösteren öğelerin ve doğadaki varlıkların niteliklerinin insanlar için kullanılması da her dilde görülen bir aktarma türüdür. Bu eğilimle Türkiye Türkçesinde aslan, koç, kuzu, tilki, kaz, kurt, çakal, öküz, eşek, ayı, domuz, köpek (it), maymun gibi göstergelerin insanları betimleyerek adlandıran öğeler olarak kullanıldıkları görülür. Bunlar içinden bir bölümü aslan, koç, kuzu(m) örneklerinde olduğu gibi, yüceltme amacıyla, sevgi göstermek için yararlanılan sözcükler iken çoğunluğu, tilki, çakal, eşek, domuz öğeleri gibi, aşağılayıcı niteliktedirler. Yine, çoğunlukla aşağılayıcı amaçla armut, kabak, balkabağı, hıyar gibi sebze ve meyve adlarından yararlanılır. Yazın incelemelerinde açık iğretileme (istiâre-i musarra-ha) adını alan bu tür aktarmalardan bir bölümü, doğadaki, çevremizdeki nesnelerin ve bunlara ilişkin niteliklerin insanlara aktarılması yoluyla doğmuş ve sulu, pişkin, yırtık, yapışkan, çir-kef, fırıldak gibi, dile yerleşmişlerdir. Daha önceki bölümlerde değindiğimiz, bu deyim aktarmalarının mikrop, pişmiş kelle, 94) Geniş bilgi için bkz. aynı yer, s. 150-153. 123 sokak süpürgesi, çıbanbaşı, bityeniği, çocuk oyuncağı gibi örnekleri, somutlaştırma çabasının ağır bastığı öğeler olarak ayrı bir bölümde biraraya getirilmişlerdir. Aynı eğilime, yazın dilinde etkileyici anlatım biçimi olarak sık rastlanır; ilgi çekici örnekleri kimi zaman dile yerleşir. Divan şiirinde mâh, meh 'ay', seru 'servi', büt 'put, güzel' gibi sözcüklerin doğrudan doğruya sevgiliyi anlatmak üzere kullanılışı, gon-ca'nın ağız, dürr 'inci'nin gözyaşı yerine geçmesi, nihai 'fidan'ın güzel, ölçülü vücut yapısını ve bu niteliği taşıyan sevgiliyi dile getirmesi, aynı anlam olayının belirtileridir. Halk şiirinde de aynı türden aktarmalara başvurulur. "İpek bürük bürünmüş/ Niksar'ın fidanları" diyen halk ozanı fidan sözcüğüyle Niksar'ın fidan gibi kızlarını çok etkili bir biçimde canlandırmaktadır. Bir nesneyi, göze batıcı, çarpıcı özelliklerini belirtebilmek için doğadaki, benzeri nesnelerin adlarıyla anma eğilimi yine açık iğretileme denen

aktarmaları ortaya çıkarır. Türkiye Türk-çesindeki kavramları gözden geçirirken (bkz. II.2.c. bölümü) üzerinde durduğumuz, değişik kavram alanlarında birçok nesne bu yolla güçlü, çekici anlatıma kavuşmuşlardır. Örneğin çiçeklere ad olan gelinyanağı, kızgüzeli, aslanağzı, tavşankulağı, kuşburnu, aslanpençesi, devetabanı, horozibiği, öküzgözü gibi öğeler bu türdendir. Türkçede kendine özgü bir anlatım biçiminin ve büyük bir zenginliğin tanığı olan limonküfü, camgöbeği, vişneçürüğü, gülkurusu, yavruağzı, kavuniçi, tavşankanı, ördekgagası gibi pek çok renk tonları yine bu yoldaki aktarmaların ürünüdür. Kadınbudu, dilberdudağı, bülbülyuvası gibi yemek ve tatlı adlarını da burada sayabiliriz. 3) Duyularla ilgili kavramlar arasında aktarmalar: Yine etkileyici, güçlü anlatım sağlamak üzere her dilde zaman zaman yararlanılan bir aktarma türüdür. Sevgi, yakınlık 124 dolu bir sesi bir Fransız une voix chaude 'sıcak bir ses' diye nitelerken ses gibi, işitme alanının bir kavramını sıcak gibi, dokunma duyusuyla ilgili bir sıfatla birleştirmektedir. Aynı anlatım biçimi Türkçede de vardır; sıcak bir ses kullanımının yanı sıra ılık bir ses, yumuşak bir ses, tatlı bir ses tamlamalarından da yararlanabiliriz. Hemen her dilde söze, tatlı, acı gibi sıfatların yakıştırıldığını görürüz ki, bu da aynı türden bir aktarmadır. İranlı, suhenân-ı şîrîn tamlamasıyla aynı bağdaştırmaya giderken Rus da sladkie reci sözüyle aynı türden bir aktarmaya başvurur. Türkçede, bu yoldaki anlatım biçimi Köktürk yazıtlarında da görülür; süçig sab 'tatlı söz' tamlamasıyla karşılaşılır.95 Bunun yanı sıra tatlı konuşmak, tatlı tatlı anlatmak, acı söylemek, acı söz kullanımlarından yararlanılır. Tatlı gibi, tadalma duyusuyla ilgili bir sıfat, görme duyusuyla ilgili olan renk kavramları için de kullanılmaktadır: Tatlı kahverengi, tatlı renkler gibi. Ayrıca, yine aynı türden acı san, acı yeşil, çiğ renkler bağdaştırmalarına da rastlıyoruz.

d) Anadolu Ağızlarında Öteki Deyim Aktarmaları Yazı dilindeki belirtilerine önceki bölümde değindiğimiz aktarma türlerinin Anadolu ağızlarında da zengin örnekleriyle karşılaşıyoruz. Değişik, çoğu yazı dilimizde bulunmayan kavramları dile getirmek üzere türetmeler yapan, böylece büyük bir zenginliğe kavuşan ağızlarda, somutlaştırma dışında kalan deyim aktarması türlerini aşağıda ele alıyoruz. 1) Organ adlarının, vücutla ilgili sözcüklerin, insana öz-9ü niteliklerin doğaya uygulanması: Bu aktarma türü Anadolu ağızlarında da çok yaygındır. 95) Örneğin Kül Tigin yazıtı, güney yönü, 6. satır. 125 Baş, göz, el, ayak, dirsek, diz, bilek gibi vücut bölümleri ve organ adlarıyla giysilerin ve giysi bölümlerinin doğadaki nesneleri anlatmada kullanılmasının yanı sıra, ağızlarda yaşayan, birçoğu Eski Türkçeden gelme sözcüklerden de aynı yolda yararlanıldığı görülür. Örneğin Eski Türkçede 'sırt' anlamında geçen, bugün Anadolu'da eyin, eğni, eğin biçimlerinde, aynı anlamda ve 'göğüs kemiği', 'vücut', 'beden' anlamlarında kullanılan eğin sözcüğü9^ 'üst baş, giyecek, iç çamaşırı' anlamlarını da kazanmıştır. XI. yüzyıl metinlerimizde 'göğsün başı' anlamında, töş biçiminde geçen, bugün ağızlarda döş olarak yaşayan sözcük Anadolu'da 'ön taraf (Erzincan, Hatay, DS, X), 'yamaç, bayır' (Zonguldak, Kars, DS, IV) anlamlarıyla kullanılmakta, dağ döşü ise Ağrı dolaylarında 'dağ eteği' anlamında geçmektedir. Ortak dilde rastlanmamakla birlikte, Anadolu'da dağ kellesi 'dağın tepesi' tamlaması da vardır. (Bayburt, Kars, Ağrı, DS, IV). Aynı biçimde böğür sözcüğü de Anadolu'da 'dağ yamacı' (İsparta, Burdur, Denizli, İzmir, Tokat... DS, II) anlamında kullanılır. 'Baş belâsı', 'zararlı' anlamındaki böğür kazığı, böğür oku gibi aktarmalar da (Amasya, Erzurum) aynı anlatımın somutlaştırmaya yönelen örnekleridir. Koltuk, kolçak sözcüklerinin de ağızlarda bu yoldaki kullanımlarına rastlıyoruz: Kolçak 'bir çarkı döndürmek için kullanılan kol' (Adana, DS, VIII); koltuk 'fırının köşesi' (Samsun) ve 'mısır ve buğday fidesinin yanlarından çıkan filizler' (İçel,

DS, VIII) anlamlarına gelir. Anadolu ağızlarındaki bu eğilim, yer adlarında kendini iyice belli eder. Yurdumuzdaki köy adları incelenecek olursa yaka sözcüğüyle yapılmış Yakaköy, Yakabağ, Yakaboyu, Alayaka, Yakacık gibi 60 kadar yerleşim yeri adıyla karşılaşılmaktadır.97 Aynı kaynakta, boğaz sözcüğüyle kurulmuş Boğazköy, Boğaz- 96) Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri), I; 77-25. 97) Bkz. Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu, 2 cilt, yayımlayan T.C. İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1946; Mülkî idare Bölümleri, yayımlayan T.C. İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1968; Köylerimiz, yayımlayan T.C. içişleri Bakanlığı, Ankara, 1968. 126 başı, Boğazcık, İçboğaz, Yukarıboğaz gibi pek çok köy adı karşımıza çıkıyor. Belcik, Beldağı, Beldibi gibi adları oluşturan bel sözcüğü ve bunun türevi belen (50'den fazla yerleşim merkezinin adıdır) yine çok yaygındır. Göz sözcüğü ve bunu türevleriyle yapılmış Göztepe, Gözpınarı, Göze/i, Gözce, Gözlüku-yu, Gözkaya, Gözenek, Sugözü, Sugöze gibi adlar da çok sık rastlanan örneklerdendir. Aynı tutumu baş sözcüğünde (Subaşı, Çayırbaşı, Çaybaşı gibi örneklerde), ayrıca ağız, kol, yüz, boyun sözcüklerinde de görüyoruz. Anadolu ağızlarındaki, insanla ilgili sözcüklerin birer aktarmayla doğadaki nesneler için kullanılışına tanık olan örnekler arasından belli bir kavrama yönelecek olursak ilginç adlandırmalarla da karşılaşırız. Örneğin yukarıda yerebatan, yerege-çen, yerekaçan, kızılot gibi karşılıklarına değindiğimiz 'ha-vuç'un gelinparmağı (Eskişehir, Çankırı, Ankara... DS, VI), kı-nalıparmak (Konya, DS, XII), heybegüzeli (Afyon, DS, VII) gibi adları bu sebzeyle ilgili birçok addan yalnızca birkaçıdır. 2) Doğayla ilgili sözcüklerin insana uygulanması: İnsanların çeşitli niteliklerinin, tutum ve davranışlarının dile getirilmesinde, yine, anlatıma güç vermek üzere, doğadaki nesnelerden yararlanılması, yazı dilinde de gördüğümüz bir deyim aktarması türüdür. Anadolu ağızlarında bu açık iğretileme olayının özgün örnekleriyle karşılaşıyoruz. Örneğin yoğurt, pekmez, su gibi sıvıların kaplarından sızan son damlalara Anadolu

ağızlarında verilen sırkıntı adı (Aydın, Eskişehir, Tokat, Kars, İçel dolayları, DS, XI), Konya dolaylarında 'tortu' anlamına gelirken İçel dolaylarında 'yaşlanmış erkeğin son çocuğu' anlamında kullanılır ki (DS, X), yazı dilindeki tekne kazıntısına benzeyen bir aktarmanın belirtisidir. Aynı tutumla, 'hayvanların, içinde yem yediği, su içtiği kap' demek olan yalak ve bunun değişik biçim- 127 r leri 'geveze, boşboğaz, söz taşıyarak ara bozan' (Afyon, İzmir... DS, XI) anlamına gelmektedir. Yukarıda geçen, 'büyük taneli tespih' ve 'ses veren oyuncak' demek olan şakşak sözcüğü de aynı türden bir aktarmayla 'geveze' yerine kullanılmaktadır (Kütahya, Tokat, Eskişehir, Ankara... DS, XI). 'Zamk' anlamına gelen yapışkan sözcüğüyle de aynı eğilimle, 'uyuşuk, tembel' kavramı yansıtılıyor. (Niğde, İsparta, Bolu... DS, XI) Bunun tam tersi, 'çok gezen, sürtük' diye nitelenen kimseler için de yalaka (İsparta, DS, XI) sözcüğüne başvuruluyor. Yapışkanın aynı zamanda 'arsız, sırnaşık' anlamına da -tıpkı yazı dilinde olduğu gibi- rastlıyoruz (İsparta, Bolu, Muğla, aynı yer). Ayrıca, bir çeşit yapışkan ota verilen yapışak adı (İsparta, Denizli, Muğla... DS, XI) yine 'arsız, sırnaşık' anlamını yansıtmak üzere kullanılıyor. Ağızlardaki ilginç bir aktarma da 'genç, taze, deneyimsiz' kimseleri anlatmada başvurulan koruk sözcüğüdür (Niğde, İçel... DS, VII). Yazı dilinde yontulmamış biçiminde anlatım bulan ve görgü kurallarından yoksun, toplum yaşamına uymayan kimseler için kullanılan sıfatın yontulmadık ve yonulacak biçimlerine ise yine Anadolu'da rastlıyoruz (Afyon, İsparta, Burdur, Denizli... DS, XI). Bunların yanı sıra ezgin sıfatı 'paraca durumu bozuk kimse' (Burdur, Denizli, Kütahya... DS, V) yangın yangılı, yangunlu, yanık sözcükleri ise 'sevdalı' (İsparta, Denizli, Aydın, Eskişehir... DS, XI), anlamında göze çarpıyor. Kaba bir niteleme olarak da 'bağırsak gazı' anlamındaki ye/Jeme'nin 'terbiyesiz, yüzsüz' yerine kullanıldığı görülüyor (Çorum, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize... DS, XI). Yine doğadaki nesneler için kullanılan aşağıdaki eylemlerin insanlara aktarıldığını

belirtmeliyiz: yeşillenmek: 'cinsel isteklerini davranışlarıyla belli etmek' (Afyon, İsparta, Burdur... DS, XI) 128 sürekten çıkmak: (süreyhden çıhmah) eylemi, saygısızca, utanmadan bağırıp çağıran kadınlar için kullanılmakta, 'hayvan sürüsü' anlamındaki sürek sözcüğüyle kurulmuş bulunmaktadır. (Bayburt, Kars... DS, X) kurtlanmak 'kıskanmak, çekememek' (Afyon, İsparta, İzmir, Çanakkale, DS, VIII) nodullamak9® 'uyarmak, hatırlatmak' (Kocaeli, Zonguldak, Samsun, DS, IX) gibi. 3) Duyularla ilgili kavramlar arasında aktarmalar: Bu türün Türkiye Türkçesi yazı dilinde gördüğümüz tatlı söz, acı söz, tatlı konuşmak... gibi örnekleri ağızlarda da geniş biçimde kullanılır.

e) Ad Aktarması ve Türkiye Türkçesindeki Örnekleri Aktarmalı deyimlerin bir bölümü, çok eskiden beri bir söz sanatı olarak konuşma dilinde, şiir dilinde ve genellikle etkilemeye yönelik anlatımda kullanılan ad aktarması" adındaki anlam olayından yararlanarak konuyu dile getirir. Deyim aktarmaları gibi, yine aktarmaya başvuran ve kimi zaman onunla karışan bu anlatım yolunda bir kavramı doğrudan doğruya değil, onunla ilişkili bulunan ya da onu dolaylı yoldan ortaya koyan, betimleyen kavram ya da kavramlarla anlatmak söz konusudur. Örne- 98) Nodul, üvendirenin ucundaki sivri demire verilen addır. Nodullamak 'hayvanı üvendire ile dürtmek1 anlamındayken bir somutlaştırman deyim aktarmasıyla buradaki anlamı da kazanmıştır. 99) Ad aktarması Yunanca metonümia bileşik sözcüğünden gelme Fr. metonymie, Alm. Me-tonymie, Ing. nnetonomy terimleriyle anlatılan bir retorik ve stilistik terimidir. Osmanlıcada mecâz-ı mürsel tamlamasıyla karşılanan bu kavram için eğretileme, iğretileme sözcükleri de kullanılmıştır. Ad aktarması konusunda geniş bilgi için bkz. Doğan Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 131-133; 157-158. 129 r ğin 'ağlamak' yerine gözyaşı dökmek, 'yaşlanmak' anlamında yaşını başını

almak, hatta nükteli bir aktarma olan nüfus kâğıdı eskimek bu türden anlatım biçimleridir. "Hastalanmak' yerine yatağa düşmek, 'susamak' yerine hararet basmak, acele etmek' yerine elini çabuk tutmak, 'dinlemek' yerine kulak vermek, "büyük bir dikkatle dinleme'yi anlatmak üzere de kulak kesilmek yine ad aktarmasından yararlanılmasının tanığıdır. Güçlü bir anlatım sağlamaya yönelik olan bu söz sanatının her dilde görülen örnekleri arasında yakınlıklar da bulunmaktadır. Örneğin Türkçedeki, yukarıda geçen kulak kesilmek deyiminin Farsçadaki benzeri gûş şuden ("kulak olmak") yine aynı anlamı yansıtmakta, Fransızcada monter sur le tröne 'tahta çıkmak' deyiminin 'kral olmak' anlamına gelişi gibi Türkçedeki tahta çıkmak da yine kral olmayı anlatmaktadır. İngilizcedeki to hold one's tongue deyimiyle Türkçedeki dili tutulmak 'konuşamayacak duruma gelmek' kavramı aynı doğrultuda söze dönüştürür. Hele çok zayıf kimseleri anlatmak üzere kullandığımız bir deri bir kemik deyimine skin and bones biçiminde, İn-gilizcede de rastlanmakta olması, İngilizcedeki to have one fo-ot in the grave ve Almancadaki mit einem Fuss schon im Grab stehen deyimlerinin dilimizdeki bir ayağı çukurda olmak ile aynı anlamda, aynı yönde dile getirilmiş olması ilgi çekicidir. Öte yandan, bir bütünün yerine onun bir bölümünü, parçasını anmak; bölüm, parça yerine de onun bağlı bulunduğu bütünü dile getirmek biçimindeki bir başka aktarma olayı daha vardır. Yunancada sünekdokhe adıyla anılan bu türde,100 örneğin, köyde kırda yetişmiş, eğitim görmemiş kimseyi anlatmak üzere çarıklı deyiminin, hekimler için beyaz gömlekliler, din adamları ve profesörler için kara cüppeliler, Kuva-yı Milliye'den 100) Fransızcada synecdoque, synecdoche, Ingilizcede synecdoche, Almancada synekdoche. Olay Latincede pars pro toto (bütün yerine parça) ve totum pro parte (parça yerine bütün) biçiminde formülleştirilmiştir. 130 olanlar için de Kalpaklıların kullanılışı, bütün yerine parçanın anıldığı bu tür adlandırmalardır. 'Oy vermek', 'seçime katılmak' kavramının sandı/c başına gitmek

biçiminde dile getirilmesi, yelkenli tekneden söz ederken onun yerine yelkenin kullanılması (Yarışa dokuz yelken katıldı gibi), tenis oyuncusu için de raket sözcüğünün kullanılması (Yabancı raketler yarışıyor gibi) aynı yoldan anlatım biçimleridir. Parça yerine bütünden söz edilmesine dayanan bir anlatım yolu da yine aynı aktarmalardandır: Beethoven'u dinledik (dinlenen, bestecinin bütün yapıtları değildir), Dün akşam Reşat Nuri'yi okudum ya da Bu mutlaka bir Picasso'dur gibi. Türkçede, eskiden beri ad aktarmalarının ilginç örnekleriyle karşılaşıyoruz. Bugün de bir yandan özel adlarda (Atatürk yerine Büyük Önder, Büyük Kurtarıcı, Ulu Önder; Fatih Sultan Mehmet için İstanbul Fatihi; İstanbul için Yedi Tepe, T.C. Cumhurbaşkanlığı için Çankaya... gibi kullanımlarda) karşımıza çıkan tutumun, dilin öteki öğelerinde de kimi nükteli ve alaylı bir anlatımın tanığı olan pek çok örneği göze çarpmaktadır. Örneğin parmağı ağzında kalmak deyimi şaşmayı gösteren bir jestle şaşma olayının kendisini anlatmaktadır. Ağzı kulaklarına varmak çok sevinçli olmayı, sürekli gülmeyi anlatır. Kınalar yakmak (yakınmak) bir olaydan büyük sevinç duymayı, bunu belli etmeyi; takkesini (külahını) havaya atmak, özellikle beklenmedik, umulandan daha iyi bir sonuç karşısında ya da bu olasılık düşünüldüğünde aşırı sevinç belirtisi göstermeyi dile getirir. Yüreği yağ bağlamak'ta ise, özellikle, kin duyulan bir kimsenin kötü duruma düşmesi karşısında duyulan sevinme ve rahatlık açıklanır. Bu deyimlerle anlatılanın tam tersi, ağzını bıçak açmamak deyiminde ortaya çıkar. Ad aktarması, sözvarlığını geliştiren, genişleten bir etken olarak bir kavramın birçok anlatım biçimini de dile kazandırır. 131 Örneğin 'ölmek' kavramının, ilgili başka kavramlarla dile getirilişini gösteren can vermek, iki eli yanına gelmek (İki elim yanıma gelecek gibi), gözünü kapamak, vadesi yetmek, vadesi tamam olmak, öbür dünyaya gitmek, öbür (öteki) dünyayı boylamak, dört kolluya binmek, namazı kılınmak deyimleri, başka başka kullanım yerleri olan, ama hepsi de aktarmalardan

yararlanan anlatım biçimleridir. Yine aynı kavram alanındaki, yukarıda geçen bir ayağı çukurda (olmak) deyimi ölmeye yakın oluşu, yaşlılığı dile getirirken, yere bakmak, gözlerini toprağa dikmek deyimleri de aynı kavramı anlatmaktadır. Özellikle, kendi kabahatleri nedeniyle bir kimsenin ölümünün ya da kötü sonunun yaklaştığını belirtmek üzere kullanılan suyu ısınmak deyimi yine aynı kavram alanındadır. 'Konuşmakla ilgili kavram alanındaki çene çalmak 'gevezelik etmek', 'sohbet etmek' kavramını yansıtırken çene yarıştırmak karşılıklı, çoğunlukla tartışmalı olarak konuşmayı; çenesi açılmak, durmadan konuşmayı; çenesini yormak, nefes tüketmek, bir kimseye bir şeyi anlatmak, öğretmek üzere yorucu bir biçimde konuşmayı; çenesini tutmak sır saklamayı dile getirir. Bunlara laf etmek, söz etmek gibilerini de ekleyebiliriz. Değişik kavram alanlarından, başka örnekleri de göstermeye çalışalım: 'Beklemek' kavramını yansıtmak üzere, değişik değerlerle kullanılan yoluna bakmak, yolunu gözlemek, kulağı kirişte olmak; kovmak' için kapı dışarı etmek; 'azarlanmak, paylanmak' için laf işitmek; 'bağımsız, başına buyruk olmak' kavramını yansıtan karışanı görüşeni olmamak; hakkında iyi düşünmediği halde bir kimseye iyi davranmayı anlatmak üzere yüz (ün)e gülmek; 'evlendirmek' yerine başını bağlamak ve (kız için) kocaya vermek yine aynı türden örneklerdendir. Ayrıca, yukarıda değindiğimiz kimi örneklerde olduğu gibi, bir olayı, bir davranışı, onunla ilgili bir jesti, bir mimiği anarak 132 anlatma biçimindeki aktarmaları da burada söz konusu edebiliriz: 'Çağırmak' için el etmek; 'bir kimseye, aralarındaki anlaşmayı hatırlatmak, yakınlık göstermeye çalışmak' anlamında göz kırpmak; bir işe başlamak eylemini dile getirmek üzere kolları sıvamak, paçaları sıvamak; 'girişimde bulunmak, bir işe girişmek' anlamında el atmak, ele almak aynı olayın belirtilerin-dendir. Öte yandan, kalıplaşmış birtakım anlatım biçimleri, deyimler, temelde yine ad aktarmasından yararlanmaktadır. Örneğin 'ileri dönemde gebe' anlamında karnı burnunda, 'oldukça

önemli, önemli' demek olan hatırı sayılır, 'görünüş, giyim kuşam' anlamında kalıp kıyafet gibileri de buraya eklenebilir.

f) Anadolu Ağızlarında Ad Aktarması Yazı dilimizdeki ad aktarmalarının Anadolu ağızlarında da değişik türleriyle ve kendine özgü örneklerle yaşadığına tanık oluyoruz. Gerek doğadaki nesneleri dile getiren somut kavramlarda, gerekse soyut kavramların anlatımında ağızlarda da ad aktarmalarına başvurulmaktadır. Ortak dilimizde Farsça kaynaklı ayna yerleşik olarak kullanılırken ağızlarda bunun Türkçe kökenli değişik karşılıklarına rastlanır ki, kavramı ayrı ayrı anlatım yollarından dile getirir: Kıhkhk (Aydın, İzmir, DS, VIII), bakanak (Kütahya, İstanbul, Kayseri, DS, II), bakar ve bakbakı (aynı yerler), yüzgörgü (yüz-görgüsü, yüzüngör, yüzgü, yüzüngü) (Bursa, Tekirdağ, DS, XI), bunların yanında, çok eski bir sözcük olan gözgüm (Afyon, İsparta, Bursa, Eskişehir... DS, VI), bunun gözgeç, gözgör, gö-zünge, gözüngü, gözünke gibi biçimleri, seçence (Malatya, DS, X), düzünge, düzenge, düzüngü (İstanbul, Kırklareli, Bur- 101) Daha, Eski Türkçe döneminde, Uygur metinlerde geçen ve bugün birçok lehçede yaşayan sözcük Divan'da közüngü (III, 45, 132) ve közngü (III, 379) olarak görülmektedir. 133 sa, Muğla, DS, IV) ve daha başkaları.102 'Kuşak, kemer' kavramı için belbağı (İsparta, Burdur, Denizli, Ordu, DS, II); 'perde' için tutku (Konya, DS, XII); 'fotoğraf için kılık, 'fotoğrafçı' için kılıkçı (Antalya, DS, VIII); 'topaç' için döndirek (Balıkesir, Çanakkale, DS, IV) ve döndürük, döndürek, döndön ve döndür-geç gibi değişik biçimleri (DS, IV); 'bisiklet' için el arabası (Sivas, DS, V) ve cansız at (İsparta, Burdur, Erzurum... DS, III); Farsça kökenli 'girdap' için döneğen (Bolu, Çankırı, DS, IV) ve dönek, dölenbeç, dölenk, dömbeç, dönme, dönük gibi değişik biçimleri (aynı yer) örneklerin yalnızca birkaçıdır. Anadolu ağızlarında hayvan adları arasında ad aktarmalarından yararlanan ilginç örnekler de vardır. Eski Anadolu

Türk-çesinde örü 'kalkıp, dik' sözcüğüyle yapılan kuyruğuörü birleşik adı 'akrep' için kullanılmaktaydı (Tarama Sözlüğü, IV). Aynı sözcüğü bugün kuyröglü, kuyrölü, kuyruğölü, kuyrugörü bi-çimleriyle İsparta, Denizli, Aydın, İzmir, Konya, Niğde çevrelerinde yaşar görüyoruz (DS, VIII). Bu örneğe, yukarıda 2.e. bölümünde değindiğimiz çeşitli hayvan adlarını da ekleyebiliriz: Teknelibağa 'kaplumbağa'; karanlıkkuşu 'yarasa'; ışı/böceği, ışıldakböcü, ışıldayık, ışlakböce 'ateşböceği' gibi. Bunların yanı sıra, yılana verilen adlar arasından, aynı zamanda birer güzel adlandırma (euphemismus) örneği oluşturan uzun, uzunböcü, uzunoğlan, uzungelin (Erzincan, Elazığ, Antalya ve öteki bölgelerde, DS, XI) sözcükleri de sayılabilir. Sebze adlarından 'havuç' karşılığı olan yerebatan, yereka-çan, kızılot; 'gökkuşağı'nın pek çok karşılıkları arasından alye-şil kuşak, alakuşak ve bulutların yağmur yağacak biçimde oluşunu anlatan emzikleme (Sivas, DS, V) yine ad aktarması örneklerindendir. Soyut kavramların anlatımında kullanılanlara örnek olarak "da 'başsağlığı' için, yazı dilinde taziye(t) varken Anadolu'da karşımıza çıkan ölgülük (Muğla, DS, XII), 'cimri' kavramını yansıtan tutak (Manisa, Balıkesir, Kütahya, DS, X), sıkçıl (Afyon, İsparta, Balıkesir... DS, X) ve yukarıda geçen kısırgan, kıskıç, kısnak, kıskıs sözcükleri, 'yadigâr' karşılığı anacak, andaç, 'tahammül' için götürüm, 'mütehammil' için götürümlü, 'lezzetli' yerine kullanılan içimli (İzmir, DS, VII), 'mola' anlamındaki diğ-nek (Kayseri, DS, IV) sözcükleri de ad aktarması niteliği göstermektedir. 'Susmak, susmayı uygun bulmak' kavramını dile getiren dili dibine çekmek (Niğde, Bölge I) de ilgi çekici bir örnek oluşturuyor. Bu gibi örneklerin daha pek çoğu gösterilebilir. Kalıp sözlerdeki ad aktarmalarına, ayrıca değineceğiz. 102) Aynı kavramın burada değinmediğimiz başka karşılıkları da vardır.

DEYİMLERDE NÜKTELİ ANLATIM EĞİLİMİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ ÖRNEKLERİ Yukarıda verdiğimiz örneklerin birçoğunun (örneğin mikrop, pişmiş kelle, baston yutmuş vb.) doğadaki nesnelere benzetme, onlarla ilişki kurma ya da belli bir tasarım yaratma yoluyla çekici, nükteli, hoşa giden deyimler yaratarak etkileyici anlatım sağlamaya yöneldiği fark ediliyordu. İnsanoğlu, özellikle kızdığı, yadırgadığı, eleştirmek istediği kişi, nesne ve durumları böyle aktarmalarla adlandırırken kimi zaman öç alma duygusunu tatmin etmekte, kimi zaman bir nükteyle eğlenceli bir hava yaratmaya çalışmakta, her durumda da dilin olanaklarından yararlanarak dilin yaratıcılık niteliğini ortaya koymaktadır. Bu bölümde ele alacağımız deyimler yine bir nükte yapmaya, alaylı bir anlatıma yönelen örneklerdir ki, bunlar yapı açısından tek öğeli ya da tamlama biçimindeki deyimlerden ayrılmakta, kimi zaman bir tümce biçiminde, kimi zaman da bir eylem, bir bileşik eylem olarak anlamı yansıtmaktadır. Önce, bir tümce oluşturan, bir yargı bildirenleri gösterelim: Tut kelin perçeminden İstemem, yan cebime koy Al takke ver külah Surata bak, süngüye davran Dam üstünde saksağan (vur beline kazmayı) Kasaba et borcu mu var? Sıçan düşse başı yarılır Cami yıkılmış, ama mihrabı yerinde Ölme eşeğim, ölme (yaza yonca bitecek) Burnu yere düşse almaz Hangi keşişin öldüğünden haberi yok, 'vay Vartan' diye ağlıyor Suratına bakanın kırk yıl işi rast gitmez Surat değil, mahkeme duvarı Göğe merdiven dayamış Bir eylem biçimindeki pek çok deyime örnek olarak da şunları gösterebiliriz: aydedeye misafir olmak anasının nikâhını istemek dokuz doğurmak biti kanlanmak kalburla su taşımak10^ aklını peynir ekmekle yemek yüzü sirke satmak'104 kimin arabasına binerse onun türküsünü çağırmak dünyaya kazık kakmak burnundan kıl aldırmamak hoşafın yağı kesilmek ayranı kabarmak fincancı katırlarını ürkütmek şeytana pabucu ters giydirmek 103) Dobruca'da Toyunda şeltekmen suv taşırman' (düğününde kalburla

su taşırım) biçimi vardır. 104) Bir öyküye dayatılmaktadır. 136 137 Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz. Bundan sonraki bölümlerde de görüleceği gibi, gerek yazı dilimizdeki, gerekse Anadolu ağızlarındaki birçok deyim ve atasözünde, şiirde kullanılan ölçü, uyak ses yinelemesi gibi öğelerden yararlanılarak bir şiir etkisi sağlanmaya çalışılmakta, hoşa giden, bellekte kolay kalan anlatım biçimlerine ulaşılmaktadır. Yukarıdaki örneklerde fark edilen nükteli, alaylı anlatım eğilimine bu öğeler de katılınca sözler daha da güçlenmekte, hem içerik, hem anlatım açısından daha başarılı duruma gelmektedir: Bizim hanım (gelin) bizden kaçar; tutar ele, başın açar Ele (halka, herkese) verir talkını, kendi yutar salkımı Bacak kadar boyu var; türlü türlü huyu var Ustamın adı Hıdır, elimden gelen budur™5 Kılık kıyafet, köpeklere ziyafet Herkese şapur şupur (da) bize (gelince) Ya Rabbi şükür Saldım çayıra; Mevla kayıra Seninki can da benimki patlıcan mı? Turhalh, hep bir halli Gündüz külahlı, gece silahlı Yorgan gitti; kavga bitti Yalınayak başı kabak Dışı kalaylı, içi alaylı Oldu olacak, kırıldı nacak Kendisi muhtâc-ı himmet bir dede (Nerde kaldı, gayrıya himmet ede) Eliyle hamur ovalar; gözüyle dana kovalar Tıngır elek tıngır saç; elim hamur, karnım aç Ağzım şap şap, midem bir şey görmez Ben derim bayram haftası; o anlar mangal tahtası 105) "Benim adım Hıdır, elimden gelen budur" biçimi de yaygındır. 138 Değişik kavram alanlarından seçilen ve daha birçok örneği gösterilebilecek olan bu deyimlerde gerçek nüktenin çok özgün buluşlarla ve değişik tasarımlar yaratılarak ortaya konduğu görülmektedir. Örneğin aydedeye misafir olmak, yatacak yer bulamayıp geceyi açıkta geçirmek zorunda kalmanın nükteli, ince ve aynı zamanda değişik bir tasarıma başvuran güzel bir anlatılış biçimidir. Olmayacak, mantıksız ve hiç yararı bulunmayan bir iş yapıldığında kullanılan kalburla su taşımak deyiminde güçlü bir yakıştırmayla karşılaşıyoruz (Bu deyim aynı zamanda, Düğününde kalburla su taşırım gibi bir şakada da yer alır). Cami yıkılmış, ama mihrabı yerinde! sözündeki,

somutlaştırma yolundan anlatım, güçlü olduğu ölçüde ince, ama bir yandan da nükteye yönelen bir anlatım biçimini sergilemektedir. Tut kelin perçeminden deyimi daha çok, olumsuzluk, olmayacak bir iş belirtirken, yarar sağlamayacak bir çözüm önerildiğinde ve benzeri durumlarda söylenen bir sözdür. Önerilen, akla gelen çözüm yolunun hiçbir işe yaramayacağını, ortaya atılan olasılığın hiç gerçekleşemeyeceğini dile getirirken tam bir karşıtlık, olumsuzluk yansıtan kel-perçem ikilisine başvurulmuş, aynı zamanda mantıksızlıktan kaynaklanan bir güldürü öğesi ortaya konmuştur. Benzetmedeki, benzetme öğesinin seçiminde görülen başarı, Cami yıkılmış... örneğinde olduğu gibi burada da ön plana geçmektedir. Aynı durum, fincancı katırlarını ürkütmek deyiminde de belirgindir. Asık suratlı, itici bir yüz ifadesi olan insanları anlatmada kullanılan Surata bak, süngüye davran ya da Suratına bakanın kırk yıl işi rast gitmez deyimlerinde, hiçbir şeyden utanmayan, pişkin kimseleri betimlemek için başvurulan Surat değil, mahkeme duvarı sözünde yine özgün ve güçlü benzetme öğeleriyle karşılaşıyoruz. Ancak bütün bu deyimler içinden, nüktenin ve değişik tasarımların yanı sıra, ölçü, uyak ve ses yinelemelerinden yararlanan son öbektekiler daha da güçlü anlatımlar sergilemektedir: Ele verir talkını..., 139 Bacak kadar boyu var... gibi örnekler bir yandan halk şiirimiz-deki ölçülerden birine uydurulmuş bulunmakta (4+3 ölçüsü), bir yandan da düzyazıdaki uyaklardan (talkını/salkımı, boyu/huyu) yararlanmaktadır. Öteki örneklerden birçoğunda da, örneğin Ustamın adı Hıdır... ve Tıngır elek tıngır saç... sözlerinde yine ölçü, uyak öğeleri kullanılmış, yer yer ses yinelemelerinden yararlanılmıştır.

Anadolu Ağızlarının Deyimlerinde I Nükteli Anlatım Eğilimi V Yukarıda değinilen örneklerden birçoğunda fark edilmiş olacağı gibi, Anadolu ağızlarının deyimlerinde genellikle nükteli bir anlatıma eğilim görülmektedir. Bu açıdan Anadolu

sözvarlı-ğı, yazı dilimize oranla belirgin bir zenginlik gösterir. Gerek insanların çeşitli davranış ve karakterlerini belirlemede, gerekse değişik durumları dile getirmede başvurulan somutlaştırma sırasında da nükteye ve bunun yanı sıra uyaklara, ölçü ve ses yinelemelerine önem veren ağızlar böylece, bellekte kolay yerleşen, zevkle hatırlanıp söylenen örnekler ortaya koymuştur. (Örneğin Yaza çıkarttık danayı, beğenmez oldu anayı; Mercimek ağacından kırk günde iner ya da Bıldır ölmüş bir eşek, gelin bu yıl ağlaşak... gibi). Anadolu ağızlarında nükteli anlatım eğiliminin büsbütün belirginleştiği örnekleri aşağıda sıralamak istiyoruz. Bunlardan bir bölümü yine tümce biçiminde, yargı bildiren öğelerdir: Gittik kebap kokusuna, baktık eşek dağlanıyor™6 En büyük derdim, kaynanamın ölümü olsun (Trabzon. Bölge I) Deveyi düğüne çağırmışlar, 'dudağım yirik (kalın), söyleyemem, tabanım büyük, oynayamam' demiş (Gaziantep, Bölge D Sivrisineğe, kavağa yaslanırken 'ne yapıyorsun orada?' diye sormuşlar da 'kavak bana yaslanıyor' demiş (Amasya, Bölge 1) Serçe demiş ki 'günde bir batman yağım eriyor' -yere gi-resin, senin bir batman neren geliri07 Sağdım sütünü, okşadım budunu; sağamadım sütünü, kör inek koydum adını (İsparta, Bölge I) Nükteli anlatıma yönelen deyimlerin bir bölümü, yargı bildirmeyen, çoğunluğu bir eylem biçiminde olan deyimlerdir: hıyarım var diyene tuz alıp seğirtmek (Malatya, Bölge I) kırk senelik serçeye civcivlik öğretme/c1°8 (Kayseri, Bölge I) kuyruğu tava sapma dönmek (Artvin, Çankırı ve İçel, Bölge D avurdunu domalttığından Ömer diyeceğini anlamak™9 (Nevşehir, Bölge I) şeytanın boynuzuna salıncak kurup kırk yıl sallanmak^0 (Bolu, Bölge I) burnu Bursa'dan su çekmek (Giresun, Bölge I)111 sulu meme vermek (Niğde, DS, X, 3693)^2 öksürse uçkuru kopmak (Sinop, Bölge I) çalı dibinde mahkeme görmek'1'13 (Bolu, Bölge I) babasının sakalına tavşan asma/c114 (Aydın, Bölge I) 106) Bitlis ağzında "Çapti kebap kohsune bahtı eşeg daglane" (Zülfikar, s. 71) biçimi vardır. 140 107) Ağın

(Elazığ)'dan derlenen bu sözde (Bölge I) eriyor, e/7y biçiminde verilmiştir. 108) Yazı dilindeki "tereciye tere satmakla karşılaştırabilir. 109) Yazı dilindeki "lep demeden leblebiyi anlamakla karşılaştırabilir. 110) 'Kötü işlerde deneyim sahibi olmak.' 111) 'Kibirli olmak.' 112) 'Oyalamak'. Örneğin "işimiz bitinceye kadar Ahmet'e sulu meme ver." 113) 'Birini ıssız bir yerde dövmek.1 114) 'Avcılıkta babasını geçmek.' 141 kendini hergele içinde imam eşeği saymak (Konya dolayları, Bölge I) Yukarıdaki örneklerin bir bölümünde de görülen uyaklı ve ses yinelemeli anlatım biçimi, aşağıdaki deyimlerde daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlar içinden, önce bir yargı bildiren, bir tümce oluşturanları göstermek istiyoruz: Benim derdim inek ile dana, karımın derdi sürme ile kı-naU5 (Konya, Bölge I) Bakma gözüm şaşıdır; gör bahtım ne yahşidir116 Tava delik tas delik, bu da geldi üstelik (Hakkari, Bölge I) Saç tava geldi, hamur kalmadı; akıt başa geldi, ömür kalmadı'"7 (Konya, Bölge I) Evlek evlek sattık, böyle böyle battık (Ordu, Bölge I) Bizim oğlan kârdan gelir; eşeği satar yayan gelir (Malatya, Bölge I) Alan razı, veren razı; sen ne gezersin ortada belek ta-Yemeni allıydı; dört yanı telliydi; onun öyle olacağı belliydi (Konya, Bölge I) Ağzımı yaktığına göre aş olsa; başımı yardığına göre taş olsa (Gaziantep, Bölge I) Ellerin köyüne zerdeîi, bizim köye zırdeli (Ankara, Bölge I) Herif kazansın; kaltak bezensin (Afyon, Bölge I) 115) Bölge ağızlarında değişik biçimleri vardır. Örneğin Bitlis'te şöylece saptanmıştır: "Benim derdim inekden denede, yarın derdi sürmeden ninede." İsparta'da ise "Benim derdim oyunla manada, senin derdin inekle danada" biçimi vardır. 116) Bitlis ağzındaki biçimi "Bahme gözüm şaşidü, gör behtım ne yahşidu" olarak gösteriliyor (Zülfikar, s. 70). 117) Değişik biçimi, Gölhisar (Burdur)'dan derlenen "Saç tavlandı, hamur tükendi; kız öğrendi; ömür tükendi" deyimi. 118) Yazı dilimizde "Alan razı, veren razı" biçiminde kullanılan bu söz Bitlis ağzında "Alen razi veren razi, sen ne gezesen ortede belek (alacalı) tazi" (Zülfikar, s. 67) olarak geçiyor.

Ayrıca "Alan razı, satan razı; arada ne ararsın kuyruklu tazı" (Tan, 153. örnek) biçimiyle ve daha iki değişkesiyle karşılaşıyoruz (Tan, 154 ve 155 örnekler). 142 Konuşulandan söz, duyduğundan daz, gördüğünden göz kirası ister (Malatya, Bölge I) Daha neler, tavuk meler; kurbağa oturmuş, çocuk beler (Adana, Bölge I) Hey zamane zamane; eşekler arpa kırpar; atlar kaldı sa-mane (Van, Bölge I) Burnu haber alır Toros'tan; kendi korkar horozdan (Sivas, Bölge I) Akıl yok başta; ne gezersin Maraş'ta (Adana ve Malatya, Bölge I) Allah yoluna vermez mangır; şeytan yoluna gider tangır tangır (Çankırı, Bölge I) Bizim evde karı var; hayrı gitmiş, şerri var (Konya, H. Cengiz, Ilgın, 6625) Bu örnekler dikkatle incelenecek olursa düzyazıdaki uyakların ve ses yinelemelerinin yanı sıra, tıpkı atasözleri bölümünde de görüleceği gibi, halk şiirinde anlatıma güç katan ölçülerden de yararlanıldığı görülür. Örneğin Tava delik tas delik; bu da geldi üstelik ve Hey zamane zamane; eşekler arpa kırpar; atlar kaldı samane sözleri halk şiirinde sık rastlanan 7'li (4+3) ölçüdedir. Ağzımı yaktığına göre aş olsa, başımı yardığına göre taş olsa deyiminde ise 7+5 ölçüsüyle karşılaşırız. Bizim oğlan kârdan gelir; eşeği satar yayan gelir de 5 + 5 ölçüsü kullanılmıştır. Bu örnekleri kolayca artırabiliriz. Ancak bu sözlerin asıl ilginç yönleri içerik ve anlatımlarındadır. Yazı dilimizin hemen hemen bütünüyle yabancısı olduğu bu sözlerin büyük bir bölümü nükteye yöneldiği kadar güçlü benzetmeleri ve değişik anlatımları da amaçlamakta, hemen her biri buluş sayılabilecek olan anlatım biçimleri sergilemektedir. Bu bölümdeki örneklerden birkaçına kısaca bir göz atalım: Gittik kebap kokusuna, baktık eşek dağlanıyor deyimi, 143 istekle, bir şeyler umularak yaklaşılan şeylerden uğranılan düş-kırıklığını çok somut bir biçimde dile getirmekte; Sivrisineğe, kavağa yaslanırken... deyiminde ise yetenekleri, gücü çok kısıtlı olan, buna karşılık böbürlenen, yapılan işlerden kendine pay çıkaran kimselerin tutumu, hayvanlara uygulanarak anlatılmaktadır. Hıyarım var diyene tuz alıp seğirtmek deyimi

her şeyden yararlanmak isteyen, ufak bir çıkarı için herkesin peşinde koşan insanların bu tutumlarını çok somut ve eğlenceli bir biçimde canlandırır. Bizce, kırk senelik serçeye civcivlik öğretmek, ortak dilimizdeki 'tereciye tere satmak'tan çok daha güçlü ve aynı zamanda nükteli bir anlatım biçimidir. Öksürse uçkuru kopmak abartmalı, ama güldürücü bir anlatıma tanıktır. Yukarıdaki deyimler içinden en ilginç olanlarından biri, Benim derdim inek ile dana diye başlayandır, kanısındayız. Kimi erkekler geçim için son derece önemli konuların kaygısını çekerken eşlerinin önemsiz ve yalnızca kendi süsleriyle ilgili konuların peşinde oluşlarını "veciz" denebilecek bir biçimde ortaya koyan bu deyimin yanında, Afyon dolaylarından derlenen Herif kazansın, kaltak bezensin deyimi de buna yakın bir durumu -kaba sayılabilecek bir söyleyişle de olsa- başarıyla söze dönüştürür. Kimi kadınların, eşlerinin bütün kazançlarını süse yatırışı-nı uyaklı ve ölçülü (5+5 ölçüsünde) bir deyişle canlandırır. Bizim oğlan kârdan gelir... deyiminde ise olumlu bir sonuç alması, kazançlı bir iş yapması beklenen bir kimsenin bunun tam tersini, kendine ve başkalarına zarar verecek bir iş yapmasını somut bir anlatımla yansıtan bir sözle karşılaşıyoruz. Burada, istenen, umulanla alınan sonuç arasındaki karşıtlık son derece canlı olarak ortaya konmuştur. Beni ister ensesi bitli, ben isterim beli divitti sözü de istenen, düşlenen, umutla beklenen bir şey yerine, bunun tam tersi, kötü bir durumla karşı karşıya gelmeyi çok başarılı bir benzetmeyle dile getiriyor. Buradaki karşıtlık, evlenmeyi bekleyen, beli divitli (okur-yazar) bir kim- 144 şeyle evlenmeyi gözleyen bir kadının, ensesi bitli, fakir, bakımsız, kültürsüz birince istenmesi gibi bir sahne yaratılarak ortaya konuyor. Gerek bu örnekte, gerekse ötekilerinde bu imge ve çağrışımlar bir yandan da ses uyumlarından, uyaklardan yararlanılarak etkileyici sözlere dönüştürülüyor. Hey zamane zamane... deyiminde insanoğluna özgü bir tutum yansıtılmakta, her çağda, her dönemde insanın, yaşadığı zamandan yakınması

dile getirilmektedir. Nükteli, eğlendirici anlatımın en güçlü örneklerinden biri ise yazı dilinde de sık kullanılan daha neler! sözcesinin uyaklı sözcüklerle genişletildiği Daha neler, tavuk meler; kurbağa oturmuş, çocuk beler deyimidir; olmayacak, gerçekleşmesi beklenmeyen ya da istenmeyen bir durumu güçlü, satirik anlatımla, abartmalı bir biçimde ortaya koyar. Bu bölümde sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Bütün bu örnekler, Türk halkının, Anadolu insanının anlatım gücünü, nükte ve canlandırmadaki becerisini gözler önüne sermekte, etkileyici olduğu kadar da çekici nitelikleriyle, üzerinde durulması gereken sözvarlığı öğelerini oluşturmaktadır. Bizce bunlar Türk insanının adı konmamış kısa şiirleridir.

ATASÖZLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ ÖRNEKLERİ Pek çok açıdan insan, dünyanın her yerinde aynıdır. Değişik durumlar ve olaylar karşısındaki davranışlarında, yaşam boyunca kazanılmış deneyimlerinde, duygu, düşünce ve yaşantılarını dile getiren sözlerinde ve yargılarında, toplumlar değişse de benzerlikler, hatta eşlikler vardır. Bu yüzden, başka başka toplumların, birbiriyle hiç ilişkisi olmayan dil birliklerinin sözvarlığı içinde atasözü adını verdiğimiz sözler kimi zaman birbirine yakınlık gösterir; kimi zaman da değişik kültürlerin bilgeliklerini yansıtır biçimde, birbirinden ayrılır. Birkaç örnek üzerinde duralım: Türk'ün yaşam boyunca edindiği deneyimler sonucunda dile getirdiği, Gözden uzak olan gönülden de uzak olur yargısı, güçlü bir atasözüdür. Bu sözün daha XI. yüzyılda Divanü Lûgat-it-Türk'te,119 eski biçimiyle geçtiğini görüyoruz: Közden yırasa kön ülden heme yırar (Gözden uzaklaşsa gönülden dahi uzaklaşır). Aynı yargıyı Fransızcada da çok eskiye giden şu atasözünde buluyoruz: Loin des yeux, loin du cceur (Gözlerden uzak, gönülden uzak). Almancadaki, Aus den Augen aus dem Sinn atasözü de bu gerçeği aynı biçimde dile getiriyor. 119) Çeviri, III, 366. 146 Türkçedeki, Besle kargayı oysun

gözünü atasözü de aynıyla Fransızcada karşımıza çıkıyor: Nourris un corbeau il te crevera l'oeil. Demir tavında dövülür ise, yine Fransızcada // faut battre le fer tandis (pendant) qu'il est chaud (Demir sıcakken dövülür) biçiminde vardır. Bu örnekleri, değişik dil birliklerinden atasözleriyle, kolayca çoğaltabiliriz. Ancak bu yakınlık ve eşlikler kimi zaman çeviri yoluyla, dilden dile aktarmalar sonunda ortaya çıkar. Batı dillerindeki birkaç atasözünün Doğu dünyasından masallar, edebiyat ürünleri aracıyla ve çeşitli ilişkiler sonucu olarak çevrildiğini görüyoruz. Aynı biçimde, Batı dillerinden Doğu dillerine yapılan çevirilerle bu kez, Batıdan Doğuya aktarıldığı göze çarpan örnekler de vardır. Türkçenin sözvarlığını atasözleri açısından ele alacak olursak en eski ürünlerinden bugünkü Türkiye Türkçesine, Asya'ya yayılmış çok çeşitli lehçelerden Balkanlar'daki Türkçeye kadar son derece zengin bir atasözleri hazinesiyle karşılaşırız. Bu sözler bir yandan Türk'ün bilgeliğini, zengin düşünce ve ruh dünyasının ürünlerini, karşılaşılan değişik durum ve olaylardan çıkarılan yargıları dile getirmedeki başarısını yansıtmakta, bir yandan da söylenişlerindeki şiirli anlatımla, etkileyici, kolay hatırda kalan anlatım biçimleriyle dikkati çekmektedir. En eski atasözlerimiz içinde, bugün unutulmuş, kullanımdan düşmüş olanlar bulunduğu gibi, yüzyıllardan beri dilden dile dolaşan, kimi az çok değişmiş, kimi hiç değişmeden günümüze ulaşmış olanlar da vardır. Bugün unutulmuş, artık kullanılmayan atasözleri arasında, XI. yüzyılda, Divanü Lûgat-it-Türk'te120 geçen şu örnek ilgi çekicidir, sanıyoruz: Yitiglig anası koyun açar. 120) Çeviri, III, 18-3. 147 İlk bakışta, bugün anlamı kolay çıkarılamayacak olan bu atasözü, yitikli (bir şeyi kaybeden) kişinin, onu annesinin koynunu bile açarak aradığını anlatmakta, bir şeyini yitirenin ısrar ve telaşını, her çareye başvurusunu dile getirmektedir. Konuyu somutlaştırma yoluyla dile getiren söz, bu durumdaki kişinin yapılmayacak şeylere bile yönelebildiğini anlatır. Aynı atasözünü, XVI. yüzyılın başlarında, Güvahî'nin Pendnâme adlı,

atasözlerini şiire dönüştürerek biraraya getiren kitabında121' Yitiklü anasının koynun arar biçiminde görüyoruz. Divanü Lûgat-it-Türk'te122 Avcı nece al bilse adhıg anca yol bilir biçiminde geçen ve avcı ne kadar hile bilirse ayının da o kadar yol bildiğini ortaya koyan atasözü 900 yıldan beri Türkçede yaşamaktadır. Tag tagka kavuşmaz, kişi kişiye ka-uuşur123 sözü ise bugün Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur söylenişiyle yaşamını sürdürüyor. Bugünkü Kar ne kadar çok yağsa yaza kalmaz atasözünün ise XV. yüzyılda Dede Korkut Kitabı'nın başında124 Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz biçiminde görüldüğünü eklemeliyiz. Bu örneklerin daha pek çoğunu gösterebiliriz.125 Ayrıca, bugüne çok değişerek gelen ve yitenlere de pek çok örnek gösterilebilir. Atasözlerimiz çok değişik konuları ve kavram alanlarını kapsamakta, kimi zaman hissedip de söze dönüştüremediğimiz olguları büyük bir başarıyla sahneleyerek dile getirmektedir. Bu durum özellikle Anadolu ağızlarında kendini belli eder; bundan sonraki bölümde ele alacağımız, ağızlardan derlenmiş örnekler, yazı dilimizde bulunmayan birçok sözün Anadolu'da yaşamakta 121) Yayımlayan Mehmet Hengirmen. Ankara, 1983, s. 35; 1766 numaralı beyit. 122) Çeviri, I, 63. 123) Çeviri, II, 53. 124) M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, I, 74 (V. 3): "Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz, yapağu-lu gökçe çemen güze kalmaz". 125) Divan'da geçen ve bugüne kadar gelen atasözleri için bkz. Kaya Türkay, Kaşgarlı'dan günümüze gelen atasözleri. TDAY-Belleten, 1980-81, 39-42. 148 olduğunu gösterecektir. Burada, hem ortak dilimizde, hem de ağızlarda geçen ilginç bir örneği vereceğiz. Bir annenin yavrusunu, başkalarından çok değişik bir gözle gördüğü, dünyanın her yerinde bilinen, gözlemlenen bir gerçektir. Türkçe bu gerçeği dile getirirken değişik anlatım yollarından gider. Yazı dilimizde; Kuzguna yavrusu ankâ (şahin, güzel) görünür atasözü bu gerçeği anlatmaya yöneliktir; bu anlatım sırasında kuzgun gibi çok çirkin bir kuş seçilmiş, onun yavrusunun bile anasına güzel

göründüğü söylenmiştir. Yazı dilimizdeki Karga yavrusuna bakmış, 'benim ak pak evladım' demiş biçimi de buna benzer bir anlatımın tanığıdır. Anadolu ağızlarında aynı durum daha değişik bir biçimde dile getirilir: Kirpi de yavrusunu 'pamuğum' diye severmiş (Malatya, ! Sivas, Bölge I). Bu sözle kirpi gibi, her yanı batan bir hayvanın bile yavrusunu, ona hiç yakışmayacak bir sıfatla sevişi örnek gösterilir. Ayrıca; Yapalağın™6 yavrusu, gözüne şahin görünür (Niğde, Bölge I) biçimi de vardır. Ahmet Caferoğlu'nun Kars'tan derlediği; Ellerin balası külden torpahdan Benim balam gülden yarpahdan biçimindeki ninniyi de buna eklemeliyiz.127 İlgi çekici bir durum, Türkiye dışındaki Türk lehçelerinden (Karadeniz-Hazar lehçeleri ya da kuzeybatı lehçelerinden) Kumuk lehçesinde aynı atasözünün yaşamakta olmasıdır. Türkiye Türkçesine "Ayı, yavrusunu 'bembeyazım' diyerek, kirpi de 'yumuşacığım' diyerek sever" biçiminde aktarılabilecek olan sözün Kumuklardaki söylenişi şöyledir: 126) 'Baykuş' anlamında. 127) Ahmet Caferoğlu, Doğu, 152 (Yerli Kars ağzı). 149 Ayuv süyer balasın appagım dep, kirpi süyer balasın yumşagım dep^28 Burada, ilgi çekici bir örnek üzerinde daha durmak istiyoruz: Eski Romalılar, karşılıklı olarak birbirini aşırı ölçüde öven kimseler için "eşek, eşeği okşar" anlamındaki atasözünü kullanırlardı (Asinus asinum fricat). Bu sözün benzerini Rize dolaylarından (îkizdere'den) derlenen şu sözde buluyoruz: Eşek eşeğin gerdanını yalar (Bölge I). Bu örnekte olduğu gibi, yazı dilimizde kullanılan atasözleri-mizde, aşağıda, Anadolu ağızlarında büyük oranda görüleceği gibi, havyanlardan yararlanılarak insanlarla ilgili kavramların, gerçekliği ortaya çıkan olguların dile getirildiği birçok öğe vardır. Bu sözler bir somutlaştırmaya giderek kimi zaman hayvanları konuşturur, onlardan alınan yanıtlarla dünyada karşılaşılan durumları, kimi zaman da onların niteliklerine dayanarak insanların tutum ve davranışlarını ortaya koyar. Örneğin: Ayıya (kurda) 'Neden ensen kalın?' demişler, 'Kendi işimi kendim görürüm' demiş Eşeği düğüne

çağırmışlar, 'Ya odun eksik, ya su' demiş Yengece 'Niçin yan yan gidersin?' demişler, 'Serde kabadayılık var' demiş Köpeğin ahmağı baklavadan pay umar Balık ağa girdikten sonra aklı başına gelir Eşek hoşaftan ne anlar? (Suyunu içer tanesini bırakır) Fare, çıktığı deliği bilir Yörük at, yemini artırır Koyun sürüsüne kurt parasız bekçilik eder Kurt kocayınca köpeklerin maskarası olur Aç köpek fırın deler İtle yatan bitle kalkar 128) ilhan Çeneli, Kumuk, s. 17. 150 Kedinin kanadı olsaydı serçenin adı olmazdı... gibi. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz. Yazı dilimizdeki atasözlerinde, aşağıda ele alacağımız Anadolu ağızlarındaki örneklerde olduğu gibi, bir ritm ve ses uyumu yaratarak sözü çekici kılan, onun bellekte kalmasını sağlayan birtakım öğelerden, sanatlardan yararlanıldığı görülür. Bu tutuma, bir de bu sözlerin içeriklerindeki değer, anlatımlarındaki canlandırma gücü eklenirse atasözlerimizin bu denli kalıcı, sevilen ve güzel olmalarının nedeni ortaya çıkar. Türk atasözlerinin birçoğunda, şiirdeki ölçü, uyak ve ses yinelemesi (Fr. alliteration) gibi öğelerden, kimi zaman bunların birine, kimi zaman da hepsine birden başvurularak, güçlü bir anlatım sağlandığı görülmektedir. Değişik konularla ilgili sözlerden seçtiğimiz aşağıdaki örneklere bu açıdan bir göz atalım: Kürkçünün kürkü olmaz, börkçünün bör/cü129 örneğinde hem kürkçü ile börkçü, hem de kürkü ile börkü, uyaklı sözcüklerdir. Eskiden düzyazıda "seci" adı verilen uyaklardan yararlanılmıştır. Öte yandan aynı sözde kürk ve börk öğelerinin yi-nelenmesiyle bir alliteration sağlanmıştır. Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer sözünde ise hem uyak (daza ve kıza) kullanılmış, hem ses yinelemesi (dazlayan daza) yaratılmış, hem de 7 heceli ölçüden yararlanılmıştır (Dazlayan daza düşer, ilk dize olarak düşünülebilir.) Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur sözünde ve Delikli taş130 yerde kalmaz, deli kız evde kalmaz örneğinde ses yinelemesi kendini belli etmektedir. Anasına bak, kızını al, kenarına bak, bezini al atasözü hem 9 heceli ölçüdedir; hem de uyaktan

yararlanmıştır. Ecel geldi cihane, baş ağrısı bahane Yaş kesen baş keser 129) Börk, eskiden kullanılan bir başlık türüdür. 130) Delikli taş, burada "boncuk, değerli süs taşı" anlamındadır. 151 Yaş yetmiş, iş bitmiş Gidip de gelmemek var, gelip de görmemek var Sabreden derviş, muradına ermiş Zengin arabasını dağdan aşırır, züğürt düz ovada yolunu şaşırır... gibi pek çok örnek de değişik hece sayılarıyla halk şiirindeki ölçülerden yararlanmışlar, aynı zamanda çoğunlukla uyaklara dayanarak ses uyumu sağlamışlardır. Görmemiş görmüş, güle güle ölmüş ve Sen ağa ben ağa, bu ineği kim sağa... gibi atasözleri de hem ses yinelemesi, hem de uyaklarla bezenmiş sözlerdendir. Bütün bu örneklerin daha yüzlercesini gösterebiliriz. Kimi araştırıcılar, bu atasözlerinden biraz daha uzun olan, ancak yine, atasözü niteliği taşıyan örnekleri ölçülü söz diye adlandırmaktadırlar.131 Anadolu ağızlarında çok özgün örnekleri bulunan bu sözler, bundan sonraki bölümün sonunda ele alınacaktır.

Anadolu Ağızlarında Atasözleri Anadolu ağızlarındaki atasözleri üzerinde çalışacak araştırıcının hemen ilgisini çekecek iki önemli özellik vardır, sanıyoruz. Bunlardan biri, yukarıda da değindiğimiz, atasözlerinin bolluğu ve çeşitliliğidir. Gerçekten, ağızlarda hemen her konuda, her kavram alanında pek çok atasözüyle karşılaşıyoruz. İkinci bir özellik ise deyimlerde de karşımıza çıkan, somutlaştırma dediğimiz aktarmalara atasözlerinde de çok sık rastlanmakta olmasıdır. Bunlar insan davranışlarını hayvanlara uygulayarak dile getirmekte, bir sahne düzenleyerek durumu canlı bir biçimde ortaya koymaktadır. Örnek olarak içki içen bir 131) Örneğin bu sözleri biraraya getiren şu kitaba bakılabilir: Nail Tan, Folklorumuzda Ölçülü Sözler, Ankara, 1985. 152 kimsenin birden yüreklenmesi, atıp tutmaya başlaması olayını canlandıran; Keçiye rakı içirmişler, kurdun evini sormuş ya da Keçi şarap içerse deveye meydan okur (A.Çay, s.70) sözleri böyle bir somutlaştırmayla bir

gerçeği dile getirmektedir. Eşeğe rakı içirmişler, çulunu bahşiş vermiş (Gaziantep, Bölge I) sözü ise içki içen kimsenin bonkörleşmesi, kimi zaman elindeki avucundakini armağan etmesi durumunu anlatır. Yazı dilimizde, Fakir hırsızlığa çıkmış, ay akşamdan doğmuş biçiminde anlatım bulan atasözünün çok ilgi çekici ve nükteli olan; Kısmeti kesik köpek Kurban ayında sılaya gider (Ordu, Samsun, Bölge I) ve bunun değişik biçimi olan İtin akılsızı (durur durur da) Kurban Bayramında sılaya gider (Gaziantep, Bölge I) gibi benzerleri, yine hayvanlara uygulanarak anlatılan birtakım dünya gerçekleri, ya da bunlara dayanılarak ortaya konan yargılardır. Horoz kendini çöp tepesinde görmüş de müezzin oldum sanmış (Samsun dolaylan, Bölge II) sözü de yine insanlara özgü tutum ve davranışların dile getirilmesi örneğidir. Eşek at ile yarışmış, kuyruğu kulağı karışmış (Kocaeli dolayları, Bölge II) atasözü, yeteneklerine, gücüne bakmaksızın kendinden çok üstün durumdaki kimselerle boy ölçüşmeye kalkışanların sonunu anlatır. Aşağıdaki örnekler de, ağızlardaki hayvanlardan yararlanan anlatım biçimlerinin tanığıdır: Eşeğe dediler gerdan kır, kuyruğunu kaldırdı, marifetini gösterdi (Bitlis)^ Tosbağayı havadan atmışlar, ya göle, ya harmana! demiş (Malatya, Bölge I) 132) Hamza Zülfikar, Bitlis'te derlenmiş atasözleri, deyimler, alkış, kargış ve bilmeceler, s. 72'de özgün biçimi veriliyor: "Eşeğe didile gerdan kır, kuroğuni kaldırdi m'erifeti gösterdi." 153 Alçak eşek her gün sıpo133 (Kırklareli, Bölge I) Göç geri dönerse topal eşekli (topal deve) öne düşer (İçel, Bölge II) Her horoz zibiUiğinde yavuz™* ya da Herkes zibilliğinin horozu (Gaziantep, Bölge I) Deve deveden geviş, kız kızdan nakış öğrenir.^35 Katır ziyan yapar, eşeklerin kulakları kesilir (Hakkari, Bölge I) Köpek arabanın gölgesinde yatmış da araba benim sanmış (Malatya, Bölge I) Köpek 'yaza çıkarsam kemikten saray yaptıracağım' dermiş (Bolu, Bölge I) Tilkinin yüzüne bak da sütünü öyle sağ (İsparta, Bölge I) Anadolu ağızlarında bu türden örneklerin daha yüzlercesi gösterilebilir. Bunların yanı

sıra, ağızlarda değişik konular ve durumlarla ilgili, çok çeşitli atasözleriyle karşılaşıyoruz. Türk toplumunda yerleşik olan birtakım yargılar, ağızlarda kimi zaman birden çok sözle dile getirilir. Burada önce, akrabalık ilişkileri, evlenme ve geçinme konusundaki örnekler üzerinde durmak istiyoruz: Yazı dilimizde geçen, Ortak gemisi yürümüş, elti gemisi yürümemiş'in yanı sıra ağızlarda Eltinin bohçası eltinin bohçasıyla kavga edermiş (Samsun, Bölge II) Elti eltiden hoş olmaz, elti eteğinden peş'136 olmaz (Tokat, Bölge II) gibi başkaları da vardır. Buna karşılık, bacanakların birbirleriyle iyi geçindikleri, şu atasözünde yankı buluyor: 133) Yazı dilimizdeki "Bodur tavuk her gün piliç" sözüyle karşılaştırılabilir. 134) Yazı dilimizdeki "her horoz kendi çöplüğünde öter" sözüyle karşılaştırabilir. 135) Alanya Folkloru, III, 50'da özgün biçimi şöyle verilmektedir: "Deve deveden geviş, giz gız-dan naaş öğrenir". 136) Üçetek denen kadın giysisi. 154 İki kardeş bir evde geçinememiş, yedi bacanak bir çavdar sapının gölgesinde geçinmiş (İsparta, Bölge II) Kayın ve baldızı değerlendiren şu söz de ilgi çekicidir: Etler içinde koyun, erkekler içinde kayın, altınlar içinde yaldız, kadınlar içinde baldız (İsparta, Bölge I) Evlenme ve geçinmeyle ilgili olarak Alanya'da derlenen şu sözler de gerçekten özgün ve güzeldir: Alması bir alaca kuş, geçinmesi zemheri ile kış137 (Alanya Folkloru III, 41) sözü, evlenmenin çekiciliği ve kolaylığını, geçinmenin güçlüğünü bir karşıtlık sağlayarak anlatıyor. Yine aynı yörede kullanılan, Soğan çimlendi, gelin dillendi (Alanya Folkloru III, 83) atasözü, evlenen kızın zaman geçtikçe, evliliği eskidikçe dillendiğini, konuşmaya, yakınmaya başladığını anlatır. Anası evinde eşkin olan, kocası evinde düşkün olur"*33 (Alanya Folkloru III, 41) sözü de başka bir gerçeği dile getirmektedir. Evlenmeden önce anasının evinde hızlı, hareketli olan kızın koca evinde düşkün bir duruma gelebileceğini belirtir. Anası besler hurmayla, eloğlu karşılar yarmayla'139 (Burdur, Bölge II) sözü ile anasının evinde el üstünde tutulan kızın koca evinde, alışık olmadığı tutumlarla

karşılaşabileceğini özlü u bir anlatımla ortaya koyar. Gelinin, getirdiği çeyize önem verişi, çeyizin gelin için çok fdeğerli olduğu, aşağıdaki sözde dile getirilmiştir: Gelin iskemle getirir, üstünde kendi oturur^40 (Alanya 'Folkloru III, 61) Yeme içme olmadan, karın doymadan sevginin olamayacağını anlatan, 137) Kuş. sözcüğü kaynakta guş, kış ise gış olarak veriliyor. 138) Eşkin, eşgin biçiminde, düşkün de düşgün olarak veriliyor. Eşgin aynı yörede atın tırısla rahvan arası gidişini anlatır. 139) Yarma, 'kalın kesilmiş odun1 anlamındadır. 140) İskemle, isgemle; kendide gendi biçiminde verilmektedir. 155 Seviş, gevişten gelir (Alanya Folkloru III, 82) atasözü de aynı yörenin bir deyişidir. Birden fazla kadının aynı evde iş yapmasının sakıncaları ise, İki kanlı, bitten; iki analı, sütten ölür (Denizli, Bölge II) sözüyle ortaya konmaktadır. Aşağıdaki örnekler de yine evlenme, geçinmeyle ilgilidir: Dırdırcı karı, sokucu arı (Afyon, Bölge II) İyi koca, karıyı gül yaprak; kötü koca kül toprak yaparmış (Samsun, Bölge II) Geçinmeyene dokuz koca, okumayana dokuz hoca az gelir (İsparta, Bölge II) Dur dur, durmuşa var; askerden gelmişe var, karısı ölmüşe var (Trabzon, Bölge II) Kız anası köşe bağlar; oğlan anası sinek avlar ve Kız anası minder kabası, oğlan anası kapı arkası (Alanya Folkloru III, 73) Ağızlarda, yine aynı konularla ilgili, daha pek çok örnek gösterilebilir. Anadolu'da değişik konularla ve yaşam boyu karşılaşılan olaylar, tanık olunan gerçeklerle ilgili bulunan binlerce sözden, fazla tanınmayan ve ilgi çekici olduğunu sandığımız örnekleri de aşağıya sıralamak istiyoruz. Yazı dilimizde, Gönül kimi severse güzel odur sözü, bilindiği gibi, çok kullanılmaktadır. Sevilenin insanın gözünde güzelleşmesini, değer kazanmasını dile getiren, Konya, Çankırı, Merzifon ve Malatya dolaylarında söylenen şu atasözü de benzetmedeki ve anlatmadaki ustalığıyla ilgiyi çekiyor: ' Gönül düştü kediye, kedi döndü duduya (Bölge, I)141 141) Dudu, Farsçadaki tüt! sözcüğünden (papağan) gelen bir öğedir; sevilen kedinin papağana dönüşmesi, papağan gibi gösterişli ve

marifetli, makbul bir kuş olması gibi bir imge yaratılmıştır. 156 !•;. Ağızların son derece özgün ve bir gerçeği tanımlayan çok başarılı sözlerinden biri de şudur: Yaramdan ölmedim, sorandan öldüm (Niğde, Bölge I) Bu atasözünden, bir derdi olan, bir felakete uğrayan kimsenin bu dertten çok, onun sürekli sorulusundan rahatsız olduğu anlatılır. Buna yakın bir kavram alanındaki şu atasözü de can sıkan bir şeyin, üzerinde durulursa insana üzüntü olduğu, başkalarına söylendiğinde ise abartılarak yayıldığı dile getirilir: Ele desen dört olur, içe atsan dert olur (Niğde, Bölge II) Elde bulundurulan değerli bir nesnenin her zaman için alıcı bulacağı, değerli ve başkalarına gerekli bir şeyin mutlaka aranacağı gerçeği ise ağızlarda şöylece söze dönüştürülmektedir: Çanakta merhemim olsun, Bağdat'tan kel gelir (Niğde, Bölge II) Aynı gerçek, şu değişik biçimlerde de anlatılır: Ayranım olsun, çıbinim142 Bağdat'tan gelir (Bitlis, Bölge I) Alanya yöresinden derlenen, Sine/c, pekmez satıcıyı bu-Jur143 (Alanya Folkloru III, 83) sözü ise herkesin, kendisine gerekli olan nesneleri, çıkarlarını sağlayacak kişi ve yerleri, onların ardına düşerek kolaylıkla bulabileceğini anlatır. Aşağıdaki sözler de yaşam boyunca edinilen deneyimlerin özlü bir biçimde dile getirildiği örneklerdir: Çocuğu babanın akçasıyla ananın bohçası okutur (Niğde, Bölge I) Çocuklu avrat, sıpalı eşekle yola gidilmez (İçel, Bölge II) Bu sözün bir başka biçimi şöyledir: Çocuklu kadınla gitme yola, başına getirir bela (Adana, Bölge I) Yola çıkan kişinin işi, gabış144 keçinin yaşı belli olmaz 142) Çibin "sinek" anlamındadır; dilimizdeki cibinlik sözcüğü buradan türemektedir. Ayran, ey-ran biçimindedir. 143) Pekmez burada bekmez biçiminde veriliyor. 144) Gabış, "boynuzsuz" anlamındadır. 157 (Alanya Folkloru III, 92) Dokuz kadın birikse, zahmeti doğuran çeker (Niğde, Bölge I) Kadın eşik dibinde değil, beşik dibinde belli olur (Ankara, Bölge I) Venedik'ten tiryak gelinceye kadar Mısır'da yılan adamı helak eder (İçel, Bölge I) Abalıda kese yatar, çuhalıda tasa yatar (Afyon, Bölge II) Miskin asmanın kel koruğu,

bir gün gelir tepene çıkar (Afyon, Bölge II) Bin ahmak olmayınca bir akıllı geçinemez (Sivas, Bölge II) Başına gelmeyenin hoşuna gelir (Kayseri, Bölge II) Minareyi yaptırmayan, yerden bitmiş sanır (Niğde, Bölge I) Çarşıda mum pahalı, körün neyine? (Erzurum, Bölge II) Ağzı yambıldayanın^4^ sırtı gümbürder (Samsun ve Ordu, Bölge II) Kolu kırık işlemiş, gönlü kırık işlememiş (Niğde ve İçel, Bölge I) ve değişik biçimi: Kolu kırılan çalışmış da gönlü kırılan çalışmamış (Amasya, Bölge I) Çorbada tuzun, yemeğe yüzün olsun (Alanya Folkloru III, 48) Anasına yakın, kızdan; ormana yakın, domuzdan ırak olur (Burdur, Bölge II) Kocam gitti, evim şaştı; kocam geldi, evim taştı (Ordu, Bölge II) Görgüsüzden hamur alacağına, eğil de yerden çamur al (Muğla, Bölge II) Her delinin başına bayrak dikilse bedestende bez kalmaz (Gaziantep, Bölge I) 145) Ağzı yambıldamak "gelişigüzel konuşmak" anlamındadır. 158 Bu sözün benzeri: Her ite taş atılsa dünyada taş kalmaz (Malatya, Bölge I) Yorgan verdim, örtündü, beri beri sürtündü (Burdur, Bölge II) Anadan sıska, ne yapsın muska (Bolu ve Kayseri, Bölge I) Ne bartıla kömbe yerim, ne keşişe dayı yerim^46 (Malatya, Bölge I) Zalim olma, asılırsın, mazlum olma, basılırsın'147 (Ordu, Bölge I) Elin hastası ele uyur gelir (Afyon, Bölge I) Üzümüm çok diyene küfenin küçüğünü götürmeli (Samsun, Bölge I) Bundan önceki bölümde değindiğimiz ve kimi araştırıcıların ölçülü söz adı altında ele aldıkları sözlerin Anadolu ağızlarında özgün ve çekici olan pek çok örneği vardır. Belki ötekiler kadar tanınmamakla birlikte, yine de atasözü yapısı ve niteliği taşıyan bu öğelerin atasözleriyle aynı çerçeve içinde, birarada ele alınması bizce doğru olur: Var yiğidin gencine, her gün kalbini incite; var yiğidin kartına, çık bağrının tahtına^48 (Alanya Folkloru III, 87) Alma karının dulunu, peşine gelir kulunu; senden yer, senden içer, kendine yığar pulunu (Artvin, Bölge II) Kocalıkta genç alma el için, yüksek yere harman yapma yel için, dere içine ev yapma sel için (Malatya, Bölge I) Misafirin iyisi geçer gider kış gibi; misafirin kötüsü oturur

baykuş gibi (Amasya, Bölge I) Okumak istersen eliften başla, üşümeyim dersen şehirde kışla, geçineyim dersen iddiayı boşla (Niğde, Bölge I) 146) Yazı dilindeki "We Şam'ın şekeri, ne Arabın kara yüzü" ile karşılaştırınız. Bu sözde geçen bartıl "rüşvet", kömbe ise "hamurdan yapılan bir çeşit yağlı ekmek" anlamındadır. 147) "Ne yavuz ol asıl, ne yavaş ol basıl" ile karşılaştırınız. 148) Kaynakta "gaibini incide", "gartına" ve "tahdına" biçimleri verilmiştir. 159 Komşunun sıpası tay gibidir, anasına kızı ay gibidir (Amasya, Bölge I) Avrat vardır, arpadan (arpa unundan) aş eder (yapar); avrat vardır, bulguru (buğday unundan) keş eder (Niğde, Bölge II) Dirgeni yeyen sıpa, bi daha gelmez sapa (Alanya Folkloru III, 52) Kara kuru deme, evde kan bulunsun; darı diri deme, evde un bulunsun; çalı çırpı deme, evde odun bulunsun (Alanya Folkloru III, 59) Hizmetkârdan ağa olsa ahırı yıkar sesiyle, beslemeden hanım olsa hamamı yıkar taşıyla (Elazığ, Bölge I) Deh demeden yürürse at, gir oyna, çık oyna; eve gelince yüzün gülerse avrat, gir oyna çık oyna (Artvin, Bölge II) Bu örnekler de kolaylıkla artırılabilir. Yazı dilimizdeki atasözlerinde olduğu gibi, Anadolu ağızlarında yaşayan örneklerinde de ölçü, uyak, ses yinelemesi gibi, şiirin yararlandığı öğelere başvurulduğu görülmektedir. Burada birkaçı üzerinde duralım: Anası evinde eşkin olan, kocası evinde düşkün olur sözünde 10'luk hece ölçüsü kullanılmış, ayrıca düzyazıda seci adı verilen uyaklardan yararlanılmıştır. Gönül düştü kediye, kedi döndü duduya sözü ise hem 7lik hece ölçüsündedir (4+3, 4+3) hem de -kediye/duduya sözlerindeki- halk şiirinde çok rastlanan türden uyaklardan yararlanır. Ne bartıla kömbe yerim, ne keşişe dayı derim örneğinde ise 8'lik hece ölçüsünün yanında yerim/derim uyağına başvurulmuştur. Misafirin iyisi geçer gider kış gibi; misafirin kötüsü oturur baykuş gibi sözünde de 7'li ölçünün ve kış/baykuş uyaklarının yer aldığını görüyoruz. Ayrıca, birçok sözde ses yinelemesinden yararlanılmıştır.

KALIP SÖZLER KALIP SÖZLER VE TÜRKÇEDEKİ ÖRNEKLERİ Kitabımızın önceki bölümlerinde Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızları sözvarlığının çeşitli açılardan zenginliğini, güçlülüğünü ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde değineceğimiz konu, dilimizin bir başka zenginliğini yansıtmakta, dolayısıyla da Türk kültürünün ve toplum yaşamının bir özelliğine ışık tutmaktadır. Bilindiği gibi, her toplumda belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş sözler, duygulan açığa vuran kalıplar, çeşitli klişeler vardır. Örneğin bir kimseyle karşılaşıldığında, onu selamlarken, bir kimseden yardım ya da iyilik görüldüğünde, bir şey rica edildiğinde, hasta olduğunu öğrendiğimiz bir kimseye söylenen sözler gibi. Hitap biçimleri ve hitap davranışlarıyla iç içe olan bu konu toplumsal dilbilimin ilgi çekici sorunlarından biri olup son zamanlarda yabancı dil öğrenimi alanıyla da ilgisi dolayısıyla daha çok önem kazanmıştır: Bir yabancı dil öğrenilirken yalnızca, onun dilbilgisi ve okuma kitaplarında, sözlüklerinde geçen kullanım biçimlerini öğrenmek yetmemekte, o dili konuşan toplumun kültürünü, insanlar arasındaki davranış biçimini, değişik durumlarda söylenmesi gereken sözleri, tepki tarzlarını, hitap yollarını ve davranışlarını da tanımak gerekmektedir. Bir topluluk içinde yemeğe başlanırken, yemekten kalkılırken, yol sorulurken, doğum, ölüm, evlenme gibi olaylar karşısında söylenmesi gerekli ve gelenek olan sözler bir yabancı için 163 gerçekten zor ve ancak o toplumda bir süre yaşamakla, ya da o toplumun yazılı ürünlerinden gereğince yararlanmakla elde edilebilecek bir birikim olduğu için son yıllarda yabancı dil öğretimi sırasında bu birikimin edinilmesini sağlayacak yolda planlamalara gidilmektedir.149 Gerek bu gibi sözler, gerekse hitap biçimleri değişik kültürler arasındaki ayrımları gün ışığına çıkarmakta, bir yabancı dil öğrenirken beliren bir tür kültür çatışmasının nedeni olmaktadır. Türkçeyi dilbilgisi kitaplarından çok iyi öğrenmiş bir yabancı, bir yerde duyduğu ya da okuduğu el öpenlerin çok olsun, Allah

acısını unutturmasın ya da ağzından yel alsın gibi sözlerin kullanılış nedenini ve anlamını kavramakta nasıl güçlük çe-kecekse, gözünü seveyim, öp babanın elini gibi, değişik durumlarda dile getirilen istek ve tepkiler karşısında da şaşıracaktır. Ama bir Türk için de örneğin "iki başparmağın(ız)ı sıkarım" anlamına gelen, buna karşılık "size uğurlar, başarılar dilerim" anlamında kullanılan Almanca ich drücke Ihnen (öder Dir) die beiden Daumen kalıbı aynı ölçüde şaşırtıcıdır. Her toplumda, her dilde görülen bu gibi kalıp sözler genellikle birbirinden ayrılmakla birlikte, bunların içerik bakımından birbirine yakın olanları, çoğunlukla dinsel inanışlardan, görgü kurallarından kaynaklanan ve çeşitli etkenlere dayanan benzer biçimleri vardır. Örneğin Türk toplumunda çok sık kullanılan ve genellikle bir işin istenen biçimde sonuçlanması üzerine söylenen Tanrı'ya şükür, Allah'a şükür sözleri gibi, Fransızlardaki Dieu soit loue, grâce â Dieu sözleri de hemen hemen aynı durumlarda ve aynı amaçlarla söylenir. Almancadaki Gott sei Dank, İngilizcedeki thank God sözlerini de buraya ekleyebiliriz. Öte yandan bir ölüm olayı üzerine Almancada kullanılan Gott 149) Bu alandaki çeşitli çalışmalara örnek olmak ve değişik ülkelerde yabancı dil öğretimi için kullanılacak kitapların hazırlanmasında kılavuzluk etmek üzere Avrupa Konseyi'nce değişik dillerde "eşik" adını taşıyan kılavuz kitaplar yayımlanmıştır. "Kontaktschvvelle" başlıklı Almancası Strasbourg'da, 1980'de basılmıştır. 164 erhalte euch am Leben ile Türkçedeki sizlere ömür ve Tanrı sizlere ömür versin sözleri arasındaki yakınlık da bellidir. Türkçedeki Allah yardımcınız olsun, Tanrı yardımcınız olsun, Allah yardım etsin gibi dine dayanan dua ve iyi niyet bildirimleri de Fransızcadaki Dieu vous aide'in tam karşılığıdır. Ancak bütün bu ve benzeri örnekler genellikle bir dua olma özelliğini yitirmiş, öteki kalıp sözler gibi kullanılır olmuştur. Biz bu bölümde Türklerin toplumsal ve kültürel özelliklerine ışık tutan, dolayısıyla Türkçenin toplumsal-kültürel yönlerini ortaya koyan bu sözvarlığının

zenginliklerine -ancak kimi alanlarda kullanılan sözlerden- örnekler vermek istiyoruz. Önce yaşamanın ana konuları olan doğum, evlenme, ölüm gibi olaylar üzerine Türkçede kullanılan kalıp sözler üzerinde duralım: Hamile olan kadına söylenen Allah kurtarsın'dan başlayacak olursak çocuğun dünyaya gelişi üzerine söylenen gözünüz aydın, analı babalı büyüsün, ömürlü hayırlı olsun, Allah dört gözden ayırmasın, güle güle büyütün (büyütsünler) gibi kalıp sözlerin yanı sıra Anadolu ağızlarında binası (sağlığı, yapısı) kuvvetli olsun, vatana millete hayırlı olsun, başı devletli olsun gibi daha birçok kalıp sözcükle karşılaşılır. Bunlar içinde, doğrudan doğruya doğum yapan kadına yöneltilen siz sizi soğuktan koruyun, Allah çocuğunu ölmezler defterine yazsın, Allah başa kadar korusun, ağzının tadıyla büyütesin gibileri ilgi çekicidir.1so Türk toplumunda bir dost çocuğundan söz ederken ya da bir kimsenin çocuğundan söz açıldığında dinleyence Allah bağışlasın dileği bir kalıp söz olarak kullanılır. Nişanlanma ve evlenme, olayı üzerine iyi dileklerini belirtmek üzere sarfedilen Allah mesut etsin, mutluluklar dileriz, Allah bahtından güldürsün (evlenen kız için) gibi kalıp sözle- 150) Bu örnekler ve daha başkaları için bkz. Sedat Veyis Örnek, Türk Halkbilimi, Ankara, 1977, s. 162. Aynı yerde 25 kalıp söz verilmiştir. 165 rin yanı sıra, nikâhtan sonra çiftlere bir yastıkta kocayın (ya da kocasınlar) denmesi çok yaygındır. Ölüm olayı karşısında çok çeşitli kalıpların kullanıldığı görülmektedir. Bir yakınını, bir dostunu yitiren kimseye söylenen ve çok yaygın olan başın(ız) sağ olsunun yanında Allah acısını unutturmasın, Allah ecir sabır versin, Allah kuvvet versin, Allah sizlere ömür versin gibi sözler bulunmakta, Anadolu ağızlarında Allah elinizden aldı, bari acısını da kalbinizden alsın (Çorum), görüp göreceğiniz bu olsun (Zara), Allah Fadime ana sabrı versin (Afyon) gibi örnekler bulunmaktadır.151 Ölen kimse için duyguları ve iyi dilekleri belirtme amacıyla, ölünün toprağa girmesinden önce Allah taksiratını affetsin, ondan sonra da Allah rahmet eylesin (etsin), mekânı cennet olsun,

nur içinde yatsın, Allah imam Kur'an nasip etsin gibi kalıp sözler çok yaygın olarak kullanılır. Kimi zaman pek de övülmek istenmeyenler için kullanılan toprağı bol olsunun yanı sıra, daha çok, Müslüman olmayanlar için dinince dinlensin sözüne rastlanmaktadır. Arkada kalanların acısını dindirme amacını da güden Allah sıralı ölüm versin, Allah genç ölümü vermesin gibi kalıp sözler de ilgi çekicidir. İnce düşüncenin belirtisi olan ve çok uzun zamandan beri kendisinden haber alınamamış bir kimse anıldığında söylenen öldüyse Allah rahmet eylesin, sağ ise Allah selamet versin aynı ölçüde ilgi çekiyor. Yaşamın öteki.alanlarında, değişik durum ve insan ilişkilerinde kullanılan, başka kalıp sözlere de kısaca değinelim: Herhangi bir kimseden görülen bir yardım, bir iyilik ve bir hatır sorma karşılığında söylenen ve yazı dilimizde yerleşik bulunan Arapça kökenli (çok) teşekkür edehm'm yanı sıra sağ ol, sağ olun (Anadolu ağızlarında daha çok sağ olasın) ve 151) Anadolu'daki bu örnekler için bkz. aynı yer, s. 226-227. 166 Fransızcadan gelen, bugün kullanım sıklığı azalan mersi gibi öğeler yaşamaktayken yerine göre, bu iyiliği yapan kimse için iyi dilekleri açığa vuran ömrün(üz)e bereket, Allah senden (sizden) razı olsun, eksik olma(yın); beklenen bir işi gerçekleştiren, umulan yararı sağlayan kimseye teşekkür için hay yaşa- yasın, yaşa, bin yaşa(yasın)(ız), hatta daha ileri bir teşekkür ve iyi dilekleri belirtmek üzere Allah tuttuğun(uz)u kolay getir-I sin, Allah ne muradın(ız) varsa versin gibi kalıp sözlere baş-t] vurulur. Teşekkürün belli durumlarda kullanılan biçimleri de | vardır. Örneğin bir hastaya yardımcı olan, masaj, ayağa kaldırma gibi yardım sağlayan kimseye hastanın söylediği ellehn(iz) dert görmesin bu arada sayılabilir. Aynı durumda kullanılan elin(iz)e sağlık, aynı zamanda, yemek pişirip ev sahipliği yapan hanımlara, yemeğin bitiminde, yemeği övmek üzere ve teşekkür için de söylenir. Su getiren, istendiğinde su veren kimselere teşekkür için ve yalnız bu durumda kullanılan su gibi aziz ol, su verenlerin çok olsun sözlerini de burada

belirtmeliyiz. Bu bölümde değinilecek örneklerden bir bölümü, aynı zamanda, toplumdaki incelik, terbiyelilik çabasının ürünüdür. Örneğin konuşma sırasında, orada bulunmayan bir kimseyi övmek gerektiğinde kullanılan sizden iyi olmasın kalıp sözü bunlardan bii ridir. Bir bakıma, sözü dinleyen kişinin de yüceltilmesi anlamına gelen ve incelik belirtisi sayılabilecek olan bu söz daha çok kadınlar arasında duyulmakta, Türk toplumunda yerleşik bir terbiyelilik çabasına ışık tutmaktadır. Bunun benzeri bir söz de evde yenip içilen, eve alınan bir yiyecek üzerinde konuşulurken -övünmüş olma düşüncesini gidermek üzere- söylemesi ayıp denmesidir (Dün akşam, söylemesi ayıp, baklava yiyorduk gibi). Türk toplumunda çok değişik durumlarda iyi dilekleri belirtmek üzere kullanılan kalıp sözler vardır ki, bunlara başka toplumlarda pek rastlanmaz. Örneğin bir ev satın alan ya da 167 yeni bir eve taşınan kimseye güle güle oturun denirken, evine kışlık kömür almış kimseye güle güle yakın, yeni bir giysi alana güle güle giyin, yiyecek maddeleri alana da güle güle yiyin gibi dilekleri açığa vurma gereği duyulur. Yemek yemekte olan bir kimseye afiyet olsun dendiği gibi, daha çok, kırsal kesimde bereketli olsun sözü de sarf edilir. Buna karşılık olarak verilen yanıt, genellikle yemeğe çağrıyı anlatan buyur (buyrun) sözüdür. Bir isteği belirtme, bir rica söz konusu olduğunda Ateşinizi rica edebilir miyim, Lütfen kapıyı örter misiniz, Bir zahmet, şu bardağı uzatıverin gibi pek çok biçimler kullanılırken bunların yanı sıra -daha çok, arada yakınlığın bulunduğu kimselere-Allahın(ız)ı seversen(iz), gözünüzü seveyim, kurban olayım (Doğu illerinde, değişik ağızlarda yalnızca kurban), Allah aşkına gibi daha ileri derecede ve ısrarlı istek bildirme biçimlerine başvurulur. Doğu ve güneydoğu ağızlarında rastlanan gözün yağın yiyem ise aynı nitelikte, ilgi çekici bir istek bildirme biçimidir. Yukarıdan beri gösterdiğimiz kalıp sözler içinden kimileri, incelik ve anlatım gücü açısından özellikle ilgiyi çekiyor, Bir yastıkta kocayın (ya da kocasınlar) gibi bir klişe, bir evlilik bağının mutlu ve

birarada geçirilen yaşam olarak sonuna kadar götürülmesi dileğini bir ad aktarmasıyla ve çok güçlü bir biçimde dile getiriyor, kanısındayız. Analı babalı büyüsün sözü de bir çocuk için en gerekli olan sevgi ve ilgi öğelerinin sonuna kadar var olmasını diliyor. Ölüm olayı karşısında duygular birçok dilde "acınızı paylaşıyorum", "taziyetlerimi dile getirmek isterim" gibi sözlerle belirtilirken Türkçedeki Allah acısını unutturmasın gibi bir söz, bir yakınını yitiren kimseye artık bir başka acı görmemesi yolundaki, aktarmalı ve değişik bir anlatım biçimidir. Kalıp sözlerin ancak küçük bir bölümü olan bu örnekleri 168 gözden geçirdikten sonra sanıyoruz ki, Türklerin çok değişik durumlarda çok çeşitli dilekleri ve incelik belirtilerini açıklama yolundaki eğilimleri aydınlanmakta, kimi birçok ulusta bulunmayan bu tür öğelere sahip olmakla toplum yaşamındaki iyi niyetli ve ince davranışları daha iyi ortaya çıkmaktadır.

Hayır Dualar, Beddualar Yukarıda ele alınan ve Türkçede kalıp söz niteliği kazanmış bulunan öğeler içinden birçoğu, aynı zamanda hayır dua örneği oluşturmaktaydı. Toplumun maddi ve manevi kültürünü, inançlarını ve değer yargılarını yansıtan hayır dualara da aynı çerçeve içinde, kalıp sözler arasında değinebiliriz. Yukarıda yer verdiklerimizin dışında, gerek ortak dilde, gerekse ağızlarda değişik durumlarda kullanılan başkaları da vardır ki, burada onlardan da birkaç örnek vermekle yetineceğiz: Ortak dilimizdeki, Allah emeklerin(iz)i zayi etmesin Allah gönlün(üz)e göre versin Allah işin(iz)i rast getirsin. Allah utandırmasın Allah namerde muhtaç etmesin Allah son gürlüğü versin Allah tuttuğun(uz)u altın etsin ya da Tuttuğun(uz) altın olsun Allah kem gözden, nazardan esirgesin Allah hasretine kavuştursun Babanın canına rahmet, Babanın canına değsin Koluna kuvvet, kesene bereket İki cihanda aziz ol Uğurlu kademli olsun 169 gibi hayır dualar, büyük bir çoğunluğuyla, Türklerin dini inanışlarından kaynaklanan kalıp sözlerdir. Anadolu

ağızlarındaki örnekler içinde, ortak dilimizdekiler kadar yaygın ve tanınmış olmayan öğeler de vardır ki, değişik aktarmalardan yararlanan, sanatlı anlatımların örneği olan bu sözlere örnekler vermek istiyoruz: Erzurum'dan derlenen, Ağ sahal tarayasın (Ak sakal tarayasın) (Dede, Erzurum, 5345) duası, dolaylı bir anlatımla, bir kimsenin uzun yaşaması dileğini söze dönüştürmekte, ad aktarmasıyla değişik ve ilginç bir anlatım sağlamaktadır. Aynı yerde geçen Allah seni dallı budaklı ede duası da aynı yola başvuran ve söylendiği kimsenin uzun yaşayıp birçok çoluk çocuk sahibi olması dileğini yansıtan ilgi çekici bir örnektir. Sakalın göbeğan yene'152 (Van D.II, 5796) sözü yine uzun ömür dileyen bir hayır duadır; tıpkı Allah seni dallı budaklı ede örneğinde olduğu gibi. Yedi oglanan bir surfaya oturasan (Van D. II, 5796)153 sözünde de yöneltildiği kimsenin birçok çoluk çocuğu, özellikle erkek evladı olması yolundaki iyi dilek açıklanır. Kızınla oba ol, oğlunla köy ol (Nedim Orta, Kaymakçı, 4135) hayır duası aynı doğrultuda özgün bir örnek oluşturmakta; Allah sene kara karşı, kara gözlü gelin nasip etsin (Nedim Orta, Kaymakçı, 4135) sözüyle, bir kimseye, evlat yetiştirdikten sonra onu evlendirdiğini, hem de güzel bir geline sahip olduğunu görmenin mutluluğuna ermesi dileğini ortaya koymaktadır. Ömrün uzun olsun, düğünün güzün olsun (Van D. II,, 5795) duası ise uzun yaşama dileğini bir uyaktan yararlanarak-söze dönüştürüyor. ! 152) Sakalın göbeğine insin. 153) Yedi oğlanla bir sofraya oturasın. 170 Erzurum'da söylenen; Tabutumun altına giresen (Dede, Erzurum, 5345) duası da "Benden çok yaşa" dileğini bir ad aktarmasıyla dile getiriyor. Sındırgı'dan derlenen; Allah ambarının dibini göstermesin (Artan, Sındırgı, 4678) duası da söylendiği kimsenin varlık içinde yaşamasını, yoksulluğa düşmemesini dileyen bir sözdür. E. Taylan'ın Çolaklı'dan derlediği; Ayağın göl, başın pınar olsun (Çolaklı, 7974) ve Konya'da söylenen Evine buğday yağsın (Bölge I) hayır duaları yine bir kimsenin bolluk içinde, rahat bir yaşam sürmesi dileğini açığa

vurmaktadır. Alanya'dan derlenen, Yazın ak, yüreğin pak olsun Güzelliğin farımasın,'154 güzel yüzün solmasın Ayağına yavuz daş^55 dokundurmasın Allah akıl şaşgını, köşe düşgünü etmesin Atasın, çıran sönmeye örneklerime yjne çoğunlukla ad aktarmalarına başvuran değişik dualardandır. Erzurum ağzındaki; Fadime Anamıza konşi olasan (Dede, Erzurum, 5435) ve Çolaklı ağzındaki Allah şeytan sırlarından, düşman şerlerinden korusun (Çolaklı, 7974) sözleri kendine özgü nitelik taşıyan dualardandır. Aşağıdaki hayır dua ise hem ses yinelemesi, hem uyak, hem de ölçüyle bir şiir havası taşıyor: Allah seni şer-i şeytandan Guri böhtandan esirgeye^57 (Van D. I, 5771). 154) Burada "yıpranmak, eskimek" anlamındadır (Güzelliğin yıpranmasın). 155) Burada "sert, keskin" anlamındadır. 156) Alanya Folkloru III, 16, 15, 5, 12, 6. 157) Allah seni şeytan şerrinden vekuru iftiradan esirgesin. 171 Şu dua da yazı dilimizdeki Tuttuğu(n) altın olsun sözünün benzeridir: Elin torpağa atasan, avucan ahun gele (Van D. H, 5795). Son olarak değinmek istediğimiz bir kalıp söz Kuzey, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın bulunan, aynı zamanda sevgi ve hayranlık anlatımı, yakınlık gösteren bir hitap biçimi olan gadan alam (gadan a/ımj'dır. Bugün Anadolu'da 'dert, hastalık' anlamında kullanılan gada (Eskişehir, Çorum, Samsun, DS, VI) Arapça kökenli kaza'dan değişme olmalıdır; bir kimseye, başına gelecek kaza ve dertleri üstlenme isteğini belirtme yoluyla -tıpkı kurban olayım gibi- yakınlık göstermeyi de amaçlar: Kız Ayşe, gadan alam, Yavrum ben senin gadan alayım gibi (DS, VI). Beddualara gelince, genellikle birer kalıp söz niteliği taşıyan ve ortak dilde yaygın olan Ayıbını yer örtsün, Allah cezanı versin gibi ilenmelere burada yer vermeyeceğiz. Anadolu ağızlarında kullanılan beddualar içinde gerçekten sanatlı olan, çok değişik ve özgün tasarımlar yaratan örnekler vardır ki, bunlar üzerinde durmak istiyoruz. Bu sözleri okur ya da dinlerken etkili anlatım aracıyla, söyleyenin duygularının gücü ve yürek yangını yeterince yansıtılmakta, şiir

dilindeki sanatlarla açıklama biçimlerine başvurulmaktadır. Beddualar içinde ad aktarmalarından (metonymie'lerden) yararlanan aşağıdaki örnekler ilgi çekicidir, kanısındayız: Erol Kaya'nın Van'dan derlediği; Beşi/c dibinde oturmayasan, nenni demiyesen (Van, I, 5096) sözü bir kadına, çocuk sahibi olamaması yolunda söylenen bir ilenmedir. Aynı sözün benzeri, yine kadınlara söylenen şu bedduada, Alanya'da karşımıza çıkıyor: Karnında görüp de kucağında görmeyesice (Alanya Folkloru III, 29). 172 Bir başka yörede rastladığımız; Beşikte gör, eşikte görme (Kadiroğlu, Kolay, 3381) de çocuğun çok küçük yaşta ölmesi yolundaki bir ilenmeyi dile getiriyor. Eline kına yakamayıp da başına dovak örtemeyesice (Alanya Folkloru III, 23) bedduası bir kızın gelin olamamasını dilemekte, Kınalı parmak sikama (F.Akçın, II, 2757; ayrıca Ankara, K.Toygar, 2367) ise bir erkeğe, evlilik yüzü görememesi yolundaki ilenmeyi dile getirmektedir. Ankara'dan derlenen, Ak duvaklı gelin yüzü görme (K.Toygar, 2367) sözü de aynı yoldaki bir dileği açıklıyor. Birecik'ten derlenen; Boynuna boz ip çözüle (Birecik, 3130) bedduası, bir kimsenin asılması dileğini ad aktarmasıyla söze dönüştüren bir örnektir. Kara yer yerin olsun, cehennem dibin olsun (Birecik, 3130) ilenmesinde de yine ad aktarmasıyla bir kimseye, ölmesi dileniyor. Anadolu ağızlarındaki beddualar içinde çok değişik tasarımları söze dönüştüren ve böylelikle güçlü anlatımlar sağlayan sözlere rastlıyoruz: Dar sokaklarda bol bıçaklara rastlıyasıca (F.Akçın, 2715, Ankara, K.Toygar, 2368) Eğri saplı bıçak gerdanına uğrasın (Gümüşhane, Sakaoğ-lu, Gümüşhane, 6611) İle bir derde gelesen, ile rezil olasan, zeha gadın gonda-ğinan tavuk cücesinen temaşaya töküle158 (Van III, 5178) Allah cami gibi dert, minare gibi fitil versin (Ankara, K. Toygar, 2367) 158) Öyle bir derde tutulasın, öyle rezil olasın ki, lohusa kadın kundağıyla, tavuk civciviyle (seni) seyretmeye dökülsün. 173 Güneşli havada yıldırım çarpsın (Ankara, K.Toygar, 2868; F.Akçın, 2715) Kör kişiye nikâhsız, dul kişiye duvaksız gidesen (Van III, 5179)

Yananıma bitler, param itler yiye (Van IV, 5207)160 Yazın ayran, gışın yorgan bulmayasan (Van, 5208, ayrıca Alanya Folkloru III, 35) İki suyun arasında kalasan (Erzurum, Dede, Erzurum 5346) Yelli günde evin yansın (Ankara, K.Toygar, 2367) Yüzün, Medine'ye gidenlere çarık ola (Van IV, 5208) Gapısına gara kilitler asılasıca (Alanya Folkloru III, 25) Her parçan bi gurdun ağzında kala (Van II, 5132) Evden, evin önüne inemeyesice (Alanya Folkloru III, 24) Yiğit iken yıkılasan, dal iken devrilesen (Van IV, 5208) Ovaya gitsin sel alsın, tepeye gitsin yel alsın (Kaymakçı, Nedim Orta, 4135) Ölün duvar diplerinde kalsın (F.Akçın, II, 2757) Ekmek atlı, sen yaya olasan (Van II, 5130) Çorun çocuğun it yalağından tene toplasın (Artan, Gülnar, 3054) Gısmetin davşanın belinde ola, govalıyasan dutamaya-san (Van II, 5131) Ölmeyesen, itmeyesen,16^ yılan gibi dilin çıharıp sürüne-sen (Van III, 5180) Görmediğin göz ağrısı galmasın (Alanya Folkloru III, 26) Kağnı dayağı gibi sürün (F.Akçın, 2757) Ağzın burnun şap olsun da dil-cuvap vereme (Kadiroğlu, Kolay, 3381) 159) Yakanı. 160) M. H. Bayrı, istanbul'da Kullanılan ilençler'de (s. 76) "Ekmeğini it, yakasını bit yesin" biçimini veriyor. 161) Yitmeyesin. Naha'162 dal iken devril (Elmacık [Uşak], Nedim Orta, 3965) Ayahda durasan etlerin yerde göresen (Van, I) Bu örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir. Doğu, Kuzey, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok yaygın bir beddua "baba çıka!"dır.163 Kimi zaman özüne (yüzüne) baba çıka olarak rastlanan bu ilenmede baba sözcüğü veba'nm değişime uğramış biçimi olup bir kimse için kullanıldığında beddua amacını güder; bir anlam genişlemesiyle, kötülen-mek istenen bir nesne için de aynı söze başvurulduğu görülür (Baba çıka, öyle yağ mı olur gibi). Veba gibi, uzun yıllar yakın ve Ortadoğu'yu, Avrupa'yı kasıp kavuran bir hastalığın verdiği korkunun kalıntısı olan bu söz Yüzüne baba çıka biçimiyle gerçekten feci ve güçlü bir ilenme yolu oluşturmaktadır. Yukarıdaki örneklerden ve açıklamalarımızdan görüleceği gibi, Anadolu ağızlarındaki

beddualar hem çok değişik tasarımlar ve aktarmalı anlatımlarla güçlü bir dil oluşturmakta, hem de hayır dualara oranla daha zengin ve çeşitli bir söz dağarcığını ortaya sermektedir. Bu öğelerin ortak dilimizdekilere oranla çok daha zengin oluşu, birçok bakımdan üzerinde durulabilecek bir konuya ışık tutuyor. Değişik bilim dallarının bununla ilgilenebileceği kanısındayız. Ancak bir bölümünü aktardığımız ilenmeler içinde kimi örnekler, özellikle çizdikleri feci tablolar, dayandıkları çok değişik tasarımlarla duyguyu çok çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Örneğin Dar sokaklarda bol bıçaklara rastlayasıca hem tasarım gücü açısından, hem de ortaya koyduğu karşıtlıkla etkili bir anlatım sağlamakta, İle bir derde gelesen... kolay kolay düşü- 162) O yörede "ne olurdu" anlamındadır. 163) Baba çıha, baba çıhasıca, baba çıkası, baba tutasıca gibi biçimleri de çok yaygındır; bkz. DS, II. 174 175 nülemeyecek bir sahne çizmektedir. Yelli günde evin yansm bedduası, yöneldiği kimsenin çaresiz kalması yolundaki dileği çok uygun bir biçimde örneklendirmekte, Yüzün Medine'ye gidenlere çanh ola ise bir kimsenin yüzünün, Medine kadar uzak bir yere gidenlerin ayağına çarık olması, tanınmayacak kadar yıpranması gibi tasarım yaratmaktadır. Allah cami gibi dert, minare gibi fitil versin ilenmesi de abartmalı, ama özgün ve güçlü bir örnektir. Her parçan bi gurdun ağzında kala yine korkunç bir tasarımı söze dönüştürmekte, Ölmeyesen, itmeye-sen... sözü ve Kağnı dayağı gibi sürün bedduası değişik ve etkili benzetmelerden yararlanmaktadır. Bu örneklerde de görüleceği gibi beddualarda kimi deyim, atasözü, bilmece ve manilerde olduğu gibi uyaklardan, ses yinelemelerinden yararlanılmakta olması, içerik bakımından bu denli güçlü olan bu sözlerin gücünü bir kat daha artırmaktadır.

BİLMECELERİMİZ 176 BİLMECELERİMİZDEN SEÇİLMİŞ ÖRNEKLER Tıpkı atasözleri ve deyimler gibi halk kaynağından gelen, her biri anlambilim açısından

üzerinde durulması gerekli birer örnek oluşturan bi/mece'lerimizden seçilmiş örneklere de burada yer vermeyi gerekli gördük. Doğayla iç içe yaşayan Türk insanının yarattığı bilmeceler bir yandan onun doğadaki nesnelerle olan sıkı ilişkisine, maddi ve manevi kültürüne ışık tutmakta, bir yandan da çok özgün buluşlarını, nükte, gözlemleme ve anlatım gücünü ortaya koymaktadır. Örneğin kestaneyi belirgin nitelikleriyle anlatan, Kaftanı kara mintanı sarı İçinden çıktı bir kocakarı^64 bilmecesi incelenecek olursa, bu yemişin dış görünüşünü betimleyen bilmecenin aynı zamanda kestane içinin bir yaşlı kadın yüzü gibi buruşuk görünümünü de yansıttığı, ayrıca, hem uyak (sarı/karı), hem ölçü (5+5) hem de ses yinelemeleriyle (kaf/ka, tanı/tanı) bir şiir anlatımına sahip olduğu görülecektir. Öte yandan anlambilimde bugün anlamsal belirleyiciler (semantic 164) Selâhattin Olcay'ın Erzurum ağzından derlediği bu bilmece o yörede "Gafdani gara mintani sarı İçinden çıhdi birgoca garı" biçimindedir (Erzurum Ağzı, s. 106). Çaldağ ise (s. 3430) Be-şikdüzü'nde şu biçimini saptamıştır: "Kaftanı kara-gömleği sarı Anası yüz yıllık bir kocakarı" 179 markers) adı verilen öğelerin de (burada renk ve biçim açısından) verilmiş olduğu göze çarpmaktadır. Aslında, bilmecelerin temeli de kanımızca, bu belirleyiciler ve anlamsal ayırıcılar (semantic distinguishers) aracıyla zihinde bir birleştirme işlemini başararak çözüme ulaşmadır. Ayrıca, deyimlerde bulunan ve önceki bölümlerde değindiğimiz çeşitli aktarmalar bilmecelerde de karşımıza çıkıyor. Anadolu'da bilmece söyleme geleneğinin çok yaygın olduğu görülmektedir. Bilmece sözcüğünün yanı sıra Orta, Kuzey, Güney Anadolu'da metel, Doğu Anadolu'da tapbaca (tapmaca) gibi adlar alan bu söz öğeleri tıpkı maniler gibi, topluluklarda söylenmekte, ilginç örnekleriyle bir halk yaratımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz burada, ortak dilimizde çok tanınan örneklere değil, İstanbul ağzında ve özellikle Anadolu ağızlarında yaşayan özgün örneklere yer vermek istiyoruz. Bilmeceler içinde meyve, sebze ve genellikle

yiyeceklerle ilgili bulunanların kabarık olduğu görülmektedir: Dal üstünde al yanak (elma) (İstanbul, Bayrı, İstanbul, 62) Kat kattır ama katmer değildir Kırmızıdır ama elma değildir Yenir ama meyve de değildir (soğan) (İstanbul, Tunâra, İstanbul, 5068) Ağaçta kilitli sandık (ceviz) (Bayrı, İstanbul, 62) Üç katlı bir dükkânım var, altı oduncu, ortası uncu, üstü kadifeci (iğde) (Bayrı, İstanbul, 62) Derede kamış Kırk kürk giymiş Yine de üşümüş (mısır) (Aşkun, Bilmecelerimiz I, 5444) 180 Hacılar haca geder Ceht eder gece geder Bir yumurtanın içinde Gırh elli cüce'165 geder (nar) (Kars, Caferoğlu, Doğu I, 72) Ağzı açoh elamet, dibi kızıl kıyamet, Yaş yaş virdim kuri çıhti, peğembere selavat (tandır ve tandır ekmeği) (Bitlis, Zülfikar, 82) Elemez melemez Tandır başına gelemez Gelse de ceriye dönemez (yağ)166 (Erzurum, Caferoğlu, Doğu I, 188) Benim bi ölüm va Gurg dene don keyer^67 Gene götü buz gibi buz gibi (lahana) (Muğla, Caferoğlu, Muğla Ağzı, 130) Bi güççük çay daşı içinde beyler aşı Düşürüsen aş olu Düşümessen guş olu (yumurta) (Kastamonu, Caferoğlu, Anadolu Ağzı 80) Yumurtayı niteleyen iki ayrı bilmece de şöyledir: Bir acayip nesne gördüm Yanı deyse fırlanır Bir yanı sim bir yanı nar Şimdi cansızdır ama Zaman gelir ki cannanır (Arpaçay, 286) 165) Piliç, civciv. 166) Akhisar ve Cihanbeyli yörelerinde Melemen melemen Ocak başına gelemen biçimi vardır (Caferoğlu, Akhisar ve Cihanbeyli, 21). 167) Giyer. 181 Ak sarayın içinde Sarı sultan oturur (Artan, Gülnar, 3109) Organlarla ilgili aşağıdaki bilmeceler de ilgi çekiyor: Alaca mezer Dünyayı gezer (göz) (Çankırı, Caferoğlu, Anadolu Ağzı I, 134) Başa yapışık Bir sapsız kaşık (kulak) (Bayrı, İstanbul, 61) İnsan yaşamında yeri olan her türlü araç gereç ve nesneler de bilmecelerin konusudur: Ge/iir leyla, gider leyîa, Tek ayah üstünde türer leyla (kapı) (Bitlis, Zülfikâr, 83) Gara taun™8 gamı yanh (baca) (Malatya, Caferoğlu, Güneydoğu, 68) Eğri bügri nere gedirsen? Tepesi delih sene ne (bacayla duman) (Erzurum, S.Olcay, Erzurum, 106) Kara deve çöküp oturur Zülfünü döküp oturur

(çadır) (Mersin, Selvi, Mersin, 4668) Bir atım var mihriban Göğsü suda her zaman Gece gündüz kişnemez Arpa saman istemez (kayık) (İstanbul Bayrı, İstanbul, 1964) 168) Tavuk. 182 Yapan satar Alan kullanmaz Kullanan hiç bilmez (tabut) (İstanbul, Tunara, İstanbul) Abdest alır Namaz kılmaz Cemaatten geri kalmaz (cenaze) (Mersin, Selvi, Mersin 4668) Alçacık katır-yüklenir bakır (sacayağı) (Çaldağ, 2, 3459) Dışı dolu, içi yok Dayak yer suçu yok (top) (Bahçeci, Gediz II, 8072) Tarlası beyaz Tohumu gara El eker dil döşiirür169 Bil bahalım bu nedir (kalem, kâğıt) (Malatya, Caferoğlu, Güneydoğu, 41) Uzak uzak yollardan Eğce guş gelir Söylerse de Gözlerinden yaş gelir (mektup) (Gaziantep, Caferoğlu, Güneydoğu, 248) Emer ha emer Belinde şal kemer İstanbul'da at kişner Burda gulun™ emer (telgraf) (Sivas, Caferoğlu, Sivas ve Tokat, 57) 169) Devşirir. 170) Tay. 183 Başında lenger, halvaci değil Belinde zurna, zurnaci değil Gur gur öter, gurbağa değil Kıvrılır yatar, ilan™ değil (nargile) (Erzurum, S.Olcay, Erzurum, 106) Hayvanlarla ilgili bilmecelere de ilgi çekici örnekler verilebilir: Yer altında evleri Eğri büğrü yollan Pek incedir belleri (karınca) (İstanbul, Bayrı, İstanbul, 62) Karşıdan baktım taş Yanma vardım dört ayaklı baş (kaplumbağa) (Yeri verilmemiştir; Aşkun, Bilmecelerimiz, 5444) Gidi gidi gidiver Şu kediyi tutuver Ne tatlıca eti var Püsküllüce götü var (balık) (İstanbul, Bayrı, İstanbul, 62) Dağdan gelir seke seke Kara üzüm töke töke (keçi) (Kerkük ağzı, A.Çay, 75) Yazı yazar kâtip değil Semeri var merkep değil (salyangoz) (Bahçeci, III, 8105) Koyun üstüne düzenlenmiş olan aşağıdaki bilmece değişik biçimleriyle dikkati çekiyor: Altı çeşme içilir Üstü çayır biçilir^72 171) Yılan. 172) Abdulhalûk Çay'ın Anadolu'da Türk Damgası, Koç, Heykel Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi (Ankara, 1983) adlı kitabında (s. 75) yer alan bu bilmecenin aynı kitapta başka bir biçimi dışında "Üstünü çorap yaptım, içini kebap yaptım, kestim senede bir, büyük bir sevap yaptım" sözlerinden oluşan bir açıklaması daha vardır (s. 75). 184

Bilmecelerimiz içinde müzik aletleriyle ilgili olanlar da vardır: Bir ağacı oymuşlar, içine ses koymuşlar; Yanılmış yalan söylemiş, kulağını burmuşlar (ut) (İstanbul, Bayrı, İstanbul, 64) Bir oğlum var İsmayil Sille yemiye mayii Gulahları demirden Köyneyim var deriden (tef) (S.Olcay, Erzurum, 107) Yukarıdan beri verdiğimiz örneklerde, bilmecelerimizde şiiri oluşturan öğelerden ve değişik aktarmalardan yararlanıldığı, bunların yanı sıra, çok özgün buluşların dile getirildiği görülmektedir. Bu öğelerde kimi zaman çağrışım ilişkilerine başvurulduğu, sözcüklerin ve tamlamaların çağrıştırdığı sözcükler ve tasarımlar aracıyla çözüm doğrultusunda ışık tutulduğu gözlenmektedir. Bizce, yukardaki örnekler arasından bir küçük çay taşı be-timlemesiyle tanıtılan yumurta, üç katlı bir dükkân tasarımıyla canlandırılan iğde, bir kilitli sandık diye nitelenen ceviz, ilginç buluşların tanıklarıdır. Hele çadırın, saçlarını döküp çöken bir kara deveye benzetilişi, özellikle üzerinde durulmaya değer bir benzetme olayıdır. Dildeki öğelerin çağrışım aracıyla başka öğelerle birleştirilmesi olayına tipik bir örnek sayılabilecek olan dal üstünde al yanak bilmecesinde, alışılmış olan elma gibi yanak, elma yanaklı tamlamalarının çağrışım ilişkileriyle, yanağın ben-zetildiği elmaya gönderimde bulunulmuştur. Bilmecelerimizden birçoğunda da müzik aletleriyle ilgili son iki bilmecede olduğu gibi, aynı zamanda nükte öğesinin bulunması ilgimizi çekiyor. 173) Gömleği.

MANİLERİMİZ MANİLERİMİZDEN SEÇİLMİŞ ÖRNEKLER Kitabımızın önsözünde de değindiğimiz gibi, halk ağızlarındaki çeşitli sözler, deyimler ve atasözlerimizle manilerin, türkülerin kaynağı birdir; bunların hepsi aynı gür kaynaktan gelen güçlü, içten anlatım biçimleridir. Nasıl ki, deyim ve atasözleri-miz -pek azı dışında- ilk kez kimin söylediği bilinmeyen, halka mal olmuş, halkın gözlem, buluş ve nüktesini yansıtan öğelerse, manilerimiz de halkın tümüne mal edebileceğimiz

söyleyişlerdir. Onlarda Türk insanının ta kendisini buluruz; kültürü, duygululuğu, bilgeliği, inceliğiyle. Aşağıda, binlerce mani içinden, kimi kavram ve konularla ilgili bir bölüm seçilmiş maniyi örnek vermek istiyoruz. Maniler doğu, kuzey ve güneydoğu gibi, mani söyleme geleneğinin en yaygın olduğu yörelerden yapılan derlemelerden toplanmıştır. Manilerde en çok dile getirilen konulardan biri, sevilen kişiye duyulan özlem, ona kavuşamamanın verdiği umutsuzluktur. Sevgilisinin geldiğini duyan kimsenin birdenbire beliren duygulan çok güçlü bir biçimde dile getirilmektedir. Erzurum'dan derlenen aşağıdaki mani ve onun değişik biçimleri bunun bir örneğidir: Gütdim arpa bişmiye Eğildim su işmiye Dadiler yarın gelîr Ganadlandırn uçmıya (Olcay, Erzurum Ağzı, 108)174 174) Aynı maniye Akalın (I, 1181'de) ve Tanalp'ta (Erzurum Manileri, s. 5018) yine rastlıyoruz. 189 Sevgilinin gelişini duyan kimsenin içine düştüğü şaşkınlık ve telaş da şöylece dile getiriliyor: Duvar üstü sarmaşık Kâh kapalı kâh açık Dediler yarin geldi Elimden düştü kaşık (Yağmurdereli, 1963, sayı 1209) Kırım'dan derlenen, buna yakın bir mani de, sevgiliyi anımsayışta bile aynı durumun başa gelebileceğini anlatıyor: Sırma saçlar karışık Men sana oldum âşık Sen hatrime tüşkende Elimden tüşer kaşık (Çeneli, Kırım)175 Aşağıdaki iki mani, sevgilinin gelecek olduğunu düşünmenin bile insanoğlunda yarattığı coşkulu duyguyu çok güçlü bir biçimde dile getirmektedir: Camiler medreseler Yar geliyor deseler Bir kuş kadar canım var Veririm isteseler (Başgöz, s. 25) Arguvanım sarkarım Açılmaya korkarım Yarin geldi deseler Mevta olsam kalkarım (Göksu, s. 40) Tortum'dan derlenen aşağıdaki mani aynı duyguyu daha değişik bir yoldan dile getiriyor: Tortum'dan derlenen biçiminde ise ilk dize "Yindim çayır biçmeye" olarak geçiyor (Bayrak, Tortum 5326). ¦ 175) Selâhattin Olcay'ın Erzurum'dan derlediği şu mani ile aradaki yakınlık ilgi çekicidir: Bahçalarda sarmaşık O yara oldum âşık Her ahlıma gelende Elimden düer gaşıh (Erzurum Ağzı, s. 107). 190 Denizde urganım var Gadife

yorganım var Deseler yarin gelmiş Garagöz gurbanım var Sındırgı'dan derlenen ve sevdiğinin askerden gelmesini bekleyen kızın ağzından söylenmiş olan şu mani de kolay söyleyiş ve içtenliğiyle etkili oluyor: Al giydim alsın diye Mor giydim sevsin diye Kimseler istemedim Askerden gelsin diye (Artan, s. 5038) Sevgiliye duyulan özlemin, ona kavuşamamanın verdiği derin üzüntü, getirdiği yıkım ve sevgiliden uzakken duyulan yalnızlık, Rize dolaylarında şöylece dile getiriliyor: Oy bu akan dârâlerU6 Hep gözümün yaşidur Sevip te alamamak Elumun^77 kardaşidur (Günay, Rize, s. 285) Sevginin verdiği acı ve eziklik, zaman zaman içine düşülen umutsuzluk, bunalım, öteki şiir türlerinde olduğu gibi, manilerde de başta gelen konulardandır. Sevgilisinin karşısında, ona olan yangınlığını, sevginin insanı yıkan gücünü dile getiren halk ozanı; Karşıda duran sensin Zülfünü buran sensin Bana cellat kâr etmez Boynumu vuran sensin (Akalın, No. 372) demektedir. Kars dolaylarında söylenen; 176) Dereler. 177) Ölümün. 191 Goşa dilbar goşa dubar Ben may'lam gaşa dilbar Mevlam ayrılık vermesin Göyde uçan guşa dilbar^78 ve Erzurum'da söylenen; Bu dağın ardındayam Gecenin dördündeyem Eller dalgın uyhuda Ben yarın derdindeyem (Palandöken, s. 31) manileri ayrılık tema'sını güçlü bir biçimde ortaya dökmekte, sevgiliden ayrıyken duyulan yalnızlık bir başka manide şöylece dile getirilmektedir: Akşam oldu ikindi Mum şamdana dikildi Herkesin yari geldi Benim boynum büküldü Aynı konunun cinastan yararlanan aşağıdaki manide dile getirilişi bir başka güçlü anlatımın örneğidir: Ay akşamlar akşamlar Gine oldu akşamlar Herkesin yari geldi Garip nerde akşamlar (Palandöken, s. 28) Aşağıdaki manilerde de sevgiliye duyulan özlemin anlatımına tanık oluyoruz: Sarigamışm yolları Eyri büyri gollari Mendil alim süpürim Balam gelen yollari (Caferoğlu, Doğu I, s. 153) 178) Kars'tan derlenen bu manide geçen goşa aynı yörede "çift, çifte" anlamındadır; may'lam (mailem, eğilimliyim), göyde sözccüğü de gökte olarak anlaşılmalıdır. 192 Ahşam

arada galdi Fitil yarada galdi Gara gözlü sevdüğüm Bilmem nerede galdi (Tanalp, Erzurum, s. 5018) Ay doğar aşmak ister Al yanak yaşmak ister Benim bu deli gönlüm Yara gavuşmak ister (Bayrak, Tortum, s. 5324) Sigarasını tüttürürken sevdiğini düşünen, bilinmeyen halk ozanı, duygusunu şöylece dile getiriyor: Sf/caram179 ince mince Sen ince ben de ince Sikaramın içine Sihar misun'180 Hadice (Günay, Rize, s. 235) Sevdiğinin bir sesini işitebilmek için onun kendisine beddua etmesine bile razı olan ozan, bunu şöylece şiirleştiriyor: Karşıda guşudum yar Aş goynun üşüdüm yar Ben can diyem sen çor^de Tek sesin işidim yar (Palandöken, s. 34) Sevgiliyle buluşma, biraraya gelme isteğini dile getirirken nükteli bir anlatıma başvuran maniler de vardır: Gokdeki yıldızları Sayalum elli elli Kız babanun evini Tapu ettun besbelli (Günay, Rize, s. 296) 179) Sigaram. 180) Sığar mısın? 181) Buradaki anlamı "acı söz, küfür, beddua"dır. 193 Bağa gel bosdana gel Zülfünü desdele gel Eğer anan goymasa Yalannan hesdele™2 gel (Arpaçay, s. 326) Aynı isteği çok içten ve kolay söyleyişle dile getiren aşağıdaki mani de ilgi çekicidir: Pungar başı pıtırah O yar gelsin oturah Bir o desin bir de ben Bu sevdadan gulturah (Olcay, Erzurum Ağzı, s. 110) Manilerimizin bir bölümünde de sevgilinin güzelliği, çekiciliği ortaya konmaktadır: Bohçalarda üzerlik Dallan delih delih Penbe yanah üsdüne Mavi gözler nazarhh (Palandöken, s. 27) Hoy'dan Teurüz183 görünür Tepesi düz görünür Kız güzgi'yi™* nedisen Üzünnen™5 üz görünür (Saraçoğlu, s. 348) Sular ince akar mı Kenarını yıkar mı Ay gibi yari olan Hiç yıldıza bakar mı (Akalın, s. 29) 182) Hastalan. 183) Tebriz. 184) Aynayı. 185) Yüzünden. 194 Ay doğuyor meşeden Yârim çıktı köşeden Rengini gülden aldı Kokusun menekşeden (Faika, tsamettin, s. 148) Tokadın^85 mezerliği Top biter üzerliği Padişah oğlunda yoh Yarımın güzelliği (Kaya, Sivas IV, 6486) Aile bireyleri arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerden doğan çeşitli duygular, içlenmeler de manilerde dile getirilen konulardandır. Aşağıdaki manilerde evden ayrı

düşen bir evladın (büyük bir olasılıkla, evlenip evden ayrılan bir kızın) duygulan açığa vuruluyor: Koyun kuzu yanında Dökün tuzu yanında Anam beni nedecek Oğlu kızı yanında (Akalın, I, 24) Benzeri sızlanışlar da aşağıdaki dizelerde dile getiriliyor: Ben anamın gızıyam Sandıktaki beziyem Galdırdı atdi beni Sanki ben el gızıyam Anamın gizi benem Aşının duzu benem Gidin anneme diyin Gülmemiş gizi benem (Palandöken, s. 26) 186) Tokat'ın. 195 Evlenen kızın, eşinin evini yadırgayışı, içlenişi de şu manide belirtiliyor: Evvel babam evinde Günde yerdim üç öğün Şimdi kocam evinde Günde yerim güç öğün (Akalın, II, 361) Sevgiliye kavuşmanın, onunla birarada olmanın mutluluğunu işleyen ilginç ve özgün manilerimiz de vardır: Küp dibinde gendime'187 Mayilem efendime Ben küçük yarim küçük Uydurmuşam gendime (Kars) Küp içinde gendime Gaynargendi gendine Yarim küçüh ben böyüh Uydurmuşam gendime (Olcay, Erzurum Ağzı, s. 109) Burada Anadolu'nun çok zengin maniler denizinden de birkaç damla sunmakla yetindik. 187) Bulgur.

YABANCI DİLLERİN BASKISINA KARŞI TÜRKÇENİN GÜCÜ Kitabımızın başından beri, Türkçenin çok geniş türetme olanaklarının, canlı imgelerden yararlanan zengin deyimlerinin ve sınırsız anlatım yollarının bulunduğunu göstermeye çalıştık. XI. yüzyıldan bu yana Arapçanın ve özellikle yazın alanında Farsçanın giderek artan etkisi, Tanzimat'tan başlayarak Fransız-cayla ilişkiler ve aydınlarımızın anadilleri karşısındaki tutumları Cumhuriyet'e gelinceye kadar geniş halk kitlelerinin konuştukları dille kültürlü kimselerin, eğitim, bilim ve sanatın dili arasında bir uçurumun açılmasına neden olmuş, Türkçe, öz benliğinden çok şeyler yitirmiştir. Yazı Devrimini izleyen Dil Devrimi Türkçenin benliğine yeniden kavuşmasını amaçlayarak bu yolda küçümsenmeyecek başarılar elde etmiştir. Yabancı kavramları Türkçeden türetmelerle karşılama, anadilinin eski ve lehçelerde,

ağızlarda yaşayan, unutulmuş sözcüklerini canlandırma yöntemiyle, dile binlerce sözcük, terim kazandırılmıştır. Günlük konuşma dilinde sık geçen kavramlardan bilim, teknik, sanat dilinin kavramlarına kadar uzayan geniş bir yelpaze içinde binlerce sözcük, bileşik sözcük ve tamlama bugün dile yerleşmiş bulunmaktadır. Bir bölümü başlangıçta yadırganan öğretmen, emekli, tüketim, tüketici, gündem, kamuoyu, bilinçaltı, denizaltı... gibi pek çok sözcük bugün öylesine benimsenmiştir ki, bunların eski karşılıkları olan muallim, mütekait, istihlâk, müstehlik, ruzname, efkâr-ı 197 umumiye, tahte'ş-şuur, taht'el-bahir öğelerini kullanan değil, anımsayan kimse bile pek kalmamıştır. Büyük Atatürk'ün türettiği açı, üçgen, eşit gibi terimlerin yanı sıra, değişik alanlarda birçok yabancı kavram, yerini uzay, çoğul, tekil, deney, izdüşüm, içbükey, akkor, eriyik, çözelti, gösterge, içgüdü, önsezi... gibi öğelere bırakmıştır. En önemli gelişme, Yazı ve Dil Devrimleriyle, toplumun büyük gereksinimi eğitimin, öğrencinin kolayca algılayabileceği Türkçe terimlerle gerçekeştirilme-siydi. Eğitimde ilkokuldan başlayarak bu yolda önemli bir gelişme elde edilmiştir. Hemen belirtmeliyiz ki, alınan bunca yola karşın bugün, değişik nedenlerden doğan eksikliklerimiz, kusurlarımız vardır. Bunları şu noktalarda toplayabiliriz: 1. İkinci Cihan Savaşı'ndan sonra İngilizcenin bütün dünyada artan ve Türkçeye de yansıyan güçlü etkisi karşısında yeterince duyarlı olmama. 2. İyi bir yabancı dil eğitimi yerine yabancı dille eğitime yönelme. 3. Kimi aydınlarımızın eskiden olduğu gibi bugün de yabancı dile olan eğilim ve tutumları. 4. Yasalarımızda, hukuk dilinde Türkçe açısından, yeterince değişikliklere gidilememiş olması. 5. Radyo, televizyon ve basında, iletişim araçlarında Türkçeye gereken özenin gösterilememesi, özellikle kötü çeviri örnekleriyle dile birtakım yozlaşmış anlatım kalıplarının, bozuk anlatım biçimlerinin yerleşmesi. 6. Türkçe eğitiminde yeterli bir düzeye erişilememiş olması. Bu noktalara kısaca değinmeden önce, bir dilin, başka dillerden hiç etkilenmeden, başka bir dille

hiçbir ilişkisi olmadan 198 yaşamasının olanaklı bulunmadığını söylemeliyiz. Ancak yabancı etkiler bir dilin temel sözvarlığını kuşatacak, yabancı kuralları benimsetecek ölçüde olursa bu, o dilin zaman içinde benliğini yitirmesine neden olur. Bugün aydınlarımız, gidiş-dönüş bileti yerine azimet-avdet bileti diyen, tramvay ya da tren durağından mevkif sözcüğüyle söz eden, eşkenar üçgeni müselles-i mütesâviyü'l-adla terimiyle okuyan Osmanlı aydınının tuttuğu yoldan mutlaka uzak durmalıdır. Her alanda, her gün yenileri ortaya çıkan kavramları Türkçeden, türetme ve birleştirme yoluyla karşılamak, bunları kullanmak, Türkçeyi günden güne daha da zenginleştirecektir. Bugün science fiction nasıl bilim kurguya dönmüşse, Türkçede bir türlü doğru dürüst söylenemeyen compu-ter nasıl, yerinde bir buluşla bilgisayar olup çıkmışsa, space shuttle, uzay mekiği; deep freezer, derin dondurucu olarak karşılanmışsa, gereksizce dile giren birçok yabancı öğe de öylece, kolaylıkla karşılanabilir. Günlük yaşamda yer eden İngilizce shock, trend, T-shirt, talk show, scoreboard, fulltime, de-sign gibi yüzlerce örneğin yanı sıra televizyon'u tivi, IMFyi ayemef diye okuyan, HBB'y'ı eyçbibi diye sesleten kimselerin tutumu da anadilimizin zararınadır. Hele dükkân ve firmalarla orada pazarlanan şeylere verilen yabancı adlardan dilin göreceği zarar küçümsenemez. Bu konuda bir yasanın yürürlüğe konması yararlı olacaktır. Birçok ülkede başarılı olarak gerçekleştirilen yabancı dil eğitimi, yerini yabancı dille eğitim ve öğretime bırakmamalı, çocuk ve gençlerimizin karşılaştıkları yeni kavramları anadille-rindeki terimlerle öğrenmelerinin sağlayacağı algılama ve öğrenme kolaylığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bugüne kadar gereğince gerçekleştiremediğimiz iyi, düzenli ve amaca uygun bir anadili eğitim-öğretimi her vatandaş için kaçınılmaz bir gereksinmedir. Bunun karşılanmasıyla, radyo, te- 199 levizyon ve yazılı basında Türkçe metinlerin hazırlanmasından okunup yayımlanmasına, söylenişine kadar göze çarpan yanlışlık ve bozukluklar, özellikle,

yeterli öğrenim görmüş kimselerin görevlendirilmeleriyle, yavaş yavaş ortadan kalkabilir. Bugüne kadar kötü film çevirileri ve genellikle bozuk çeviri örnekleri anadilimizde aptal kitap, sanırım hastayım, olamaz! gibi pek çok yozlaşmış anlatım biçimlerinin yerleşmesine neden olmuştur. Kimi bilim alanlarında, özellikle hukuk dilinde terimlerin özleştirilmesi konusunda duyulan büyük gereksinme, maznuna nasıl sanık, mevkufa nasıl tutuklu, ehl-i vukufa nasıl bilirkişi denmiş ve bunlar nasıl, eskilerini unutturacak biçimde benim-senmişse, aynı yoldan gidilerek karşılanabilir. Yasalarımız gerekli düzenlemelerle günümüz diline uygun duruma getirilebilir. Son söz olarak belirtmek isteriz ki, hiç kimsenin kuşku duymaması gereken şudur: Türkçe gibi çok eski, çok düzenli, çok güçlü ve doğurgan bir dil, her türlü kavramın anlatımına elverişlidir. Yeter ki, dilimizin gücüne inanalım, anadili bilincinden, anadilimize saygı ve sevgiden uzak olmayalım.

Akalın 200 Alanya Folkloru KAYNAKÇA (Kısaltmalarla)

ACAROĞLU, Türker, Dünya atasözleri: Türk Halkbilimi Araştırmaları Yıllığı IV (1977), 7-21.

ACIPAYAMLI, Orhan, Maniler Bibliyografyası, 1: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XVIII, 3-4, (1960), 214-220.

AĞAKAY, Mehmet Ali, Türkçede Mecazlar Sözlüğü (700 Sınıfa Ayrılmış 5000 Madde), Ankara, 1949.

- Türkçede kelime koşmaları: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (TDAY) - Belleten 1954, 97-104.

AKALIN, Sami, Türk Manileri, 2 Cilt, İstanbul, 1972. AKÇIN, Faik, Yurdun çeşitli yörelerinden ilençler, 1: Türk Folklor Araştırmaları 7, 154 (1962), 2715; II: 7, 155(1962), 2757.

AKSAN, Doğan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara, 1971. - Türkçenin anlatım gücü ve anlatım yolları: 50. Yıl Konferansları (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi), Ankara, 1976, 79-89. ,

- Her Yönüyle Dil, 3 Cilt, Ankara, 1977, 1980, 1982. - Köktürkçenin sözvarlığı üzerine: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1980-81, 17-22. AKSOY, Ömer Asım, Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, 2 Cilt, 1969, 1971.

- Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 3 Cilt, Ankara, 1971-77. Hacıhamdioğlu 201 Arpaçay -»

Artan, Gülnar Artan, Gülnar Bilmeceleri Artan, Sındırgı Aşkun, Bilmecelerimiz Başgöz Bayrak, Tortum Bayrı, İstanbul Birecik

Olcay ARTAN, Gündüz, Gülnar Folkloru: Dualar ve ilençler: Türk Folklor Araştırmaları 8, 166 (1963), 3054. - Gülnar bilmeceleri: Türk Folklor Araştırmaları 8, 168(1963), 3109. - Sındırgı'dan ninni ve maniler: Türk Folklor Araştırmaları 229 (1968), 5038-39. AŞKUN, Vehbi Cem, Bilmecelerimiz: Türk Folklor Araştırmaları 236 (1969), 5219; 244 (1969), 5443. ATSIZAYOLDAŞ, M., Rize ve Çorum manileri: Halk Bilgisi Haberleri Dergisi 5-59 (1935), 160-163. BAHÇECİ, Mehmet, Gediz bilmeceleri I: Türk Folklor Araştırmaları 17, 336 (1977), 8048-8049; II: 17, 337 (1977), 8073-74; III: 17, 338 (1977), 8104-5. BAŞGÖZ, ilhan, Manilerimizden, Ankara, 1957. BAŞKAN, Özcan, Türkçede dil-içi dünya görüşü: Macit Gökberk Armağanı, Ankara, 1983, 151-172. BAYRAK, İbrahim, Tortum manileri: Türk Folklor Araştırmaları 239 (1969), 5324-26. BAYRI, Mehmet Halit, istanbul'da derlenmiş atasözleri: Halk Bilgisi Haberleri Dergisi III - 25 (1933), 24. - İstanbul'da kullanılan dilekler, ilençler: Halk Bilgisi Haberleri Dergisi IV-40 (1934), 76-78. - İstanbul Folkloru, 2. basım, İstanbul, 1972. BIERVVISCH, Manfred, Poetik und Linguistik: Metho-den der deutschen Literaturvvissenchaft, Frankfurt/ M., 1972. Birecik'ten ilençler: Türk Folklor

Araştırmaları 8, 168 (1963), 3130. BORATAV, Pertev Naili, Halk şiiri: Türk Dili 207 (1969), 299-340. 202 Bölge I, II -Caferoğlu, Doğu Caferoğlu, Anad. Ağ. Caferoğlu, Sivas ve Tokat Caferoğlu, Güney Doğu Caferoğlu, Muğla BRANDS, Horst VVilfried, Studien zum VVortbestand der Türksprachen, Leiden, 1973. - Zum metaphorischen Gebrauch türkischer Tierbeze-ichnungen: Central Asiatic Journal XVIII-2 (1974), 129-134. BURDURLU, İbrahim Zeki, Atasözlerimizin cümle yapısı, II: Türk Folklor Araştırmaları 219 (1967), 4559. - Dede Korkut hikâyelerinde sıfatlar ve sıfat takımları: Türk Folklor Araştırmaları 236 (1969), 5236-38. - Dede Korkut hikâyelerinde "gibi, benzer" edatları ile "gibi'li zarf tümleçleri: Türk Folklor Araştırmaları 240 (1969), 5342-43. A ks o y CAFEROĞLU, Ahmet, Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar I: Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları, İstanbul, 1942. - Anadolu Ağızlarından Toplamalar, Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbaylıkları Ağızları, Kalaycı Argosu ve Geygelli Yürüklerinin Gizli Dili, İstanbul, 1943. - Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, İstanbul, 1944. - Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri Ağızları, İstanbul, 1945. - Muğla ağzı: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962, 107-30. - Akhisar ve Cihanbeyli ağızları: Türk Dili Araştırmaları Yılhğı-Belleten 1967, 1-38. CENGİZ, Haydar, İlgın'da atasözleri ve deyimler: Türk Folklor Araştırmaları 14, 285 (1972), 6625-26. ÇALDAĞ, M. Mustafa, Beşikdüzü ve yöresinde söyle- 203 Çeneli, Kırım Dağlıoğlu, Isp. Dede, Erzurum DS nen bilmeceler, I: Türk Folklor Araştırmaları 8, 179 (1964), 3429; II, 8, 180 (1964), 3458. ÇAY, Abdulhalûk, Anadolu'da Türk Damgası. Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983. ÇENELİ, ilhan, Kırım manilerinden örnekler: Türk Folklor Araştırmaları 318 (1976). - Türkmen atasözlerinden örnekler: Türk Folklor Araştırmaları 338 (1977), 80-89. - Nogay atasözleri: Türklük Araştırmaları Dergisi I (1984), 11-54. - Balkar

atasözlerinden örnekler: Türk Dili 394 (1984), 422-426. DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan, istanbul'da kullanılan dilekler, ilençler: Halk Bilgisi Haberleri IV, 37 (1934), 76-78. - İsparta'da söylenilen atasözleri: Halk Bilgisi Haberleri IV, 37 (1934). 78-80. DEDE, Behçet, Erzurum halk dualarından örnekler: Türk Folklor Araştırmaları 240 (1969), 5435-46. DEMİREL, Faruk, Bir güldeste: Maniler: Türk Folklor Araştırmaları 14, 274 (1972), 6196. DERLEME SÖZLÜĞÜ, Hazırlayan: Türk Dil Kurumu, 12 Cilt, Ankara, 1963-1982. ELÇİN, Şükrü, Mecitözü (Çorum) bilmeceleri: Türk Folklor Araştırmaları 15, 177 (1964), 3368-70. EMİR, Eşref, Maraş'ta derlenen atasözleri: Türk Folklor Araştırmaları 13, 257 (1970), 5820-22. ESEN, Ahmet Şükrü, Anadolu Ağıtları. Açıklamalar ve dizinlerle yayına hazırlayanlar: Pertev Naili Bora-tav-Remy Dor, Ankara, 1982. ESET, Niyazi, Mukayeseli ve Neşredilmemiş Maniler, Ankara, 1944. - Maniler Kılavuzu, Ankara, 1946. FAİKA İsamettin, Bursa türküleri ve manileri: Halk Bil- 204 Göksu Günalp, Ereğli Günay, Rize Alanya Folkloru Kadiroğlu Divan VanB. Van D. gisi Haberleri V, 49 (1935), 146-151. FİLİZOK, Rıza, Manilerin tasnifi problemi ve manilerde "değişmeyen" unsurlar: E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 1 (1982), 165-175. GEMALMAZ, Efrasiyap, Erzurum İli Ağızları (İncele- me-Metinler-Sözlük ve Dizinler), 3 Cilt, Erzurum, 1978. GÖKSU, Hasan, Mânilerimiz, 1970. GÜNALP, Ziya, Ereğli manileri: Halk Bilgisi Haberleri IX, 99(1939-40), 64-66. GÜNAY, Turgut, Rize İli Ağızlan (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara, 1978. HACIHAMDİOĞLU, Tevfik, Alanya Folkloru, 3 Cilt, Manavgat-istanbul, 1982-1985. KADİROĞLU, Mahmut, Kolay'dan ilenç, tekerleme, mâniler: Türk Folklor Araştırmaları 8, 168 (1964), 3381. KARABAŞ, Seyfi, Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru, Ankara, 1981. The Odyssei and the Turkish Ouatrains: Journal of Human Sciences 1/1 (1982), 139-155. KARADENİZ, Fikret, Fındık toplama zamanında söylenen mâniler: Türk Folklor Araştırmaları 224 (1968), 4701. KÂŞGARLI Mahmut,

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, Çeviren: Besim Atalay, Ankara, 1941. KAYA, Doğan, Sivas'ın Acıyurt köyünden derlenen maniler, I: Türk Folklor Araştırmaları 14, 277 (1972), 6396; II: 14, 278 (1972), 6416-18; IV: 14, 281 (1972), 6486-88. KAYA, Erol, Van bedduaları, II: Türk Folklor Araştırmaları 232 (1968), 5129-32; III: 234 (1969), 5178-81; IV, 235(1969), 5207-08. - Van duaları, I: Türk Folklor Araştırmaları 15, 255 (1970), 5769-71; II: 15, 256 (1970), 5795-98. 205 KAYGILI, Osman Cemal, Halk tabir ve tekerlemeleri: Halk Bilgisi Haberleri IX, 100 (1939-40), 92-95. KORTANTAMER, Tunca, Türk şiirinde ses konusunda ve ses gelişmesinin devamlılığı üzerine genel bazı düşünceler, I: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 1 (1982), 61-106. KÖKTÜRK, Muhsin, Yozgat manilerinde yergi: Türk Folklor Araştırmaları 14, 276 (1972), 6373. M. Mansuroğlu MANSUROĞLU, Mecdut, Edirne Ağzında yapı özellikleri: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1960, 181-187. MUHAMMED bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi. Hazırlayan: Ahmet Topal-oğlu, 2 Cilt, İstanbul, 1976, 1978. OLCAY, Selahattin, Erzurum Ağzı. İnceleme - Derleme - Sözlük, Ankara, 1966. Arpaçay - A. Bican Ercilâsun - Ensar Aslan, Arpaçay Köylerin-den Derlemeler, Ankara, 1976. ORTA, Nedim, Elmacık köyü ilençler ve maniler: Türk Folklor Araştırmaları 9, 198 (1964), 3964. - Kaymakçı'dan bed-dualar ve hayır dualar: Türk Folklor Araştırmaları 10, 204 (1966), 4135. OSMAN Nazif, Balıkesir manileri: Halk Bilgisi Haberleri, 111,25(1933), 17-23. - Balıkesir köylerinden derlenmiş sözler: Halk Bilgisi Haberleri, III, 26 (1933), 69-71. OY, Aydın, Türk ve Sırp atasözleri benzerliğine bakışlar: II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri 11(1982), 319-330. ÖRNEK, Sedat Veyis, Türk Halkbilimi, Ankara, 1977. ÖZEL, Sevgi, Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Bileştirme, Ankara, 1977. ÖZERGİN, M. Kemal, istanbul'da derlenmiş dilek sözleri: Türk Folklor Araştırmaları 13, 269 (1971), 6145-

47. 206 Sakaoğlu, Gümüşhane Saraçoğlu Selvi, Mersin . ÖZTELLİ, Cahit, Evlerinin Önü (Bütün Halk Türküleri) İstanbul, 1972. Palandöken PALANDÖKEN, Bilge, Erzurum Manileri: İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVI (1968), 23-24. PLASKOVVİCKA - RYMKİEVVİCZ, S., Olumsuz yargılı Türk atasözleri: XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966, 217-224. SAKAOĞLU, Saim, Folklor ve halk edebiyatı arasındaki münasebetler, I: Türk Folklor Araştırmaları 14, 281 (1972), 6507-10; II: 14, 282 (1972), 6528-31. - Gümüşhane masallarında atasözü, deyim ve beddualar: Türk Folklor Araştırmaları 14, 285 (1973), 6611-12. SARAÇOĞLU, Ali, Üst Van gölü bölgesi manileri: Türk Dili IX (1960), 343-350. SELVİ, Himmet, Mersin'den bilmeceler - bulmacalar: Türk Folklor Araştırmaları 223 (1969), 4668-69. SPITZER, Leo, VVortkunst und Sprachvvissenschaft Methoden der deutschen Literaturvvissenschaft, Frankfurt/M., 1972. ŞENALTAN, Semahat, Alman ve Türk atasözlerinin dil yapısı üzerine bir etüt: Batı Dil ve Edebiyatları Dergisi 11-2(1971), 85-112. ŞEVKET, Trabzon bilmeceleri: Halk Bilgisi Haberleri IV, 37(1934), 14-16. TAN, Nail, Ağrı'dan atasözleri: Türk Folklor Araştırmaları 15, 292(1973), 6810. - Folklorumuzda Ölçülü Sözler, Ankara, 1985. Tanalp TANALP, Ümran, Erzurum manileri: Türk Folklor Araştırmaları 246 (1970), 5018-19. Tar. S. TARAMA SÖZLÜĞÜ (XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü), 8 Cilt, Ankara, 1963-1977. TAYLAN, Ertuğrul, Çolaklar köyünde alkışlar, kargışlar: Türk Folklor Araştırmaları 17, 334 (1977), 7974. 207 TAYMAS, Abdullah Battal, Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler, Ankara, 1968. TERZİBAŞI, Ata, Kerkük Hoyratları ve Manileri, 2 Cilt, İstanbul, 1975. TEZEL, Naki, Türk Halk Bilmeceleri, Ankara, 1969. TOPKAN, Refik, Hiçbir Yerde Yayımlanmamış Atasözü ve Deyimler, Ankara, 1985. TOYGAR H. Kâmil, İlençler (Ankara Folklorundan): Türk Folklor Araştırmaları 6, 141 (1961), 2367-68. TUNA, Osman

Nedim, Türkçede tekrarlar: İstanbul Edebiyat Fakültesi Türk Dil ve Edebiyatı Dergisi III, 3-4 (1949), 429-47; IV, 1-2 (1950), 35-82. Tunâra TUNÂRA, Girizan, İstanbul bilmeceleri: Türk Folklor Araştırmaları 230 (1968), 5068. TÜRKÇE SÖZLÜK. 2 Cilt, genişletilmiş 7. baskı, Yayımlayan: Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983. TÜRKMEN, Hayret M., Hayvanlar üzerine söylenen atasözleri: Türk Folklor Araştırmaları 8, 168 (1963), 3116. ÜLKÜSAL, Müstecib, Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler, Ankara 1970. Yağmurdereli YAĞMURDERELİ, Nesip, Manilerimiz, İstanbul, 1963. YAVUZ, Güngör, Boşnak atasözleri: Türk Folklor Araştırmaları 235 (1969), 5205-08. YUND, Kerim, Sorulu savlarımız: Türk Folklor Araştırmaları 15, 302 (1973), 7060-62. - Atasözlerimizde türler: Sorulu - yanıtlamalı savlarımız: Türk Folklor Araştırmaları 17, 336 (1977), 8046-47. Zülfikar ZÜLFİKAR, Hamza, Bitlis'te derlenmiş atasözleri, de- yimler, alkış, kargış ve bilmeceler: Türkoloji Dergisi İM/1 (1968), 65-105.